

D 8552

VARGA LÁSZLÓ

A CSEPELI WEISS MANFRÉD GYÁN TÖRTÉNETE

1918-IG

KANDIDÁTUSI ÉRTÉKEZÉS

Varga László:

A csopoli Weiss Manfréd gyár története

1910-ig

Kandidátusi értekezés

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

I. BEVEZETÉS

A Csepel Vas- és Fémüvek több mint 30 000 dolgozójával hazánk legnagyobb iparvállalata. Az egykori Weiss Manfréd gyár fejlődésében mindenképpen az első világháború előtti időszak volt a meghatározó, illetve a világháború évei, amelyek során az üzem munkaalétszámát tekintve már elérte a mai szintet. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a csepeli gyártelep a hazai nagyipari fejlődés egyik viszonylag késői alapítása /1893/, az üzem felfutása egyedülállónak tekinthető a magyar ipar történetében, olyannyira, hogy a kezdeti husz év fejlődését bizvást nevezhetjük akár csepeli "csodának" is.

A Weiss Manfréd-féle vállalkozás átölelte az élelmiszeripart és a vas- és fémipar több ágát is, ugyanakkor az ország egyik legnagyobb faipari üzemévé is vált a világháború alatt. A gyártási struktúrának ez a szélessége rendkívül megnehezíti az összehasonlítást és a termelés fokozatosan kialakuló vertikuma mindenképpen komplex megközelítést igényel.

Dolgozatában a sorok írója elsődlegesen csak azt tűzhetette ki céljául, hogy a rendelkezésre álló - helyenként azonban meglehetősen hiányos - adatok alapján érzékeltesse - a valóban amerikai méretű felfutást és próbálja feltérni a csepeli "csoda" okait. Üsszetett folyamatról lévén szó a kérdésre nem adható egytényezős válasz, így a dolgozat egyes fejezetei végsőseoron újabb és újabb aspektusok bevonását jelentik.

Bármilyen jelentéktelen vállalat történelme olvashatatlanul összefonódik a kor általános gazdaságtörténetével, a mindenkori kormányzati iparpolitikájával stb. Az adott keretek még vázlatosorűn sem teszik lehetővé ennek ismertetését, s az olvasó - ha igényli - kénytelen beérni a hazai gazdaságtörténeti irodalom egyre bővűlő választékával. A szerző munkájának jelen változatában feltételezi ezek alapvető ismeretét. A kor gazdaságtörténetéből bizonyos mértékig kiragadva, a leírtek ellenére, nélkülözhetetlen az állami iparpolitika egy meghatározott - a csepeli gyár fejlődésére nagymértékben kiható - aspektusának viszonylag rövid leírása. Az

állami ipartámogatásról van szó, beleértve a közszállítások és a hadsereg-szállítások kérdéskörét.

Ezek a tényezők a Weiss Manfréd gyár fejlődésének külső, vagy akár objektív feltételeit jelentették, a csepeli "csodához" azonban legelőbb annyira hozzátartoztak a szubjektív adottságok is, ami természetesen magában foglalja az egyik oldalon a Weiss család és azon belül különösen Weiss Manfréd üzletpolitikáját, a vállalkozási mechanizmust, a politikai, társadalmi és gazdasági kapcsolatok egész rendszerét, a másik oldalon pedig a gyár alkalmazottait, a munkásokat, tisztviselőket és igazgatókat.

Mind ezek mellett a csepeli gyár fejlődése elválaszthatatlan a Weiss család egyéb vállalkozásaitól, különösen a tíz évvel korábban alapított konzervgyártól és attól a Budapest mellett, de 1803-ban még szinte istenhátemögötti falutól, ahol a gyár megtelepült, Csepeltől. Ha röviden is, előzmények cím alatt, a dolgozat tehát erre is kitér.

Az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a téma, a választott üzen jelentősége, megkövetelte az eddig kialakult hazai üzentörténetírás módszereitől való eltérést, akár azon az áron is, hogy az új szempontok tárgyalása éppen a hagyományos üzentörténeti érzetek rovására mennek.

II. ÁLLAMI IPARTÁMOGATÁS A DUALIZMUS KORÁBAN

A kelet-európai iparfejlődést tárgyaló gazdaságtörténeti feldolgozások egyik központi kérdése az állami beavatkozás az iparosodás folyamatába. Ennek megítélése, jelentőségének a meghatározása - amint azt az eddigi viták is mutatják - meglehetősen problematikus. /1/ Bár az állami beavatkozás a vasutépítésnél jelentkezik első ízben, az csak kiinduló pontnak tekinthető, amelyet hasonló, folyamatos, ugyanakkor gyakran ellentmondásos hosszabb tövénység követ.

Amíg egyesek szerint a kelet-európai iparfejlődés sajátossága az állami beavatkozás, addig más nézetek szerint az időrendi eltolódás mellett a lényeges különbség a beavatkozás közvetlenségében, illetve közvetettségében keresendő. Közvetlen beavatkozásnak tekintik egyrészt a vasutépítésben betöltött szerepet és a vasutak államosítását /amely természetesen nem kelet-európai sajátosság/, másrészt pedig az állami ipartámogatást, pontosabban a törvényhozási úton szabályozott ipartámogatást. Azonban az állami beavatkozás közvetlen és közvetett módjainak pontos szétválasztása már eleve vitatható, ami még nagyobb nehézségekbe ütközik azért, hogy az állami beavatkozás sohasem önmagában gyakorolt hatást az adott iparfejlődésre. Az ipartámogatás ugyanis eredménytelen marad, ha figyelmen kívül hagyja a meghatározó gazdasági folyamatokat, ha viszont éppen ezekből indul ki, akkor hatása már nem különíthető el a gazdasági-politikai hatások összességétől.

A továbbiakban tehát "közvetlen" beavatkozásnak, befolyásolásnak tekintjük a vám, a vasuti szállítási, a közszállítások és az állami ipartámogatás kérdéseit. Magyarországon a vámpolitika kérdése a közös vámterület révén sajátos vetületben jelentkezik. A korabeli érvelés szerint az állami ipartámogatás a közös vámterület kompenzációjaként született, a valóságban azonban az önálló vámterület nem zárja ki az ipartámogatást. A dualizmus időszakában nem ez az egyetlen eset, amikor "tisztán" gazdasági kérdések közjogi szinten jelentkeznek és nyernek megoldást. A közös vánto-

rület tehát nem kiindulási pontja az állami beavatkozásnak, hanem sajátos kerete, amely lehetővé tette annak határozottabb kibontakoztatását. Az ipartámogatás nem kompenzálhatta az önálló vánterület hiányát, sőt az eleve nem is lehetett feladata. A dualista államrendszer és az ettől elválaszthatatlan közös vánterület meghatározott feltételeket biztosított a magyar iparfejlődéshez, előnyeit vagy hátrányait nem mérhetjük a nem létező önálló vánterülethez. Miután ez a kérdéskör külön feldolgozást igényel, meg kell elégednünk azzal a meglehetősen triviális megállapítással, hogy a közös vánterület egyszerűen más volt, más lehetőségeket kínált és más követelményeket támasztott. Az adott körök között tehát az ipartámogatás mellett a köz- és hadseregezállításokkal kívánunk részletesebben foglalkozni.

Az ipari fejlődés előfeltétele a mezőgazdaság tőkés átalakítása, megfelelő hitelrendszer és infrastruktúra kiépítése.

Ezeknek megvalósítása azonban hosszabb, gyakran ellentmondásos fejlődést jelentett a múlt század második felében. /2/ Nem kétséges, hogy az 1867-es kiegyezés megkötésénél az uralkodó osztályokon belüli erőviszonyoknak megfelelően elsődlegesen a nagybirtok érdekei érvényesültek. A liberális birtokos réteg - a reformkori eszmék alapján - a mezőgazdaság érdekeiből kiindulva ismerte fel az ipari fejlődés jelentőségét. Az ipar fejlesztésének szükségessége - különösen az 1873-as válságot követően - vitán felül állt.

Az ipar "közvetlen" segítése ebben az időszakban nem emelkedhetett a kormánypolitika szintjére, 1869-1879 között az állam évente mindössze 12.660 forintot fordított kimondottan ipartámogatásra, míg Ausztria ugyanakkor ennek negyvenszeresét /3/, ezt mégsem megvárhatjuk a kormány közömbösségével. 1870-1873-ban 3.466 km vasut épült az országban, vagyis négy év alatt több mint másfélszerese annak, mint 1866-ig összesen. 1866 és 1890 között az utasforgalom több mint nyolcszorosára, az árusforgalom pedig hétszerezésre nőtt. /4/ 1894-ben az állam kezelésében van a MÁV révén a vasúthálózat 81,62 százaléka, az utasforgalom ekkor már

közel tizenötszöröse az 1866-osnak. Még ekkor is az állami költségvetésben a vasutügy szerepel a legnagyobb súllyal, az erre a célra fordított összegek meghaladták az összes állami kiadások 20 százalékát, ugyanakkor 1868 és 1894 között az állami kiadások is tetemesen emelkedtek, 148,4 millió forintról 487,3 millióra. /5/

Harminc év alatt 80,2 millió forintot fordított az állam a vízi utakra, amelyeken 1896-ban 2.504 km-es szakaszon volt rendszeres gőzhajóközlekedés. 1880-ban jött létre az Adria Tengerhajózási RT, kezdetben évi 150.000 forintos állami támogatással, 150 gőzhajójáratot üzemeltetett, amelyeknek a számát az állami támogatáshoz hasonlóan 1886-ban felemelték. A kiépített utak hossza harminc év alatt három és félszeresére emelkedett, a közuti hálózat 1894-ben 135.000 km volt, amelynek kerekén egyharmada kiépített. Az utakra, hidakra, stb. 1867 és 1894 között több mint 110 millió forintot fordított az állam /6/

Az ipartámogatás kezdetben az 1844-es Védegyület nyomdokain az iparpártolás keretei között mozgott. Ilyen céllal jött létre először 1862-ben a Kaliko mozgalom, majd 1876 végére hazai ipart pártoló és terjesztő egyesület. Ez utóbbi alapszabályai előírták a tagoknak a hazai iparcikkek vásárlását, az "erkölcsi érzet felébresztését" a cél érdekében, megfelelő informálódást és tájékoztatást a hazai iparról. /7/

A gazdasági fejlődés iránya a kiegyezés után hosszú ideig fel sem vetette a "közvetlen" ipartámogatás gondolatát. A kezdeti törekvések először 1876-ban jelentkeztek a közszállítások terén. Az országgyűlés pénzügyi bizottsága kíváncsúnak minősítette, hogy a kormány papírozűkegletét hazai forrásból fedezze. Ráth Károly az országgyűlésen hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar ipar nagyon csekély mértékben részesül az állam megrendeléseiből, még azokban az iparágakban is, amelyekben versenyképes lenne. A pályázatok kiírása rendezetlen, előfordult, hogy esti lapban tették

közzé a másnap lejáró pályázatot, vagy rosszabb esetben teljesen elfelejtették meghirdetni. Ráth beszéde végén kérte a képviselőházat, szólítsa is fel a kormányt, hogy az állami szükségletek fedozését lehetőleg a hazai ipar számára biztosítsa. Széll Kálmán pénzügyminiszter ígéretet tett, hogy a létrehozott miniszterközi bizottság megfelelő terveket készít a közszállítások szabályzására. Trefort tárcája nevében szintén megnyugtató választ adott a közszállításokkal kapcsolatban. Végül Tisza Kálmán a vita lezárásaként kijelentette, hogy az állami megrendeléseknél akár némi ártóbblet esetében is a hazai ipart kell előnyben részesíteni. /8/

Az 1878-as kiegyezés országgyűlési vitája ismét felszínre hozta az ipartámogatás kérdéseit. Baross Gábor, a törvényjavaslat előadója, kifejtette, hogy a közös vánterületen belül is biztosított a magyar ipar számára a fejlődési lehetőség. A legfőbb akadályt a szükségessé előfeltételek hiányában látta, célként azoknak az iparágaknak a támogatását és megerősítését jelölte meg, amelyekhez az előfeltételek már adóttak. Hasonló szöllenben nyilatkozott Móricz Pál is. A kormány a mezőgazdasági és ipari érdekek összehangolását tekintette fő feladatának. /9/

Gyakorlatilag már ekkor kirajzolódnak azok az erővonalak, érdekeszonosságok és ellentétek, amelyek a későbbiek során meghatározzák az állami ipartámogatást, iparfejlesztés alakulását.

Amíg az egyik oldalon a kialakuló ipari burzsoázia a liberális birtokos réteg támogatását keresi és élvezi, addig a konzervativizmus a kisipar és a nagyipar érdekelletéteit kihasználva, a kieiparosság védelmezőjeként lép fel. A valóságban ezek az erővonalak hosszú ideig ellentmondásosan és elmosódottan jelentkezőnek. Ennek magyarázata - a kis- és nagyipar részleges érdekeszonossága mellett - az ipari érdekképviselők sajátos szerepe. Az országos szintű egyesületek kivétel nélkül a kisipar szervezeteiként jönnek létre, ugyanakkor ezekben is egyre fokozottabban érvényesül a nagyburzsoázia befolyása. A kamarák látszólag nagyobb lehetőségeket nyujtot-

tek a nagyipari érdekképviselőkhöz, de az esetek többségében viszonylag szorosan kötődtek a céhes hagyományokhoz, így az egyes kamarák álláspontja végül az adott terület tényleges iparosodottságával függött össze, ez különösen - éppen az említettek alapján - a budapesti kamaráknál figyelhető meg a leghatározottabban.

A birtokos osztály liberális része felismerte, hogy a mezőgazdaság további fejlődéséhez nélkülözhetetlen a hazai nagyipar kialakítása, amely egyrészt szállítója, másrészt piaca a mezőgazdaságnak. Az ipar állami támogatásának ügye ugyanakkor egyre szélesebb köröket mozgat meg.

Az Országos Iparosegyesület emlékiratában a hazai ipar előnyben részesítését kéri a közszállításoknál, valamint adómentességet és megfelelő tarifapolitikát. Ugyanakkor több "tőkepénzes" kérvénnyel fordul a miniszterelnökhöz. Ennek főbb követelései: adó-, bélyeg- és illetékmentesség, gépek adómentes behozatala, kincstári telkek ingyen átengedése, olcsó tarifa nyersanyagra és tüzelőre, közszállítások biztosítása a hazai ipar számára, kiviteli jutalmak, közvetlen részesedés vagy kamatbiztosítás az állam részéről. /10/

1. AZ 1881. 44. TÖRVÉNYCIKK

A kereskedelmi miniszter 1880 végén értekezletet hívott össze Matkovits Sándor vezetésével az ipargyesület kérvényének véleményezésére, megfelelő törvényjavaslat kidolgozására. Az értekezlet résztvevői emlékiratban foglalták össze a legfontosabb teendőket. Eszerint az állam által biztosítható kedvezmények "az iparnak lendületese fejlesztésére nem elegendők", de "a társadalmi és magán tevékenység az iparnak eddig elhagyott mezejére fokozottabb figyelemmel fog irányulni akkor, ha meggyőződik arról, hogy az állam kedvezmények nyújtása által is elismeri az az irányban folytatott tevékenység folytonosságát." Az emlékirat szerint nem célszerű csak új vállalatokat támogatni, az sértene a meglévők érdekeit, csak új iparág támogatása viszont jelentéktelen lenne jóval kevesebb az indokoltnál. Az emlékirat felsorolja a támogatandó

iparágakat /11/, szükségeseinknek itéli a közszállítók kérdéseink rendezését megfelelő központi közeg felállításával, javasolja továbbá állami telkek átengedését, a vasúti díjak reformját, a kiskereskedelmi és vízhasználati jog rendezését, gyárak áttelepülésénél és gépek behozatalánál a vám visszatérőjét. Az értékesítet alkalmatlan eszköznek minősítette a kamatbiztosítást, az állami kölcsönöket és segélyeket /csak kivételes esetben lehet indokolt/, valamint az exportprémiumot. /12/

A kormány a különböző memorandumokba foglalt javaslatok közül nem fogadta el a gépek vámentes behozatalát, a kiviteli jutalmat, a kamatbiztosítást. Helyeselte ugyan, de törvénybe foglalni mégsem látta célszerűnek a közszállítók rendezését, az ingyen telkek és a szubvenció kérdését, valamint az olcsó tarifákat.

A kormány tehát helyes gazdasági felismerésekből indult ki a törvény kidolgozásánál, realisan ítélte meg a lehetőségeket és előrelátóan magának tartott fenn bizonyos lehetőségeket. Ezt tükrözi a törvényjavaslat indoklása is, amit Szapáry Gyula terjesztett a ház elé: "Ezen javaslat készítésénél azon meggyőződés vezérelt, hogy törvényileg előremegállapítandó kedvezmények magukban véve, a már létező iparnak sikeres fejlesztésére, vagy éppen a még hiányzó iparnak rögtön megteremtésére ugyan nem elegendők, de miután alaposan feltehető, hogy a társadalmi és magántovábbékonyság az iparnak eddig elhagyott mezőjére fokozottabb mérvben irányulandó akkor, ha meggyőződik, hogy az állam kedvezmények nyújtása által is az e téren folytatott továbbékonyság fontosságát elismeri és az ipar felvirágzásának előmozdítását kiváló feladatának tekintti." A kormány elvetette, hogy csak az új iparvállalatokat támogassa, mivel az csökkentené a törvény jelentőségét és ugyanakkor a meglévő vállalatok indokolatlan hátrányba kerülnének. A támogatás célja a fejlődőképesség előmozdítása. "A haladni nem tudó iparos támogatása nem indokolt." /13/

Láng Lajos, a törvény előadója, kiemelte a Baross által már megfogalmazott gondolatot, amely szerint a mezőgazdaságnak is érdeke az ipar fejlesztése, továbbá, hogy az ipartámogatásnak nem a vámvédelem az egyedüli eszköze. A törvény célja a versenyképesség fokozása. "A kormány által nyújtott ily nevezetesen kedvezmények egyszerre mind ösztönzőleg hatnak a magántevékenységre, de óvakodni kell attól is, hogy túlságosan sokat ne tegyen az állam, mert oly iparüztriának mesterséges nevelése, melynek nincsen kellő alapja, csak arra vezetne, hogy ezen iparüztria a legelső alkalommal összedőlné és sokkal nagyobb veszteséget vonna maga után." /14/

Az országgyűlés által elfogadott 1881. 44. tc. kedvezményeket biztosított a korszerű, új iparágakat meghonosító gyáraknak, illetve új vagy már fennálló korszerű gyáraknak az alábbi iparágakban és termékeknel: sárgarézárak, sárgakézlemez, cink, cinklemez, drót, drótesz, fémkoverékekből való árak, zománcozott vasodények, szerszámgépek, munkagépek, gőzgépek és gőzkazánok, zongorák, elektrodinamikus készülékek, fogyorok, porcelán, tábla- és tükörűvek, üveggyártás regeneratív fűtéses, kaucsuk, cellulóze, tapéták, konzervek, kenyek, szóda, kénsav, aszfalt, valamint a rízhántoló malomok, mezőgazdasági szerszámgyárak, selyemfonó-, szövő- és festőgyárak, gyapjufonó-, -szövő, és -appretírozó gyárak, pamutfonó-, -szövő, és fehérítőgyárak, len- és kendertörő és kikészítőtelopek, len- és kenderfonó-, szövő-, fehérítő és appretírozó gyárak, kötészövészeti gyárak, posztó fonalgárak /Mule-Jenny géppel, minimum 120 oróval és egy méter széles kártolóval/, posztó szövőgyárak /minimum 6 szövőszékekkel/, pamut-, len- és kendereszövőgyárak /minimum 10 mechanikai vagy műszövőszékekkel/. A felsorolt vállalatok 1895 végéig mentesülhettek a keresetadó, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, az ezek után járó közszégi pótlék, ipari és kereskedelmi kamarai illeték és az általánosjövedelmi pótlék alól. A gyári vállalatok mentesültek továbbá a telek megszerzése és átírása utáni illeték alól, a részvénytársaságok pedig egyéb helyegek és illetékek alól /például részvények kibocsátása után/.

Tulzás lenne a nyolcvanas évek első felében megnyilvánuló alapítási kedvet kizárólag az 1881. 44. tc. hatásának tulajdonítani, hiszen ebben ^{az} időben szerepe volt az ekkor kibontakozó konjunktúrának, és az ennek hatására beáramló külföldi tőkének, illetve a hazai nagybankok felfejlesztésének, az ennek nyomán kialakuló valóban modern hitelrendszernek. Ehhez járult harmadik tényezőként az a folyamat, amelynek keretében a magyar kereskedelmi és malomipari nagytőke az ipar egyéb ágai felé fordult. Ez a fellendülés tehát csakis ennek a három tényezőnek kölcsönhatásaként érthető meg. Ezen belül az ipartámogatás hatása nem mérhető annak összességességével, hiszen vonzerejénél fogva a valóságban messze meghaladta azt és jelentősen hozzájárult az említett tényezők érvényesüléséhez. Helytálló mindezek alapján a kortára értékelése: "Az előbbi korszak - 1885 előtt - a tevékeny alkotás ideje, midőn az iparnak nyújtott állami kedvezmények alapján számos új gyár keletkezik, az állam az iparfejlesztés alapjainak lerakásán, új oktatási intézmények, tanfolyamok felállításán serénykedik és támogat minden sikerrel ^{biz-} tató társadalmi és egyéni kezdeményezést. " /15/

Végül 199 iparvállalat mellett 265 mezőgazdasági szeszgyár ^{lé-} szeseült állami kedvezményben. /Ld. II/1 táblázat/

Ezek az adatok igazolják azt az értékelést, amelyet Baross Gábor adott a királyhoz írt felterjesztésében - alapvetően elfogulatlanul, hiszen ekkor mindössze csak néhány hónapja volt a kereskedelmi tárca gazdája - az új, az 1890-es ipartámogatási törvény indoklásaként: "A hazai iparnak adandó kedvezményekről szóló 1881. XLIV. törvénycikk eddigi nyolc évi hatálya alatt hazai iparunk fejlődésére, amint azt már az eddigi tapasztalatok is mutatják, kétségtelenül üdvös hatással volt, amennyiben jelentékenyebb számban jelentkezték új vállalatok, a már létező vállalatok pedig ezen kedvezmények segítségével további fejlődésükben támogattak... Ha nem is állitható, hogy az új gyárak kizárólag ezen törvény hatása alatt keletkeztek, mégis nem szenved kétséget, hogy nem egy olyan gyár is létrejött, mely az érintett állami kedvezmények nélkül, tekintettel az erős versenyre, mellyel a gyáriparnak általában küzdenie

kell, alig létesült volna. /16/

Az elért eredmények jelentőségét csak növeli, hogy a kormánynak olyan országgyűléssel kellett elfogadtatnia az ipartámogatás eszméjét, amelyben a burzsoázia szánta egyáltalán nem képviseltette magát. Nem utolsó szempont, hogy ez volt az első ilyen jellegű jogalkotás Közép-Kélet-Európában.

Az állami megrendelések fellendülése szorosan összefüggött és szervesen kiegészítette az állami ipartámogatást. A kormány 1866-ban az Országos Iparegyesület kiküldötteiből bizottságot szervezett azzal a feladattal, hogy biztosítsa a hazai ipar fokozottabb igénybevételét, a közlekedési vállalatok és az állami gyárak részéről. Ennek eredményeképpen évente mintegy 15 millió forinttal nőtt a hazai gyáraknak adott megrendelések összege. /17/ Azonban az ipartámogatástól független okok is előmozdították a közszállítások ügyét. Így a csendőrség és a rendőrség létrehozása, a honvédség fejlesztése, ami különösen az okkupáció után gyorsult fel. A legjelentősebb azonban egyértelműen a vasutak államosítása volt. Ez további jelentős közszállítások edaitelése mellett lehetővé tette a kormány számára az iparnak kedvező vasuti tarifák bevezetését. Ez az intézkedés már kiváltotta az osztrák kormány határozott rosszallását. Dequehem zsearolással felérő ultimátumot intézett magyar kollégájához, Baross-hoz: "Ha nem sikerült meggyőznöm Excelenciádat, az Ausztria kárára fennálló helyzeten a kiegyezési tárgyalásokon igyekszem majd javítani." /18/

A közszállításoknak egy sajátos területét képezte a hadseregszállítás, amely végeő soron kiterjedt az ipar ezinte összes ágára. Nem véletlen, hogy a hazai ipar támogatásának szükségessége is először a hadseregszállítások kapcsán merült fel 1871-ben, amikor Szepes vármegye kérvénnyel fordult az országgyűléshez, hogy a katonai felszerelést hazai gyártnányokból biztosítsák. Az országgyűlés ekkor országos érdekké nyilvánítja az ipar előmozdítását. /19/ A honvédségnél azonban jóval nagyobb jelentőséggel bírt a

közös hadsereg. Elvben a magyar iparnak ugyanolyan arányban kellett részese lennie ennek megrendeléseiből, mint amilyen mértékben Magyarországnak hozzájárult a közös költségekhez /kvóta/. Magyarországon azonban a kiegészítés után még hosszú ideig nem volt olyan gyár, amely komolyan számításba jöhetett volna a hadseregszállításhoz. A közös hadügyminisztérium 1869-ben vezet be három termékcsoportnál /gyapjú, bőr, vászon és pamut/ azt a konzorciumrendezést, amely a századfordulóig kisebb változásoktól eltekintve megmaradt. Több hasonló jellegű gyár gyakorlatilag éppen a hadseregszállítás elnyerése érdekében alkotott szállítási konzorciumot. A megrendelést több évre nyilvános versenytárgyalás után ítéltek oda. A fenti három csoportba nem sorolható termékeket évente rendelték meg szintén versenytárgyalások alapján. A konzorciumrendezéssel a hadvezetés hosszú időre biztosítani kívánta a szállításokat, ez azonban kezdetben gyakorlatilag együtt járt a verseny kizárásával. 1874-ben Horn Ede interpellációt nyújtott be az országgyűlésben, hivatkozva a közös hadügyminiszter ígéretére, amely szerint a benyújtott ajánlatoknál a részajánlatokat is hajlandó figyelembe venni, ami nemcsak a szabad versenyt segítő, hanem a magyar ipar érdekeinek megóvását is. Bartal György kereskedelmiügyi miniszter válaszában mindenfajta beavatkozástól elzárkózott: "A közös hadsereg fölszerelésének kérdése kizárólagosan elintézésébe tartozik a közös hadügyminiszternek, s nekem, mint magyar szakminiszternek arra döntő, vagyis korlátozó, fölfüggesztő befolyásom a törvények alapján nincs... A közös hadügyminisztertől oly ígéretek biztosítani, amelyek a magyar ipar tekintetbevételét és versenyképességét kell, hogy föltételezzék: ez minden esetben a közügyei delegációk dolga." /20/ Végül a delegációk határozata alapján 1875-ben bevezették, hogy a megrendelések megszavazása is odaítélhető konzorciumoknak. /21/

1879-ben Apponyi Albert a delegáció korábbi határozata alapján interpellál a közös hadügyminiszterhez, miután az éppen lejárt

szerződés keretében a magyar ipar a bórmenűek szállításából csak 13,6 százalékkal részesedett, kívánja-e a hadügyminiszter az új pályázatok elbírálásánál a rendelkezések 31,4 százalékát a magyar bórriparnak juttatni? A hadügyminiszter álláspontját Dolla Kálmán ismertette: "Nemcsak a bórmenűek, hanem valamennyi cikk szállítására vonatkozó szerződést illetőleg méltóztatások a hadi közigazgatást vevőként tekinteni, kinak fő kötelessége oly szerződéseket kötni, amelyek minden tekintetben nemcsak a hadsereg érdekeinek, hanem az állam pénzügyi viszonyainak is tökéletesen megfeleljenek... Csakis olyan ajánlatok vehetők figyelembe, amelyek tényleg legjobbaknak, legcélszerűbbeknek és legolányósebbeknek bizonyultak." Végül a magyar ajánlatok drágábbaknak bizonyultak az osztrákokénál, a hadügyminiszter a magyar cégeknek felkínálta az olcsóbb osztrák árakat és ígéretet tett, hogy új versenyt hirdet meg, ha ez nem bizonyul eredményesnek. A delegáció ezt a választ elfogadta. /32/

A szállítást elnyerő konzorcium tíz cége közül három volt magyarországi, a delegáció hadügyi albizottsága szerint ezzel a bórmenűeknél a magyar ipar a kvóta arányában részesült a megrendelésekből. /23/

1897-ben a hadügyi albizottság kérte a magyar ipar figyelembevételét a ruházati és ágyneműszállításoknál is. A delegáció határozata fel szólította a hadügyminisztert, hogy a szállítások odaítélésénél vonja be a kicipart, különösen a magyarországi és erdélyi kicipart. /24/

A hadügyi albizottság a hadsereg felszerelésének kérdését egy külön bizottság elé utalta, hogy az tárgyalásokat folytasson a hadügyminiszterrel a magyar hadseregszállítások lehetőségeiről. Ennek javaslatára a delegáció utasította a minisztert, hogy tegyen megfelelő előkészületeket az új szerződések megkötése előtt a magyar ipar részesítése érdekében. A hadügyminiszter ennek megfelelően az 1891-ben kezdődő szállításokra már 1893 decemberében

közzétette a pályázatot, gondoskodott ennek legszélsősebb nyilvánosságra hozataláról, egyben ígéretet tett, hogy a szállítások 30 százalékat a magyar ipar számára tartja fenn, ezen belül pedig 25 százalékat a kisipar számára. Erről ugyanakkor értesítette a magyar kereskedelmiügyi minisztert is. /26/

A hadseregszállítás egyik legkényesebb pontja a fegyvergyár kérdése volt. A steyeri fegyvergyár építettett ugyan egy beágyaztatott Kőbányán a honvédség számára szükséges fegyverek legyártására, amelyhez saját gyárából hozta nemcsak a munkaeszközöket, de még a munkásokat is, miután így jóval drágábban szállította a megrendelt fegyvereket, az üzemet beszüntette. Ilyenkörülmények között fegyverszállítás a közös hadsereg részére hosszú ideig szóba sem jöhetett. 1887-ben végül a hadügyminiszter a magyar kormány kezdeményezésére hozzájárult egy kisebb budapesti fegyvergyár létesítéséhez és hajlandónak mutatkozott, hogy biztosít megrendeléseket is. Amikor két évvel később a delegáció emlékezteti a minisztert erre az ígéretére, kiderül, hogy a gyár teljes kapacitását 1882-ig lekötik a honvédség megrendelései. /26/

2. AZ 1890. 13-14. TÖRVÉNYCIKK

Az ipar előmozdítására a nyolcvanas években még két jogalkotás született. Az 1887 3. tc. gyakorlatilag az 1881-es törvényt torjlesztette ki a fémluzozásra és foncsorozásra berendezkedett ipartelepekre, ennek alapján három bányászati üzem részesült állami kedvezményben. Jótékony hatással volt a cukoriparra az 1888. 23. tc. amely a cukorfogyasztást adót rendszerte. A századfordulón ezt követően kilenc cukorgyár keletkezett, köztük 1889-ben több mint 2 millió forintos alapitkével a Deutechok hatvani cukorgyára. /27/

A nyolcvanas évek végére az 1881. 14. tc. viszont jelentősen vesztett jelentőségéből, mivel nemcsak maga a törvény járt le 1895-ben, hanem az adható kedvezmények is csak addig torjodhattak. Ugyanakkor erősödött az ipartámogatás fokozásának követelése is.

Miután a törvényjavaslatot a kormány megtárgyalta, Baross 1889 december 12-én felterjesztette a királyhoz. Az indoklásban hangsúlyozta, hogy az 1881. 44. tc. 1896-ban lejár, másrészt már nem is elég szétönző új ipartelepek létesítéséhez. Mivel azonban Magyarországon egyes iparágak még nem honosodtak meg, másoknál az elért eredmény pedig szerény kezdeteknek tekinthető csupán, okvetlenül szükséges, hogy a már bevált úton továbbhaladva folytassák az ipar állami támogatását. "...Az a törvényjavaslatba foglalt állami kedvezményekkel az állam nem megy túl azon a határon, amelyen belül a hazai ipar az állam részéről nemcsak támogatható, de okvetlenül támogatandó is...." /28/

Baross, amint az az idézett megfogalmazásból is kiderül, tisztában volt azzal, hogy bizonyos, az uralkodó által nem kívánt tendenciák megnéhezítik a törvény keresztülvitelét. Ferenc József a birodalom hatalmi politikájából kiindulva elongedhetetlennak tartotta a hatvanhetes alap következetes fenntartását, ami, szerinte amugyis a birodalom mindkét része számára fejlődésük szempontjából a legkedvezőbb feltételeket biztosítja. Magyarországon ugyanakkor erősödtek bizonyos szeparatista elképzelések, amelyek a dualista államrendszert pusztán átmeneti állapotnak tekintették. Részen ennek hatására nőtt a lajtántuli befolyásos tényezők bizalmatlansága nemcsak Magyarországgal, hanem az őszbirodalommal szemben is. Az uralkodó az adott körülmények között azt kívánta a magyar kormánytól, hogy a vitás kérdéseket egyeztetve az ősztrák kormánnyal, a csak kivételes esetekben kelljen neki személyesen ezekben döntenie. /29/

Mindezek alapján Ferenc József joggal tételizte fű, hogy az ipartámogatás újabb éles plémiákhöz vezethet a birodalomkét része között, hogy a törvényjavaslathoz nem járulthozzá.

Miután Baross a király elutasítását megbeszélte a miniszterelnökökkel és az érintett miniszterekkel, 1890 január 19-én kihallgatáson jelentkezett Ferenc Józsefnél /30/, aki mindenekelött az

iparágak kiterjesztésének mértékét kifogásolta, e követelte, hogy a törvényjavaslatból számos iparág maradjon ki. Az uralkodó felvetette továbbá, hogy az állami adókedvezmények révén jelentős bevételről esik el az állam. Baross ezzel azonban bebizonyította, hogy amennyiben a törvény eléri célját, akkor a kedvezmények hatására alakuló gyárak a kedvezmények lejártá után adóalanyokká válnak, s így az állam hosszútávon növeli adóbevételét.

A király az eredeti felterjesztés szövegében kifogásolta a kedvezmények adhatóságát, így a kormány mozgásszabadságát korlátozva a végső törvényjavaslat visszatért az 1881-es megfogalmazásához. Hasonló irányban hatott Ferenc József beavatkozásának másik lényeges eredménye, amelynek alapján a törvény hatálya az eredeti elképzelésekkel azonban csak 1899 végéig terjedhetett. A kedvezmények mértéke Baross érvelése alapján ugyanváltozatlanul maradt, de a törvényjavaslatból végül kimaradtak a következő iparágak, illetve üzemek: looni drótok, ón, ónlemez, cinezett lemezek, ónozott és cinezett lemezekből előállított áruk, ólom, ólomlemezok, varrógépek, csavarok, viaszos vázon, szalványok, befűzött és cukrozott gyümölcs, csontáruk, felcőbőr és finomított bőrféllek, hangszerek, valamint a szőnyegkészítő, a gyapjufestő és a pamutvatta gyárak. Az összes javasolt iparág behozatalának közel 40 százalékát ezek az iparágak alkották. Ezek közül hazai behozatalban különösen a bőráruk, a csavaráruk és a hangszerek szerepeltek nagyobb arányban. A törvényjavaslatból végül kimaradt minden olyan kifejezés, amely a versenyképesség fokozásának szűkebb körére utalt, ezek ugyanis érthetően irritálták az uralkodót /31/

A minisztertanács január 24-i ülésén tárgyalta és jóváhagyta az új törvényjavaslatot. Ferenc József február 2-án adott engedélyt Barossnak, hogy az új törvényjavaslatot az országgyűlés elé terjessze, ami február 8-án meg is történt. A törvény előkészítése több olyan nehézségre hívta fel a figyelmet, ami kedvezőtlenül befolyásolta az ipartámogatás kibontakozását, amelynek

kiindulási pontja éppen a közös vámterület fenntartása volt. Ez eleve kényszerítette a kormányt, hogy megfelelő keretek között tartsa azt, s megtalálja az egyensúlyt a birodalmi és a magyarországi érdekek között. Ebben az időszakban szilárdul meg a hazai nagyburzsoáziának az az ága, amely szintén nem kívánta az ipartámogatással a közös vámterületet veszélyeztetni, miután abból éppugy hasznot húzott, mint annak kompenzálására létrehozott ipartámogatásból.

Az ausztriai burzsoázia jelentős körrel szemben nem ismerték fel, hogy a magyar ipartámogatás nemcsak nem jár hátrányokkal számukra, hanem komoly előnyökkel is kecsegtet. Ferenc József intézkedéseinek háttérében nem nehéz éppen ezeknek a köröknek a befolyását felfedezni. A magyar kormány az ausztriai burzsoázia követeléseinek és a hagyományos uralkodó osztályok bizonyos és egyre erősödő ellenállásának ellensúlyozására nem támaszkodhatott a hazai burzsoáziára, a nagyburzsoázia nem rendelkezett semmiféle olyan szervezettel, amely a kormány partnere lehetett volna, a kamarák pedig nem képviseltek egységes érdekeket. Az eredmény tehát olyan kompromisszum volt, amelyben a kormány képviselte a nagyburzsoázia érdekeit, anélkül, hogy attól ugyanakkor hathatós támogatásban részesülhetett volna.

A törvényjavaslat indoklása tartalmazza a kormány ipartámogatási politikájának kifejtését: "Szándékunkban, sőt kötelességünkben áll ugyan az állami kedvezményeket igazságosan hatásosan alkalmazni, és minden megengedhetőt érvényesíteni a tekintetben, hogy hazai iparunkat fejlesszük és gyapapítsuk, de bizonyos célrányos határon túl mégsem mehetünk, mert amig egyfelől súlyt fektetünk arra, hogy az ipari telepek ne erőltetve, ne egészségtelen és életképtelen alapon létesüljenek, hanem hogy azoknak keletkezésében és fejlődésében a szükséges előfeltételek megléte játsza a legkiválóbb szerepet, mi a vállalkozási szellemnek is legégszesebb ingerét, de a maradandóság kíváncatos alapját is képezi, ugy másfelől nem tűrekehetünk olyasvalaminek elköveté-

sére, ami által a már létező iparék megrontatnának vagy károsítatnának."

A közgazdasági bizottság jelentése nemcsak helybenhagyja ezt a politikát, hanem még tömörebben fogalmazza meg célját, amikor az állami ipartámogatást úgy jellemzi, hogy az "az ipari fejlesztésben szervező és serkentő hivatásában kívánja működtetni." /32/

Az 1890. 13. 5c. végeredményben összevonta és meghosszabbította az 1881. 44. tc. és az 1887. 3. tx. által felsorolt 38 iparág számára adható kedvezményeket.

Egyrészt pontosította, másrészt pedig a következőkkel bővítette a kedvezményben részesíthető vállalatok felsorolását: Ónozott lemezek, ólomcsövek, tűárak, vasszerszám, szerkovács- és épületlakatosárak, arany és ezüst árótok, drótárak, tudományos eszközök, kőedény, agyagosó, alagosó, tűzálló téglák, tannin, szénkéneg, műtrágya, maláta, dextrin, burgonyaszörp, festék, növény- és ásványolaj, onyv, csokoládé, katángpörkölő- és pótkávégyárak, papiranyag, csomagoló papír, gyermekjátékok, szelvényfejtők, passomány- és zsinórgyárak, hímzőgyárak, nemesgyárak.

Az új törvény értelmében az átírási illetékek és díjak nemcsak a telek után engedhetők el, hanem az azon álló épületek után is, a mentesség a községi átírási illetékre is vonatkozott. /33/ A kedvezmény 15 évi időtartama nem a törvény életbelépésével kezdődött, hanem az érintett gyár felállításával, annak alapján maximum 15 évre a régebbi kedvezményeket is meg lehetett hosszabbítani. Az államvasutakon és az állami biztosítást élvező vasutakon az építőanyagokat és berendezéseket ingyen szállították. A törvény állami, törvényhatósági és községi vagyonból biztosította a kisajátítási jogot. A törvény továbbá eltekintett a posztófondó-, pamut- és kenderszövő gyáraknál a nagyobb arányú gépi berendezés feltételétől.

Az előbbi felsorolás mutatja, hogy egyes cikkeknel a gyakorlatban aligha lehetett különbséget tenni a törvény előírásai és

az uralkodó által megvétőzött cikkek között. A királyi kösbelépés kijátszását szolgálta egyben az 1890. 14. tc., amelyet akár "lex Iparbanknak" is nevezhetnénk. A kormány a tőkehiányból kiindulva tárgyalásokat kezdett egy olyan pénzüintézet létesítéséről, amely egyik feladatának tekintendő az ipar támogatását. A tárgyalások során rajzolódtak ki a szükséges kedvezmények. Ez komoly fordulatot jelentett egyben az ipartámogatás rendszerében, hiszen éppen a bank- és ipari tőke összefonódásának szükségességéből indult ki, s miután ez valóban a továbbfejlődés legfontosabb feltétele, a törvény létrehozása rámutat az iparfejlesztés tudatossá válására, sőt egészen kivételes közgazdasági érzékről tanuszkodik.

A törvény mentességet biztosított a részvénykibocsátás után járó bélyeg és illeték fizetése alól, a pénzüintézet 6 százalék alatti jövedelme mentesül továbbá a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, az általános jövedelmi pótagó és az ezek után kivetett törvényhatósági vagy községi adó alól, ha a jövedelem vagy állami kedvezményekben részesített vállalatból származik, vagy állami kedvezményekben részesített iparágakból származik. A kedvezmények előfeltétele volt, hogy a részvénytársaság székhelye Budapesten legyen, legalább 5 millió forint alaptőkével elsőlegesen a hazai ipart mozgítsa elő segélyekkel és olcsó hitelekkel. A törvény elvben vonatkozott minden olyan pénzüintézetre, amely eleget tett ezeknek a feltételeknek, a gyakorlatban azonban csak a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bankot érintette, amely létesítésének előfeltétele - asint az a törvényjavaslat indoklásából is kiderül - a kedvezmények megadása volt. A pénzügyi bizottságban a törvényjavaslat nagyobb vitát váltott ki. Ezeket foglalja össze a bizottság jelentése: "Felmerült és vitatva lón a bizottság kebelében az, hogy szükséges-e ilyen intézet, ilyen külön intézkedés mellett hitelünk és a vállalkozási szellem mostani fejlődésére, de a kételyek az iparosok kebeléből jövő és többször kifejezett óhajokkal szemben elhallgattak, nehogy bármely kínálkozó és célsze-

rűnek vált eszköz és alkalom el legyen szalasztva, hazai iparunk fejlesztése érdekében." /34/

Az ipartámogatás intenzívebbé válását jelzi az Országos Ipar-
tanács létrehozása is, amely 1890 szeptember 1-én tartotta első
ülését, nyolc tagját a kereskedelmi miniszter, további nyolc tag-
ját pedig a budapesti kamara és az Országos Iparegyesület nevezte
ki, illetve választotta. A tanács elnöke a miniszter, alelnöke
pedig az államtitkár volt. Feladata elsődlegesen javaslattevésben
állt, az iparfejlesztés, közszállítások, állami kedvezmények, tan-
műhelyek és ipariskolák, háziipar, kiállítások, ipari ellentétek,
kamarak közötti véleménykülönbségek kérdéseiben. Az Országos Ipar-
tanács munkájában állandó albizottságként vett részt a miniszté-
rium iparügyi bizottsága. /35/

Az ipartámogatásnál egyre nagyobb nehézséget jelentett a foko-
zódó bürokrácia. A segélyeket és kölcsönöket a minisztérium csak
költségvetésének országgyűlési jóváhagyása után folyósította,
ami esetenként nehéz helyzetbe hozhatta az érintett vállalatokat.
Pontatlan volt a minisztérium nyilvántartása is. "Az állami ked-
vezményekben részesített vállalatokról az osztályban vezetett
törzskönyv nem nyújt megfelelő áttekintést arról, hogy az ugyana-
zon cikket előállító telepek mily ideig kapták a kedvezményt, s
mennyi időre hosszabbított meg az részükre", jelentette a mi-
nisztérium illetékes osztálya. Hasonlóképpen nem lehetett megál-
lapítani, hogy a kedvezményekben részesített gyárak közül melyik
létesült újonnan. /36/

Az ipartámogatás fokozódásával felszínre kerültek annak fo-
gyatékoságai is. A Magyar Pénzügy már 1893-ban felhívja a figyel-
met az egyik legjelentősebb problémára: "Málunk az iparfejleszt-
tés még nem lévén tervszerű, több oly vállalat értékeinek tekin-
tetében az árfolyam spekulatív túlhajtasával és egyes oly váll-
alatok hitelképtességének érdemen felüli honorálásával találkozunk,
melyek nem vagy csak részben felelnek meg a szükségletnek, illet-
ve az eléjük tűzött célnak." /37/

A fogyatékoságok ellenére a második ipartámogatási törvény eredményesen lépett tovább az első által megnyitott úton, jelentős mértékben bővítette a kedvezményekben részesíthető iparágakat és magukat a kedvezményeket. Az ipartámogatás az iparfejlődés szerves részévé vált, a vállalatok megalakulásuknál gazdasági tényezőként vették azt figyelembe.

A másik jelentős új elem, hogy az ipartámogatás "nemzeti" ügyévé vált. Ez ugyan számos hátrányt is jelentett /mint például a gazdaságossági tényezők figyelmen kívül hagyását, elhanyagolását/, de ugyanakkor amig korábban az ipar fejlesztésének előmozdítása szinte kizárólag a kormányra hárult, addig a kilencvenes évektől egyre nagyobb áldozatokat vállaltak az egyes törvényhatóságok és községek is. /38/

A századforduló előtti években alakul ki a közvetlen ipartámogatásnak egy alapvetően új és sokat vitatott formája, az állami szubvenció. Ez nemcsak azért jelentős, mert gyökeresen eltér az ipartámogatás Baross-Wekerle-féle koncepciójától, hanem a szakirodalom is ezt tekinti az ipartámogatás leghatékonyabb eszközének. A közvetlen anyagi támogatásnál ugyanakkor hangsúlyozni kell a kölcsön és a segély közötti nagyon jelentős különbséget. A gyáriparnál 1896-1897-ig mindkét forma kisebb eltérésektől eltekintve arányosan érvényesül, 1898-ban viszont megszüntették a kölcsönöket, s már csak két vállalat kap kölcsönt a közgazdasági alapból. Ugyanakkor 17 vállalat részesül segélyben, amelynek összege elérheti a 140.000 koronát is. /39/ A segélyek összegeinek gyors emelkedése különösen már a századforduló után jelzi, hogy az állam nagyobb áldozatokat kíván hozni a hazai ipar fejlesztése érdekében. A legfontosabb kérdés azonban nem az "áldozat" mértéke, hanem az eredményessége.

Az 1890. 13. tc. alapján 10 év alatt 416 iparvállalat kapott állami kedvezményeket. Iparágak szerint a vegyipar állt az első helyen, amit szintén pozitívnak kell itélnünk, még akkor is, ha

ezek közül számos vállalat ma már aligha sorolható a vegyiparba /például malátagyártás/. A vegyipar mellett a vas- és fémipar emelkedik ki egyrészt a többi iparággal összehasonlítva, másrészt a korábbi és későbbi törvények alapján kedvezményezett gyárakkal összehasonlítva.

A magyar iparfejlődést alapul véve megfelelőnek tekinthetjük a textilipar arányát is. /Ld. II/2 táblázat/

Végezőre az 1890. 13. és 14. törvényeiket kell az állami ipartámogatás legsikerültebb alkotásának tekintenünk. Kisebb fogyasztékoságaitól eltekintve tökéletesen megfelelt a kor által támasztott követelményeknek, helyes mederbe irányította az iparfejlődést, megfelelő ösztönzőként hatott, anélkül, hogy elősegíthető volna mesterséges, megfelelő létalapot nélkülöző vállalatok támogatását. Az az évtizedes fejlődés, amelyet a törvény is előmozdított, alapvetően megváltoztatta azokat a feltételeket, amelyek a törvényt létrehozták. Kialakult hazai nagyipari burzsoázia, mégpedig oly módon, amely számos korábban még reálianak tetsző illuziót szüntetett meg.

Igy tarthatatlanná vált az a hit, hogy a hazai burzsoázia önszertételtől döntően a hagyományos uralkodó osztályok fogják meghatározni. Ez a burzsoázia a tíz évvel korábbi helyzettől eltérően most már saját szempontjait kívánja az ipartámogatás terén is érvényesíteni és így törvényszerűen összekötésébe kerül az agráriusokkal. Nem kétséges, hogy a következő ipartámogatási törvény már nagyrészt ennek a harcnak az eredménye, s megítélésének döntő kérdése, hogy hogyan alkalmazkodik ezekhez a változásokhoz.

Mint már több ször szó esett róla, Baross koncepciójának lényege éppen az volt, hogy az állami ipartámogatást teljes komplexitásban értelmezte. Ennek megfelelően ítélte meg a közszállítások jelentőségét is: "Az állami szállításban való részesítést oly támogatásnak tekintem, mely az iparfejlesztési céloknak hatalmas eszköze, amely megadja az illető vállalatnak a biztos ala-

pot, s lehetővé teszi, hogy oly ipari célokat is kövessen, melyek kezdetben legalább bizonyos kockázattal járnak." /40/

Ennek alapján született meg az első tulajdonképpen közszállítási szabályzat 1891-ben. Ez előírja a pályázatok nyilvánosságát, a szükségletek nyilvántartását, 5 százalékból maximálja a bánatpénzt, külföldi beszerzést az illetékes miniszter engedélyéhez köti, a szállítók nyilvántartását a kereskedelemügyi miniszter feladatává teszi és megtiltja a legalacsonyabb ár automatikus elfogadását. A szabályzat hatása már 1894-ben szembeütő. A vasutak hazai beszerzései ekkor már meghaladják a 90 százalékot, szemben a korábbi 80-85 százalékkal, a kereskedelemügyi minisztérium megrendeléseinél ugyanakkor közel 10 %-os ez a növekedés és szintén 90 százalék körül mozog, aminek jelentőségét mutatja, hogy a minisztérium hazai beszerzéseinek értéke 1894-ben kerekén 38 millió korona volt. /41/

A közszállítások rendezése különösen a gépgyártásban éreztette kedvező hatását és meggyorsította az iparág fellendülését, miután a hazai beszerzést az állami kedvezményekben részesülő vállalatoktól is megkövetelte.

A közszállítások első törvényes szabályozását jelentette az 1897. 20. tc. 38. §-a. Ez gyakorlatilag törvényerőre emelte és pontosította az említett 1891. évi 29. minisztertanácsi határozatot.

A hadseregszállítás kérdése azonban változatlanul megoldatlan maradt, de nem a kormány passzivitása miatt, hanem mivel a magyar ipar nemcsak versenyképes nem volt, de még szállítóképes sem. Baross szakítva elődjeinek gyakorlatával, figyelemmel kísértte a hadseregszállításokat, de jelentős változásokat ő sem érhetett el. A közös hadsereg bakancsrendelésénél például hiába sikerült a kvótát a magyar ipar számára biztosítani, a megrendelés negyedére nem is érkezett ajánlat, a 193 pályás közül csak 81 vett részt a szállításban, s végül a kész bakancsoknak alig harmada volt kifogástalan. /42/

A delegáció hadügyi albizottsága által kiküldött külön bizottság ugyanakkor tévesen arra a megállapításra jutott, hogy a magyar ipar megfelelő arányban részesül a ruházati és bórrendelésekből. Így éppen az ezt követő évben öt évre megrendelt "calicot- és lenvászonszükségletből" a magyar ipar nem egészen 23 százalékkal részesedett. A kilencvenes évek elején a haditengerészet rekonstrukciójánál Witkowitz szállította a hajópáncéllemezket, Skoda a hajógyukát, a Stabilimento tecnico a hadihajókat és a magyar ipar egyáltalán nem kapott megrendeléseket. Ugyanakkor a Weitzer gyár eredménytelenül kérte a kereskedelemügyi miniszter támogatását élelmezési szekerek szállításához, a hadügyminiszter a kérést elutasította, mondván, a szekereket kincstári üzemben kívánja előállítani. /43/

Az Ugy által kavart vihart Lukács Béla csendesíti le az országgyűlésben: "... Ugy a jelenlegi hadügyminiszter, mint annak hivatali elődje, úgy az én hivatali elődöm, mint magam hivatalos megkereséseinek a magyar ipar figyelembevétele tekintetében mindig a legnagyobb előzékenységgel igyekezett megfelelni, állithatom, hogy azon gondos utánjárás után, melyet a kereskedelemügyi minisztérium mindig teljesített, ma körülbelül ott vagyunk, hogy - még egynémely részlettől eltekintve - a hazai ipar körülbelül abban a szállítási arányban részesítettik, amely a közös költségekhez való hozzájárulás aránya szerint a magyar ipart megilleti." /44/

Habár az idézett megállapítás alapvetően valótlan, tény, az, hogy a miniszter Barossához hasonlóan komoly erőfeszítéseket tett a magyar ipar érdekében. A hadügyi albizottság 1895-ben, tekintettel a lejáró szerződésekre, szintén szorgalmazza a megrendelések biztosítását és felhívja a hadügyminiszter figyelmét az időközben keletkezett új gyárakra.

1897-ben a magyar ipar először részesedik a haditengerészet bórrendeléseiből. A kereskedelmi miniszter egyben közbenjár, hogy a lövedékek egy részét Magyarországon rendeljék meg, valamint

biztosítsák a kvótának megfelelő részt a vas- és acéláru szükségletnél is.

Az új szerződések megkötése rávilágít arra, hogy a magyar ipar versenyképessége nagyon is korlátozott. Így például a textilipari cikkeknel a szokásos módon a hadügyminisztérium felmérte a szükségleteket, majd bekérte az ajánlatokat. Ezt követően természetesen kigyűjtötték a legkedvezőbb osztrák és külön a legkedvezőbb magyar ajánlatokat. 176féle árucikk közül 50-re érkezett magyar ajánlat, ezeknél 10 volt olcsóbb az osztrák áruknál, 5 megegyezett, a többi pedig drágább volt. A minisztérium a legolcsóbb árat felajánlotta a másik birodalomrészt legolcsóbb ajánlattevőjének, s ha az azt elfogadta, akkor a megrendelést a kvóta arányában 70-30 % szétosztották, ha nem fogadta el, akkor a másik kapta a teljes megrendelést. /45/

Ma már aligha ellenőrizhetők Weiss Berthold adatai, aki szerint harminc év alatt a 4.000 millió forintos közös beszerzésekből Magyarország mindössze 22,5 százalékkal részesedett, de mindeképpen rámutat arra, hogy a hazai burzsoázia felismerte a hadseregszállítások jelentőségét és törekvéseihez követeli a kormány aktív támogatását. /46/

Bármennyire is indokolt módszertanilag az ipartámogatás viszonylag elkülönített tárgyalása, maga a megítélés azonban megköveteli a komplexitást. Az ipartámogatás egyetlen formája sem alkalmas arra, hogy önmagában a fejlődés motorja legyen, ilyen illúziók a kortársaknak nem voltak. A cél végső soron a hazai tőke lekötése és a külföldi tőke beáramlásának előmozdítása volt. Ennek a hazai iparfejlesztés összességében tökéletesen meg is felelt, s miután az jelenti az iparosodás egyik legfontosabb előfeltételét, jelentőségét is ez határozza meg. A állami beavatkozás nem kompenzálhatta az elmaradottságból adódó hiányokat, mindennekellenként nem helyettesíthette a tőkefelhalmozást. Nem tekinthetjük tehát a modernizálás legjelentősebb tényezőjének,

a külföldi tőkebeáramlás előmozdítása és a hazai tőke mobilizálása révén azonban döntő hatást gyakorolt a modern tőkés fejlődésre annak sajátos tényezőjét képezte.

A megítélés említett komplexitása végül három szempont érvényesítését követeli meg: Ez egyrészt az ipartámogatás szerepe az iparfejlesztés egészében, másrészt az ipartámogatás és az ipar fejlettségének összefüggése, végül az ipartámogatás és a magyar ipar szerepe a hazai, a monarchiai és a világpiacon. Nem kétséges, hogy létezhetnek - mint ahogy léteznek is - ezektől eltérő szempontok /mint például az ipartámogatásra fordított összegek nagysága/, illetve az általunk említett szempontok közötti összefüggés más értelmezései, s ennek következtében más megítélések is.

Igy az 1881. törvény megítélésénél a tényleges - de egyáltalán nem lebecsülendő - eredményekkel szemben lényegesebbnek ítéljük azt a változást az állam iparfejlesztési politikájában, aminek a törvény az egyik döntő megnyilvánulása. Az iparfejlődés viszonylag korai időszakában - amikor végső soron még mindig elsődlegesen az ipari fejlődés előfeltételeinek kialakítása szerepel napirenden - a gazdaságpolitikában már felmerülnek a soron következő feladatok, az előfeltételek alapján kialakuló ipar támogatása.

Vagyis az 1881. 44. tc. nem kezdete az iparfejlesztésnek, hanem "pusztán" annak fontos, új állomása. Ha tehát az iparfejlesztés az elsődleges, s az ipartámogatás annak csak egyik megnyilvánulása, akkor ez már nem annyira "kelet-európai sajátosság", másrészt nyilvánvalóvá válik, hogy Magyarországon már 1881 előtt is létezett állami beavatkozás, befolyásolás, állami iparfejlesztés. A közlekedésügy mellett itt csak utalhatunk annak egy másik megnyilvánulására, az állami gyárakra.

A 80-as évek elején az iparfejlesztés alapvető feladata a magyar ipar megteremtése, a meglévő gyáripár modernizálása el-

sődlegesen a lajtántuli ipar konkurrenciájával szemben. Jellege szerint tehát ekkor valóban közel áll a vámvédelemhez, mégha nem is azonos azzal. Hagyományos iparról van szó, amelynek előbb-utóbb meg kell küzdenie a Monarchia nyugati részeinek iparával a közös piacon ahhoz, hogy fennmaradhasson. Ez egyben megkövetelte az ipari érdekek figyelembevételét a gazdaságpolitika egészében, ami különösen az évtized második felében, illetve már a 90-es években bontakozott ki, valóban szélesen. Az 1890-es törvények alapvetően még mindig ugyanazokat a feladatokat kellett megoldania, mint elődjének. Annnyiban eltérő, hogy szigorúan véve már az előző évtized fejlődése alapján nem beszélhetünk kezdetekről, az előfeltételek /mezőgazdaság tőkés átalakítása, modern hitelrendszer, infrastruktúra/ biztosítása megtörtént. A kortársak elégedettsége az 1881-es törvénnyel szintén azt mutatja, hogy annak célkitűzései alapjaiban változatlanul érvényesek, tehát a magyar ipar megteremtése, illetve modernizálása. Lényeges különbség, hogy az 1890. 13. tc. és különösen a 14. tc. a korábbinál jóval tudatosabban, következetesebben és szélesebb alapon szolgálta ezeket a célkitűzéseket. Ez a következetesség nyilvánult meg az iparfejlesztés egészénél is.

A Baross-Wekerle-féle koncepció lényege tehát, hogy tudatosította a korábban részben még üszkös kezdeményezéseket.

Ebből következően joggal lehetett kiindulási alapjuk a behozatali statisztika, hiszen a magyar ipar változatlanul nem merítette ki a hazai fogyasztásból adódó lehetőségeket, néhány kivételtől eltekintve fel sem merülhetett a monarchiai piac kihasználása. Még mindig a hagyományos iparágak fejlesztése állt az előtérben, s ennek egyik legfontosabb feltétele a kedvezményben részesített iparágak és a kedvezmények kiszélesítése. Nyilvánvaló volt az is, hogy egyrészt az az iparfejlesztési koncepció beleátközik a lajtántuli ipari körök rövidtávú érdekeibe, és előbb-utóbb mindkét oldalon megköveteli az iparági struktúra egymáshoz igazítását. Éppen a gazdasági integráció lehetőségének kialakí-

tása igényelte a viszonylag önálló magyar ipar megerősödését, bekapcsolását a Monarchia gazdasági életébe.

3. AZ 1899. 49. TÖRVÉNYCIKK

Az 1890. 13. tc. hatálya 1899-ben lejárt, így szükségessé vált új törvény előkészítése, ez a korábbinál jóval nagyobb nyilvánosság előtt és komoly érdeklődés mellett folyt. Már az 1898-as iparstatisztikai s azzal a céllal készült, hogy az állam határozottabban és kezdeményezőbbben léphessen fel és képes legyen a vállalkozni kész tőkét serkenteni, az állami kedvezményeket differenciáltabban, a tényleges helyzetnek megfelelően odaítélni. A kereskedelmi miniszter bizalmas körlevelet intézett az összes kereskedelmi és iparkamarához az új törvény előkészítése érdekében. /47/

A kamarák álláspontjai rendkívül sokrétűek, s gyakran nemcsak egymásnak, hanem önmaguknak is ellentmondanak, ami, figyelembe véve az egyes kamarák belső összetételét, végül soron érthető. A maguk ellentmondásosságában ezek a javaslatok felvetették szinte az összes reális problémát az ipar fejlődésével kapcsolatban. Hiszen egyaránt reálisnak kell itélni a kisipar háttérbe szorulását, illetve az ennek talaján erősödő konzervativizmust, és a nagyipar stabilizálódásának hatására létrejövő, valóban modern tőkés követelményeket.

Az ipartámogatás kulcskérdésével, az állam szerepével közvetlenül viszont alig néhány kamara foglalkozott, így a budapesti mellett mindössze a temesvári, a kassai és a miskolci kamara. Átfogó, modern koncepciót csak a budapesti és a temesvári kamara állásfoglalása tükröz.

Az Ausztriához fűződő viszonyban is olyan átalakulások vannak folyamatban ebben az időben, amelyek közvetlenül hatnak az iparfejlődésre, az iparfejlesztésre. Amig korábban a vezető gazdasági körök a szinte kötelező hazafias szövegek ellenére nélkülözhetetlennek tartották a vámszövetséget, addig a kiegyezési válság

elhúzódása a kilencvenes évek második felében, amelyet némileg leegyszerűsítve kölcsönös zsarolásnak is nevezhetnénk - bár azt valójában egyik fél sem vette nagyon komolyan -, mégis nyugtalanító tényezőként kezdett hatni. A kialakuló finánc-tőke képviselői hasztalan próbálták az eseményeket kívánatosabb mederbe terelni. Így Weiss Berthold is az országgyűlés előtt: "Az Ausztriával való viszonyunkban beállott bizonytalanság lenyűgözött bennünket. Kár az elveszett időért, a veszteség Magyarországot és Ausztriát egyaránt érinti... Viszonyunk a népek azon rendíthetetlen hitében és reményében gyökeredzik, hogy a monarchiában lévő két államnak csak akkor van nagy jövője, ha egyetértenek és ha törekvéseiket kölcsönösen előmozdítják. Óhajtanánk tartom és remélem, hogy ez a meggyőződés fog érvényesülni, és hogy a mostani káros ideiglenes állapot nemsokára végleges rendszert nyerjen és teljes erőnket szentelhessük a nagy gazdasági problémáknak." /48/

Politzer Géza szinte teljesen egyidőben fejti ki azonos álláspontját: "Ebben a bizonytalanságban senki sem akar új üzletekhez kezdeni, éppen ez az oka, hogy mióta a kiegyezési kérdések felmerültek, a tőkepénzesek tartózkodóvá lettek és újabb alapításokkal addig óhajtanak várni, amíg eldől a vámterület kérdése." /49/

Egy évvel később, 1899 májusában Benke Gyula országgyűlési képviselő foglalkozott beszámoló beszédében a kiegyezési válság okozta óriási károkkal. /50/ Ehhez járult, hogy a válság teljesen megbénította az országgyűlést, így az érdeemben hosszú ideig sem gazdasági, sem pénzügyi kérdésekkel nem foglalkozott. A Magyar Pénzügy a következőkben foglalta össze a feladatokat: "Habár most Magyarország gazdaságilag stagnál, egy-két év múlva újból kilép a cselekvés terére; különösen az iparfejlesztés érdekében teszünk majd megfelelő erőfeszítéseket, s tíz év múlva valószínűleg ott fogunk állni, hogy nélkülözhetjük az osztrák

ipart, de nem nélkülözhetjük ifju hazai iparunk áldozatkész támogatását." /51/

A kereskedelemügyi minisztérium a törvény előkészítésébe a kamerákon kívül bevonta az Ipartanácsot, a pénzügyminisztériumot, az iparfelügyelőket. Végül az országgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat messze elmaradt az előkészületek komolyságától és lényegesen nem haladta meg a korábbi törvény által biztosított lehetőségeket. A kedvezmények változatlanok maradtak, jobban körülhatárolták az új iparág fogalmát, s megváltoztatták az iparágak felsorolását. Kimaradt: agyag- és alageső, üveggyárak /kivéve tábla, tükör- és palacküveg/, szénacozott vasedények, gőzgépek és gőzkazánok, jutatfonó és szövőgyárak, katángpörkölő és pótkávé, rizshántoló, konyakgyárak, sózott, szárított, füstölt hús, kolbász és kolbászfélék. Ezzel szemben a javaslat a következő bővítéseket tartalmazta: márfányfejtés és megmunkálás, lámpaáruk, fémálszárak, csavarok és kovácsolható üntött vasárak, műszer, tanszer, óra és hammónium, összes papirgyár, teljes vegyipar, gyertyagyárak, gyapjamosótelepek, kötő- és csipkeárak. A valóságban azonban ezek egy része nem volt új, illetve egyáltalán nem lépte túl, sőt inkább még le is szűkítette a Baross-féle eredeti tervezetet.

Jelentős változás volt ezzel szemben a kisipar támogatásának kiemelése, és hogy a javaslat értelmében csak új gyárak kaphattak kedvezményt. A kormány abból indult ki, hogy a hazai fogyasztást a hazai termelés biztosítsa, ~~míg~~ szóban ugyan hangoztatta a meglévő ipar védelmét, de a törvényjavaslat erre alkalmatlan volt. Elő kívánták segíteni a kisipar nagyiparrá válását és a helyi hatóságok bevonását az iparfejlesztésbe. /52/

Rosenberg Gyula, a közgazdasági bizottság előadója, minden igyekezete ellenére nem tudta csalódását leplezni, amikor elfogadásra ajánlotta a Háznak a törvényjavaslatot.

"Belátható időn keresztül természetesen a főgazdasági ág Magyarországon a földművelési és az ezzel kapcsolatos termelési

ágak lesznek." Bár a törvény nem nyújt sokat, de "az áparfejlesztési eszközök főbbjei nem is törvényhozási intézkedésekben rejlenek. Adminisztratív uton a t. kormánynak sokkal alkalmasabb iparfejlesztési eszközök állanak rendelkezésére."

Hgedüs Sándor miniszter válaszából fény derül az agárirusok döntő befolyására: "Mezőgazdaságunkon sebeket nem ejthetünk oly intézkedésekkel, amelyek talán erőket, vagy tőkéket, vagy jogokat vonnának el a mezőgazdaságtól akármelyik ipari vagy kereskedelmi célért." A törvény részletes tárgyalása során az országgyűlés két kisebb módosítást fogadott el. /53/

Az országgyűlés által elfogadott 1899. 49. tc. végül kiterjedt minden olyan modernül berendezett gyárra, amely Magyarországon korábban iparszerűen elő nem állított iparcikkeket termel, valamint a következő gyárakra, illetve termékekre: porcelán, kőedény, tűzálló téglá, tábla-, tükör- és palacküveg, márványfejtők és megmunkálók, fémlemez-hengerművek /kivéve vaslemez/, fémcsövek /kivéve vascső/, fémdrótok, drótszögek, cinkárúk, tű, szerszám, ajtó- és ablakvasalások, fegyverek, szerszámgépek és ipari anyagmegmunkáló gépek, lámpa, fémdisz, csavar és kovácsolható öntöttvas, műszer, tanszer, játék, óra, zongora, harmónium, papír, papíryananyag, cellulóze, tapéta, vegyi anyagok, kaucsukáru, gyertya, selyemfejtő, sodró, fonó, szövő- és festőgyárak, gyapjamosó, fonó-, szövőgyárak, pamutfonó- és szövőgyárak, lenkikészítő telepek, lenfonó- és szövőgyárak, kenderkikészítő telepek, kenderfonalszövő gyárak, fonal- és szövetfahéritó és festőgyárak, szövetkikészítő telepek /kivéve színnyomás/, kötő- és kötszövő gyárak, csipke-, hímző-, nemez-, passomány- és zsinórgyárak, bányászati vállalatok, amelyek fémeket lüszás, foncsorozás vagy villamosenergia alkalmazása mellett termelnek, brikettgyárak, ha hazai nyersanyagot dolgoznak fel, mütrágya, maláta, dextrin, burgonyaszörp, növényi olaj, kantángörkölő, pótkávé, konzerv, tejfeldolgozás /kivitelre/, rizshántoló /hazai riss/, sózott, szárított

és füstölt hús, kolbász és kolbászfélék /kivételre/, kenyek, ásványolaj s az azt, valamint kálisót kutató és termelő vállalatok, villamossági telepek, ha ipari célokra szolgáltatnak áramot. Az első paragrafus harmadik és negyedik pontja értelmében a kedvezményeket szövetkezetek és nagyobb számú háziiparossal dolgozó vállalatok is megkaphatják, ha a feltételeknek eleget tesznek.

A kedvezményeket a törvény 2. paragrafusa szabályozta, mégpedig keresetadó, bányaadó, nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója, valamint az ezek után járó közösségi pótlék, kereskedelmi és iparkamarai illeték, általános jűvedelmi pótagó, gyári telkek, épületek, gépek megszerzéséért és átírásáért járók illetékek és közösségi díjak, részvénytársaságoknál ezen felül illetékegyenérték, tőkefelemelés, részvénykibocsátás, stb. szerződésai és okiratai után esedékes bélyeg és illeték és közösségi díjak alóli mentesség, valamint sóárkedvezmény. A kedvezményezett gyárak részére a MÁV és az állami biztosítást élvező vasutak önköltségen szállítják az építéshez, bővítéshez szükséges építési anyagokat, gépeket, gépalkatrészeket és egyéb berendezéseket.

A kedvezmények maximálisan 15 évre adhatók, s bár az 1890. 13. tc. hatályát veszttette, az ennek alapján adott kedvezmények érvényben maradtak és meghosszabbításuk is lehetségessé vált. A kedvezményekről a pénzügyminiszterrel egyetértésben a kereskedelemügyi miniszter határozott /mezőgazdasági szerszgyáraknál a földművelésügyi miniszter a kereskedelemi miniszterrel egyetértésben/. Amennyiben a gyáron belül csak egyes üzemágak kaphattak kedvezményt, a kereskedelemügyi miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben a kedvezményt arányosan az egész gyárra kiterjesztheti, a kedvezmény időtartamának arányos leszállításával. Konkrétan ez az t jelentette, hogy amig korábban a vállalkozónak a kedvezményben részesített üzemágnál külön könyvelést kellett vezetnie, addig az 1899. 49. tc. alapján, ha például a meglévő 10.000 koronás vállalytát újabb 10.000 koronás befekte-

téssel bővítette, akkor nemcsak az új üzemágra kapott 15 évi kedvezményt, hanem az egész üzemre 7,5 évit. A kereskedelmi miniszter a kedvezmények megadását feltételekhez is köthette /vállalat helye, nagysága, alkalmazottak száma és minősége/. A törvény hatálya 1900 január 1-től 1909 december 31-ig tartott.

Az állami kedvezmények kérése és megadása bonyolult, esetenként több évre is elhúzódó prodedura volt. Létesítendő gyáraknál az állami kedvezmények előzetes biztosítását kellett kérni a kereskedelmi minisztertől. A kérvény tartalmazta az ipartelepen előállítandó iparcikkok részletes leírását, az alkalmazandó munkások számát, a befektetendő tőke nagyságát, az évi termelés megközelítő értékét, ehhez mellékelni kellett az alkalmazandó eljárások rövid leírását, azoknak a berendezési tárgyaknak a jegyzékét, amelyek előreláthatóan belföldön beszerezhetetlenek. Már üzembe helyezett gyáraknál az előbbieken kívül mellékelni kellett a gyártelep műszaki rajzait 1:50 méretarányban a berendezési tárgyak méretarányos feltüntetésével. Az előzetesen biztosított kedvezményeket csak akkor engedélyezték véglegesen, ha az adott vállalkozó az építkezést egy éven belül befejezte és az üzembehelyezésre további két éven belül sor került.

A végleges engedélyozést megelőzte az illetékes kerületi iparfelügyelő helyezini vizsgálata, ami kiterjedt az alkalmazott tisztviselők és munkások számára, a kazánok számára és tűzfelületére, a motorok számára, az ^{és} teljesítményére, a berendezési tárgyakra, különös tekintettel azok származási helyére /belföld vagy külföld/, az összes előállított termékre, különösen természetesen a kedvezményben részesíthetőkre. A külföldön beszerezett berendezéseknel az iparfelügyelő feladata volt, hogy állást foglaljon annak jogosultságát illetően, pontosabban a hazai beszerzési lehetőségekkel kapcsolatban. Fontos szempont volt annak eldöntése, hogy az ipartelep berendezése megfelel-e az iparogósségügyi és munkávédelmi követelményeknek. Az iparfelügyelők kö-

teljesek voltak a kedvezményezett gyárakat évente legalább egyszer megvizsgálni, s erről jelentést tenni a pénzügyminiszternek. A kedvezmény meghosszabbítását szintén kérvényezni kellett, mégpedig a lejáró kedvezmény utolsó évében, mellékelve az iparvállalat utolsó három évi vagyonszármazását, nyereség és veszteség számait. /54/

A törvény alapvetően más körülmények között született meg, mint elődje. Kompromisszum volt, amelyen belül azonban a kormány nagyobb engedményeket tett az agráriusoknak, akik azonban még ezt a visszahívástól félték az engedményt is sokallták. Visszahívás volt annyiban, hogy egyáltalán nem, illetve hamisan vette figyelembe az alapvetően megváltozott körülményeket. Amíg korábban a kormány hajtóereje tudott lenni az iparfejlesztésnek, addig most az agráriusoknak engedve szinte fékjévé vált, miután az iparfejlesztés legaktuálisabb feladatait megkerülte. Nem foglalkozott érdemben a már létező gyáripar továbbfejlesztésének lehetőségeivel, erősítette az autarkia tendenciákat, hamis illúziókat táplált a kisipar átalakítását illetően. Nem kétséges, hogy a hazai támogatásra szorult, továbbfejlődésének és fennmaradásának egyetlen lehetősége a gyáripar kiegészítése volt, a kormány ezzel szemben egyrészt meg akarta óvni a nagyipar versenyétől, másrészt át kívánta alakítani gyáriparra, ami ekkor - ilyen mértékben - már teljesen lehetetlen volt. Vagyis, amíg a korábbi törvények célja a versenyképesség fokozása volt, addig ez a kompromisszum a verseny szűkítését célozta.

A hazai burzsoázia, amelynek látszólag érdekében született a törvény, szinte azonnal harcot indított revíziójáért, így a törvény meghozása után sem mérséklődött az ipartámogatás iránti érdeklődés. Egyre több egymással gyakran ellentétes javaslat keletkezik. Erősödik az iparpártolás eszméje, amely az ipartámogatás kiegészítőjeként, esetenként pótlóként jelentkezik.

Az iparpártolás három tényezőt kívánt keretébe bevonnai: az iparosokat, a kereskedőket és a fogyasztókat. Az iparosok - alapvetően kisiparosok - érthetően az ilyen kísérletek bázisát alkották, hiszen az iparpártolás révén gazdaságon kívüli eszközökre támaszkodhattak. A kereskedők helyzete már jóval bonyolultabb. Az iparegyesület említett akcióprogramja a kereskedőket kényeztetés útján kívánta bevonnai, s az már előre nem számíthatott sikerre. Ehhez járult, hogy a hazai fogyasztási cikkek jelentős része sem árban, sem minőségben nem állta a versenyt a külföldivel. Éppen ez a tény tette "szükségessé" ezeket a kísérleteket. A kereskedők számára ennek támogatása rendkívül kockázatos volt, sőt meglehetősen biztos bukást ígért. A magyar iparcikkek az említettekhez túl sem közelgésben, sem a pontos szállítási határidő, sem a reklamációk elfogadása terén nem tartottak lépést a külföldi cégekkel.

Az iparpártolásnak azonban végkifejletében a harmadik tényezőn, a fogyasztón kellett elbuknia. Előre kilátástalan vállalkozás a vásárlóktól "áldozatok árán is" követelni a támogatást. "Bizottsági gyűlésekkel nem sokra megyünk - kommentálja a Magyar Pénzügy az iparegyesület tervét -; a fogyasztóközönségnek, hogy elhiggye, amit ne hitetlennek tart, nem lelkesítő szavakra, hanem kézzel fogható bizonyítékokra van szüksége. Azért a bizottságok működésétől kellő sikert csak akkor várhatunk, ha ezek fő feladatukká tűzik ki annak bebizonyítását, hogy a hazai gyártmány van olyan jó, mint a hasonló idegen termék." /55/

Az iparpártolás célja nem utolsó sorban a kisipar átmentése volt, hiszen amíg az ipartámogatás, vagyis az állami beavatkozás a modern nagyipari burzsoázia koncepciója, addig az iparpártolás mögött a régi kisiparos céhpolgár állt a maga elavult abszolutizmus kori elképzeléseivel, amelynek lényege a verseny kizárása.

Az agráriusok előretörését az osztályok agráriusok is elősegítették. Az őrleési forgalom eltörléséről a két kormány egymással

kötött szerződése intézkedett. Ugyanakkor a kiegyozési válság által kiélezett hangulatban sokkal élesebb agitáció folyik a Lajtán túl a magyarországi iparfejlesztés ellen. Mint láttuk, az osztrák kormány már korábban is a legkülönbözőbb eszközökkel harcolt az ilyen törekvések ellen.

Az új támadásoknak azonban váratlan eredménye is született. A nemzetközi érdeklődés felkeltése, amit korábban a magyar kormány sem reklámmal, sem újságkommunikációval nem ért el, az osztrák támadások révén megvalósult.

Az állami ipartámogatás adott gyakorlatát talán a textilgyárosok köréből kritizálták a leghatározottabban. Így évi jelentésükben annak alapjaiból kérdőjelezték meg: "Nagyon kíváncsiak, hogy új textilgyárak létesítésénél, illetőleg szubvencionálásánál bizonyos tartózkodással járjenak el, és hogy az új telepek kreálásánál egy kisebb lassabb lépésben haladjunk...Az érdekelt gyárosok meg vannak arról győződve, hogy az iparfejlesztési akció súlypontja nem az új gyárak számszerű szaporítására helyezendő, hanem arra, hogy oly gyáripar keletkezzék, amely a boldogulás minden előfeltételével bír." /56/

Ugyanezt a gondolatot fogalmazta meg Weiss Berthold, a Textiliparosok Országos Szövetségének elnöke, nagy tetszést aratva a GYOSZ választmányi ülésén: "Az iparfejlesztésnek lényege nem abban keresendő, hogy új gyárak állami kedvezményben részesíttessenek, hanem abban, hogy minden egyes gyárnak megadassanak fejlődésének elemi feltételei." /57/

A korábbiakban már utaltunk arra a tényre, amely szerint az ipartámogatás hatékonyabb kibontakozását fékezte, hogy a nagyipari burzsoázia nem rendelkezett olyan szervezettel, amely egyrészt megfelelő nyomást gyakorolhatott volna a kormányra, illetve, amelyre a kormány akár az agráriusokkal szemben támaszkodhatott volna. Az agráriusok előretörése különösen nélkülözhetetlenné

tette a burzsoázia ellenállását, aminek nyitányát jelentette a GYOSZ megalakítása 1902-ben.

A kormány iparpolitikája egyre szélesebb körben váltott ki kritikát, ellenállást. Egyes jelenségek bírálatait felváltotta az átfogó kritika.

A GYOSZ már röviddel létrejötté után, 1902 őszén nagyobb akciót indított az 1899. 49. tc. módosítása érdekében, amelynek legfőbb fogyatékoságát abban látták, hogy nem foglalkozott a közszállításokkal. Felhívással és kérdőívvel fordult tagjaihoz, hogy számoljanak be tapasztalataikról. A GYOSZ is felvetette, hogy az iparágak felsorolása helyett célszerűbb lenne a közgazdasági indoklásra hivatkozni. Megkérdőjelezi a szubvenciók adott rendszerét, amit fel kellene váltani a termelés értékével arányosan emelkedő termelési prémiummal. Biztosítani kell, hogy az állami támogatás révén ne károsuljanak az abban nem részesülő régebbi vállalatok. /58/

Hieronymus Károly kereskedelmiügyi miniszter 1904-ben emlékiratot dolgoztatott ki az iparfejlesztésről. Ez az 1899. 49. tc. főbb fogyatékoságaiból indult ki, ami egyrészt az iparágak taxatív felsorolásában és abban a kikötésben gyökeresedett, hogy csak új terméket meghonosító üzem részesülhet állami kedvezményben. Az emlékirat szerint "az iparfejlesztésben csak főbb elveket lehet megállapítani, de generalizálni nem lehet, minden egyes eset önmagában, összes viszonyai figyelembevételével bírálható csak el." Az emlékirat alapvetően szakított a fennálló gyakorlattal. Így a taxatív felsorolás helyett célszerűbbnek tartotta a közgazdasági érdekek figyelembevételét, s egyben a már meglévő vállalatok támogatását. "Közgazdasági szempontból általában fontosabb a már fennálló és megerősödött ipar további kiterjesztése, mint új vállalatok létesítése."

Kivételos esetekben tehát fennálló gyáraknak is kellene kedvezményeket biztosítani, függetlenül attól, hogy korábban kaptak-e vagy sem.

Ehhez viszont "tervezőnek kell lennie az iparfejlesztési akciónak". Új gyár létesítésének támogatása csak akkor célszerű, ha a meglévők nem vállalkoznak a bővítésre.

Figyelembe kell venni a már meglévő üzemek érdekeit, de ezt nem szabad oly módon tulhajtani, hogy erre hivatkozva tagadják meg a támogatást közgazdaságilag indokolt új alapításoktól. A meglévő hazai ipar különösen akkor szorul támogatásra, ha a külföldi konkurrencia megpróbálja veszteségre szorítani, ami például a gépiparban többször előfordult.

Elő kell segíteni a gyárak specializálódását, különösen a papíriparban és a gépgyártásban. A kisipar nem lehet akadálya a támogatásnak, ha nem tudja a hazai igényeket kielégíteni. A támogatás eldöntésének alapját a behozatal képezi, így az emlékirat összeállítását közül azokról az iparcikkekről, amelyek hazai gyártása a fogyasztásnak még 50 %-át sem fedezi.

Az emlékirat sikereszéli a külföldi tőke megnyerése mellett. "Ha itthon... az erő és tőke nem található fel, keresni kell a vállalkozást külföldön. Az idegen tőke a nemzeti erőt gyarapítja; a vállalkozó nyereséget, a tőke gyűmölcét kiviszi ugyan az országból - ami a nemzeti vagyonosodás szempontjából hátrányos ugyan -, de az anyag és munka hazán ittmarad szorozásban." /59/

Az emlékirat vitathatatlannek ítéli az anyagi támogatás szükségességét, ami lehet egyszeri segély, segély a termelés függvényében és kölcsön.

Végül az emlékirat rámutat az iparfejlődés és a szociális kérdések összefüggésére is, de ennek figyelembevételét az ipar kezdetleges volta hivatkozva csak korlátozottan tartja célszerűnek, így a betegsegélyozási törvény revizióját, a kötelező balesetbiztosítást, továbbá a munkások érdekképviseletének szabályozását, az ipari bíróságok szervezését, a sztrájkok és a munkakizárások kérdésének rendezését.

Az emlékirat olyanidőben keletkezett, 1904 májusában, amikor reális remény volt, ha nem is a politikai válság megoldására, de a parlamenti béke megteremtésére, ami elősegíthette volna a céltudatos állami ipartámogatás kibontakozását. Miután nem sokkal később ezek a remények meghiúsultak, a gazdasági kérdések ismét lekerültek a napirendről, s így az emlékirat is megvalósíthatatlan maradt. Sajátos módon az egyesült ellenzék is a lojalitás és az ellenzékiesség ellentmondásában őrlődve, közel egy évig félretette gazdasági követeléseit, s nagyobb jelentőséget tulajdonított az önálló vezényszónak, mint az önálló vámtörvényeknek.

Az 1899. 49. tc. alapján végül 274 ipervállalat részesült állami kedvezményben. /ld. II/3. táblázat./ A korábbiaktól eltérően gyakorlatilag a kedvezményben részesített vállalatok túlnyomó többsége új alapítás volt, hiszen amíg az első ipartámogatási törvény által biztosított kedvezményeket 57 %-ban vették igénybe új vállalatok, s a másodiknál ez az arány gyakorlatilag változatlan maradt, addig most 85 %-ra emelkedett. A gyáriparnak kifizetett állami szubvenciók évi összege 1899 és 1906 között közel négyszeresére emelkedett, azaz több mint 1,7 millió koronára. A kedvezményben részesített vállalatok száma ugyanakkor csökkent az előző időszakhoz képest. Ez elsősorban a már jelzett folyamatok következménye, s csak másodszorban a gazdaság általános visszaesésének, hiszen ez a visszaesés csak viszonylagos volt. 1898 és 1906 között 7,1 %-kal nőtt a gyáripari vállalatok száma, 38,6 %-kal az ezekben foglalkoztatott alkalmazottak száma, és 49,1 %-kal a termelési értékük. /60/ Az állami kedvezményekben részesített gyárak iparági megoszlása a főbb iparágakban nem tért el jelentősen a korábbiaktól, a vegyipar 16 %-kal szerepel, a vas- és fémipar 13 %-kal, a gépgyártás 11 %-kal, végül a textil- és ruházati ipar 24 %-kal. Vagyis az iparágak kibővítése az 1899. 49. tc. által gyakorlatban semmiféle eredménnyel sem járt.

A hazai gyárpar kialakulása és megerősödése a századfordulóig, párosulva az azt követő gazdasági recesszióval, a korábbiaknál sokkal határozottabban követelte meg a közszállítások és a hadseregszállítások átfogó szabályozását. A hazai nagyburzsoázia is egyre nagyobb figyelmet fordított ezekre a kérdésekre és követeléseik középpontjába állította őket, ami egyben közvetlenül nem érintette az agrárius érdekeket.

Ennek megfelelően az egyes szakminiszterek hoztak ugyan intézkedéseket, ezek azonban vagy nem valósultak meg, vagy nagyon azok körben mozogtak. Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter már 1889. július 22-én leiratban értesítette az Országos Iparegyesületet a belügyminiszterrel folytatott tárgyalásairól annak érdekében, hogy a törvényhatóságok ipari beszerzéseiknél a hazai ipart részesítsék előnyben. Ezáltal Kálmán valóban rendelettel fordult ezt követően a törvényhatóságokhoz, városokhoz és községekhez, felszólítva őket arra, hogy hozzanak határozatot a hazai ipar elsőbbségének biztosításáról /61/

A rendelet jelentéktelenségét mutatja, hogy ebben az időben nem egészen 3 millió koronát tett ki a törvényhatósági városok ipari beszerzése, ennek is harmadát a főváros jelentette. A vármegyék ipari beszerzése ugyanakkor alig haladta meg a 4 millió koronát, ezek közül 12 megyéé pedig a 20.000 koronát sem érte el, ugyanakkor, amikor az állami vasutak ipari megrendelései 10 millió korona körül mozogtak. Hasonlóan jelentéktelenség kell itélnünk Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszternek azt az 1900 nyarán hozott rendeletét, amelyben utasította az összes felső-, közép- és elemi iskolákat, hogy kizárólag magyar gyártmányú füzeteket, írtákat és egyéb iskolaszereket használjanak. /62/

1901-ben a kormány a Kereskedelmi Múzeumügykörébe utalta a közszállításokkal kapcsolatos igazgatási teendőket. Ez az adminisztratív intézkedés nem jelentett tényleges változást a

közszállítások terén. Ugyanakkor a GYOSZ megalakulása utánközvetlenül széles átfogó akciót kezdeményez a közszállítások rendezésére. Súlyosnak az indokolatlan külföldi beszerzéseket, a 1902 december végén átíratot intéznek a GYOSZ összes fiókjának elnökeihez, amelyben tájékoztatást kérnek minden közszállítási esetről. /63/. Nyilvánosságra hozzák pontos adatokkal az állami intézmények külföldi beszerzéseit.

Mindezek alapján követelik a közszállítások átfogó reformját, amelynek alapelve, hogy a közszállítás nem könyöradomány, hanem szerződéses viszony. A fennálló gyakorlat számos elemét a GYOSZ - és általában a hazai burzsoázia - joggal kifogásolja. Így a kiírásoknál éppen a legfontosabb munkáknál sürgősségre hivatkozva nem tartják be a pályázásra biztosított 30 napos határidőt, a kiírások gyakran meghatározzák meg a szükséges mennyiséget, nem biztosítják a pályázatok titkosságát, így a konkurrencia gyakran tudomást szerezhet a pályázási szándékról, nem megfelelőek a minőségi követelmények, eltérnek a kereskedelmi szokásoktól, lassú ügyintézés, nem ritka a fennálló rendelkezések ellenére a 7-8 hónapos várakozási idő, az anyagvizsgálat szakasz nélkül, az anyagátvétel rendszertlen, hiányos ellenőrzés, ami lehetővé teszi külföldi áruk eladását, a beszerzési források konkrét előírása szűkíti a versenyt, vissza kell térni a korábbi gyakorlatra, amely szerint 10 százalékos ráfizetéssel is magyar vállalat kapta a megrendelést. A fenti alapelvek megfelelően a GYOSZ kezdettől elutasította, hogy a kormány a közszállítást gyakran szubvencióként ítéli oda, vagyis egyes vállalatok állami támogatásának eszközének tekintik. Súlyosították egyben az állami gyárak tisztességtelen versenyét, miután a kormány a pályázatok során beérkezett legolcsóbb ajánlatokat gyakran felkínálta az állami gyáraknak. /64/

Végül a GYOSZ számos szaktanácskozási eredményeképpen megfogalmazta saját törvényjavaslatát, ez nemcsak a részletes javaslatot tartalmazta, hanem a végrehajtási utasítást és a részletes indoklást is. A végleges változat 1905 júliusában jelent meg.

A törvényjavaslat kiterjedt gyakorlatilag az összes nem magánjellegű intézményre, kimondta, hogy közszállítás csak magyar állampolgárnak adható, kivételhez szükséges a közszállítási hivatal engedélye, pontosan szabályozta a pályázatok és versenytárgyalások módját, illetve mellőzésének lehetőségét. A 12 paragrafusból álló törvényjavaslatot 106 pontos végrehajtási utasítás követte, amely foglalkozott a pályázati hirdetéseknel követendő eljárással, az ajánlatok kellékeivel, a beérkezett ajánlatok tárgyalásával, az odaítéléssel, a szerződések kellékeivel, a szerződések teljesítésével és ellenőrzésével, a megrendelés felosztásánál követendő elvekkel, a közszállítási hivatallal és a közszállítási kataszterrel. A GYOSZ válasza gyakorlatilag azekelő egyik fontos elemeként 1904 októberében tagjai számára kötelezővé tette a hazai beszerzést.

A kormány már említett emlékirata szintén foglalkozott a közszállítások kérdésével, amit az iparfejlesztés "egyik leg-hathatósabb eszközének" nyilvánított. A javaslatok azonban terjedelmükben és mélységükben is messze elmaradtak a GYOSZ akciójától. /66/

A hazai burzsoázia vezető körői a századfordulón a közszállításokhoz hasonlóan egyre nagyobb figyelmet fordítanak a hadseregszállítás kérdéseire is. "eise Berthold hosszabb újságcikkben elemzi a magyar ipar és a közös hadsereg viszonyát. Örvendősenek tartja a kedvező változásokat, még ha nem is kielégítőek, a továbblépést ugyanakkor nemcsak hadügyminisztériumtól várja, hanem legalább annyira a magyar iparosoktól is. A különösen célravezető tengerészeti megrendelések háttérben szerintem nem a haditengerészet közömbössége keresendő, hanem a lehetőségek hiánya. /66/

A hadügyminiszter már 1899-ben biztosította a delegációt, hogy Magyarországnak a felmért kvóta arányában fog megrendelésekből részesedni és az újabb szerződések megkötésénél igénybe veszik a magyar kereskedelmi miniszter közbenjárását. 1900-ban újabb ígéretet tett a kvótaarány figyelembevételére és az új magyar gyárak bevonására. Végül még ugyanabban az évben megüzletelt a hadügyminiszter és a magyar kereskedelmi miniszter megállapodása a hadiszerkezésszállításról. Ez kimondja, hogy lehetőség szerint Magyarországnak minden cikknél megkapja a kvóta arányának megfelelő részt, a hadügyminiszter törekszik ezt a már fennálló szerződések-nél is megvalósítani, a legolcsóbb szerződések árát felkínálják a magyar jelentkezőknek, s ha csak ez sikertelen marad, ítélik oda az szerződések félnek. A szerződés magában foglalja a delegáció elő-ző évi határozatát, amely szerint a hadügyminiszter köteles min-den évben cikkenként kimutatást készíteni a magyar kereskedelmi miniszter számára, s annak esetleges észrevételeit figyelembe venni, az érvényes szerződések meghosszabbítását szintén a keres-kedelmi miniszter véleményétől teszi függővé. A hadügyminiszter megrendelést biztosít a magyar iparnak az új tábori ágyuk beszer-zésénél, az egyes katonai egységek kötelesek szükségleteiket le-hetőség szerint állomáshelyükön beszerezni, a magyar szállítók számára kötelező a hazai beszerzés, a megrendelések odaítélésénél részvénytársaságokkal szemben az egyéni cégek előnyben részesül-nek, a hadügyminisztérium viszont csak korlátozott mértékben vesz igénybe fegyvermunkát. A hadügyminiszter kötelezettséget vállalt egyben, hogy a három alap-termékcsoportnál /posztó, pamut és len, bőr/ a megrendelések 34,4 százalékát a magyar iparnak juttatja. A megállapodás rendelkezései kiterjedtek a haditengerészetre is./67/

Már a megállapodás számos kitétele magában foglalta, hogy a magyar ipar ezt követően sem részesülhet a kvótának megfelelő megrendelésben, hiszen előírta a "lehetőségek" figyelembevéte-lét, ami csak a versenyképes iparágak számára jelentett megnyug-

tató megoldást. Így a hadügyminisztérium 1901-es több mint 320 millió értékű megrendeléseiből a magyar ipar 31,6 százalékkal részesedett, a haditengerészet közel 46 millió koronás megrendeléseiből viszont csak 13,63 százalékkal. Ezt a tényt állapította meg a magyar delegáció is, ennek megfelelően 1902-es határozatában "utasítja tehát a közös hadügyminisztert, hogy tegyen oly intézkedéseket, hogy a hadsereg és a hadi tengerészet ellátásában és felszerelésében a hazai termelés és ipar a kvóta arányában részesüljön, és hogy Magyarországon azon iparágakban, amelyekben versenyképes, ne csak a kvóta arányában részesüljön megrendelésekben, hanem olyan arányban, mely kárpótolja és kiegészíti a kvótáját azon felszerelési cikkekre fordított összegek után is, melyekből a megrendelés Magyarországon éppen nem, vagy nem a kvóta arányában történik." A nehézkes megfogalmazás minden túlzás nélkül történelmi jelentőségű állásfoglalást tükröz. Lemond arról az illúzióról, hogy Magyarországon részesülhet minden iparágknál a megrendelések számára meghatározott hányaddal, ehelyett olyan "zekeztést" javasolt, amelynek révén a birodalom két részének ipara szervesen kiegészítheti egymást. Az 1902-es hadi tengerészeti megrendeléseknél a magyar részarány meghaladta a 17 százalékot, igaz, 1903-ban visszaesett az 1901-es szintre, de ugyanakkor a magyar ipar közel 33 százalékkal részesedett a hadsereg megrendeléseiből. Nemcsak ezek az adatok mutatják a két miniszter megállapodásának eredményességét, hanem az a tény is, hogy a delegáció ülésén a hagyományos sérelmek helyett, azokhoz képest viszonylag már jelentőktelen követelések kerültek előtérbe. Így Pap Géza javasolja, hogy a kincstári gyárak termelését számítsák be az osztrák kvótába, a kompenzáció pedig legyen kötelező jellegű. /68/

A kincstári gyárakra vonatkozó követelés annyira képtelennek tűnt, hogy a delegáció csak egy jóval mérsékeltebb - és realitásabb - változtatást fogadta el. A hadügyminiszter a határozatra

adott válaszában ígéretet tett, hogy a kincstári gyárakban kifizetett béreket a jövőben beszámítják az osztrák kvótába. Ugyanakkor a kompenzáció jegyében a magyar ipar kapta a tűzerőségi löszerngerendelések 50 százalékát.

Az ausztriai ipari körök nem kis aggodalommal szemléltek ezeket a minőségi változásokat. Pitreich hadügyminisztert felkeresték az osztrák vas- és gépgyárosok küldöttei, s kérték, hogy a szállításoknál a jövőben is a kvóta arányában osszák el. A Reichsratban olyan interpelláció hangzott el, amely sérelmezte, hogy a hadügyminisztérium legújabb lövedékmegrendelésének több mint 50 százalékát magyar vállalatok kapták. /69/

A kereskedelmi miniszter 1903 májusában a GYOSZ-nak küldött leiratában további rendelések elmaradásáért a magyar iparosokat okolta. "Több alkalommal tapasztaltam, különösen az utóbbi időben", - hangzik a leirat - "hogy gyárosaink a közös hadügyi szükségletekre hirdetett nyilvános és szűkebb körű versenytárgyalásokon vagy egyáltalán nem vesznek részt, vagy pedig ha részt vesznek és árajánlataik a külföldi gyárosokénál drágábbak, akkor a külföldiek részéről tett és a hadügyminisztérium által felajánlott olcsóbb egységárakért csak a legritkább esetekben vállalják el a szállítást... A közös hadügyminisztérium a hadügyi szükségletekből a magyar ipar termékeit kvóta szerint megillető rész szállításával is külföldi cégeket kénytelen megbízni." #70/

Ez a leirat szolgáltatta alapot a GYOSZ felépítéséhez. Válaszukban alaptalannak minősítették a katonai hatóságok állítását és követelték egyben az 1900-as megállapodás és a delegáció 1902-es határozatának maradéktalan végrehajtását. Sérelmezték, hogy sem a közös külügyminisztérium, sem a közös pénzügyminisztérium, sem a közös számvizsgáló, sem a közös bank megrendeléseinél nem veszi figyelembe a magyar ipart. A kincstári gyárak/bécsi arzenál, pólai tengerészeti telepek, bécsujhelyi löszergyár, blumei löpörgyár/ termelését az osztrák kvótába kell beszámítani, miután mind Ausztriában van és ausztriai alkalmazottakat

foglalkoztat. A GYOSZ kielégítőnek ítélte a megrendeléseket a posztó-, pamut- és lenóruknál, a kézi fegyvereknél és némely löszereiuknál, bizonyos esetekben azonban a magyar gáyrakat nem szőlítják fel ajánlattólra, vagy csak közvetve, érdekelte osztrák gyárakon keresztül, ugyanakkor hiányos a magyar gyárak informálása, a előfordul az is, hogy egyes cikkeknel teljesen mellőzik a magyar ipart. Nehézséget okoz a minták megtekintése, hátrány, hogy az átvétel Bécsben vagy Wiener-Neustadtban történik. A GYOSZ mindezek alapján javasolja az 1900-as megállapodás módosítását a delegáció határozata szerint, a kincstári gyárak termelésének részleges beszámítását az osztrák kvótába, a szükséges mintákat és kiírásokat a hadügyminisztérium küldje meg a GYOSZ-nak is, a megrendelt termékek átvétele a magyar gyár székelyén legyen. /71/

Az év végén a GYOSZ felterjesztést intézett a kormány több tagjához, ebben sérelmezik, hogy Magyarország nem kapja meg a kvóta arányában a megrendeléseket, mivel ezek jelentős részét a hadügyi kormányzat saját gyáraiban állíttatja elő. A kincstári gyárak termelését tehát legalább részben az osztrák részhez kell számítani és a magyar szállítások arányát ennek megfelelően fel kell emelni. A magyar állami gyárak rendezkedjen be úgyuk gyártására és ne olyan cikkeket termeljenek, amelyeket a magánipar már előállít. 1904 január végén a GYOSZ a miniszterelnökhöz írt felterjesztésében megismételte ezeket a követeléseket. Kétségbe vonták a hadügyminiszter által közölt adatokat a rendelések megosztásáról, miután számos szállítóképes iparág megközelítőleg nem kapja meg a rá eső részt. Az esetenként magasabb hazai árakat a kincstári gyárak ellenőrizhetetlen, irrodalis áraival magyarázzák, illetve azzal, hogy az osztrák gyárak a magyar konkurrenciát eltávolítására mesterségesen lenyomják az árakat, majd újra felemelik. A GYOSZ követeli magyar arzenál felállítását, a kompenzáció elvének teljes érvényesítését, pontos kimutatást a hadügyminisztertől, Magyarország számára külön kiírást és megrendelést, amelyeket a kereskedelmi miniszter ellenőriz. /72/

A Zentralverband der Industriellen Oesterreiche, a Bund Oesterreichischer Industrieller és az Industrieller-Club állandó közös bizottsága válaszul a GYOSZ feliratára kérvénnyel fordult az osztrák delegációhoz. Ebben kifejtik, hogy a hadügyminiszter kompenzálta a magyar ipart, a magyar delegáció határozata nemcsak az osztrák iparra sérelmez, hanem a hadügy és tengerészeti igazgatásra is, a verseny kizárása - amit végsősoron a GYOSZ követel - veszélyezteti a hadsereg harcképességét esetleges háborúban. Kéri az osztrák delegációt, tiltakozzon az ellen, hogy az ausztriai kincstári gyárak termelését az osztrák kódtárhoz sorolják, egyben elutasítják a kompenzációt és egyéges árakat követelnek. A GYOSZ a magyar delegációhoz írt emlékiratában elutasítja az osztrák választ és megismétli a korábbi követeléseket. /73/

Ez a kölcsönös licitálás nem utolsó sorban taktikai okokból történt, a magyar iparosok féltették a már elért eredményeket, az osztrákok pedig megrettentek a további magyar előretörés lehetőségétől. A valóságnak sokkal inkább megfelelt a Magyar Pénzügyi értékelése, amely olismorón ozólt a hadügyminiszter erőfeszítéseiről. /74/ A vitában ugyanakkor hasonló taktikai jelentősége volt a Reicherat március 8-ra összehívott ülésének is, amelynek az ujonszajvaslatot kellett megszavaznia.

A közös hadügyi igazgatás nem akarta egyértelmű állásponttal megnehezíteni az osztrák kormány helyzetét. Amikor azonban híro ment annak, hogy a csehek ettől függetlenül bebetruálni fognak, nem késett a várt állásfoglalás con tovább. A haditengerészet ígéretet tett a magyar igények kielégítésére. /75/ Május 19-én Tisza a magyar delegáció hadügyi albizottsága előttismertette a kormány álláspontját a kvótaszerrő elosztásról. Ez csak részben felelt meg a GYOSZ elképzeléseinek, így például a kincstári gyáraknál csak a kifizetett munkabérek figyelembevételét tartotta szükségesnek és nem a teljes termelést. Az osztrák iparosok július 5-i határozatát követte a GYOSZ július 9-i beadványa, az először ismerte el a hadügyminisztérium pozitív közzeledését, s egyben

a egyben hajlandó volt minimumként Tisza álláspontját elfogadni. Ezenkívül követelik, hogy a szükséges cikkek jegyzékét küldjék meg a GYOSZ-nak, továbbá ismertessék iparcikkeként a felosztási kulcsot, tájékoztatást kérnek a magyar kormány és a hadügyminisztérium megállapodásáról, s kéri a szabadelmi kérdés rendezését. Ez utóbbit az ebbe szűkezősége, hogy különösen a haditengerészet megrendeléseinél gyakran sztrák szabadelommal védett iparcikkek kerültek meg, ami kizárta a magyar gyárak versenyét. Serényi, kereskedelemügyi államtitkár, augusztus 11-i válaszában értesítette a GYOSZ-t, hogy az új 8 cm-es tábori ágyukhoz szükséges anyagok és iparcikkek jegyzékét az érdekeltek rendelkezésre bocsátja, de a nyilvános közlésnél előltekintettel az adatok bizalmas jellegére, elzárkózott. A küzdelmek eredményét mutatja, hogy évről-évre emelkedett a hadsereg és a haditengerészet megrendeléseinél a magyar részarány, így 1906-ban a haditengerészeti rendelések keréken negyede jutott a magyar iparnak, az összerendeléseknél ez az arány pedig 33,4 százalék volt. /76/

A századforduló után tehát a magyar gyáripar legnagyobb sikerét a hadimegrendelésekért folytatott harcban érte el.

4. Az 1907. 3. TÖRVÉNYCÍKK

Az új ipartámogatási törvény a korábbiakhoz képest jelentősen megváltozott körülmények között született. Ennek egyik előfeltételéről, a hazai nagyburzsoázia előretöréséről már részletesen szóltunk a korábbiakban. Ehhez hasonló jelentőségű volt a koalíció hatalomra kerülése, hiszen Kossuthék évtizedek óta hirdették az önálló vámtörület szükségességét, kormánypártként azonban nem vállalhatták a felmondás következményeit. Ugyanakkor a koalíció pártjainak nem volt olyan kapcsolata a nagyburzsoáziahoz, mint korábban a szabadelvű pártnak, megnyorlásához viszont Serényi személye önmagában nem lehetett elégséges. Az

önálló vánterület "előrelépése" ezintén megkövetelte a közvélemény megnyugtatóását. Nem véletlen tehát, hogy éppen ez volt az a törvényjavaslat, amelyet a kormány előként terjesztett a képviselőház elé, még a költségvetési törvényjavaslatot is megelőzve. "Sürgősen demonstrálni kellett azt, hogy mi már készülünk is az 1917-ben beálló gazdasági önállóságra" - írja a kormány szándékairól a Magyar Pénzügy.

A törvényjavaslatot mint kereskedelmi miniszter Kossuth Ferenc terjesztette 1906 október 12-én a képviselőház elé, a szokásos bizottsági üléseket követően október 20-án kezdődött meg az érdemi vita.

Az előadói beszéd a törvényjavaslat demonstratív jellegét emelte ki. E szerint a kormány "igenis akar és tud dolgozni, s a magyar népnek, a magyar hazának haladására mindent meg fog tenni, amit egy dolgozó parlament megtenni képes." A törvényjavaslatot az önálló vánterület hiányával indokolta, érzékelte, hogy ez csak átmeneti állapot. Ezzel azonban önallentmondásba került, hiszen ha az ipartámogatást az önálló vánterület hiánya teszi szükségessé, akkor a megvalósítás kezében a törvény alapjaiban felelőleges. Ezt az előadó ezzel az érveléssel kísérte meg áthidalni, hogy az önálló vánterület megköveteli az ösztönzők-höz hasonló hatalmas ipar megalapozását. Miután az önálló vánterület a kormányprogram részét képezi, a törvényjavaslat elősegíti a külföldi tőke beáramlását. Vagyis a törvény célja nem az önálló vánterület kompenzálása, hanem fordítva, egyenesen annak előkészítése az autarkia jegyében. A politikai célokat azonban nehezen lehetett a gazdasági lehetőségekkel összehangoztatni. Így az előadói beszéd újabb önallentmondással a kettősség, miután a közgazdaságilag indokolt iparágak támogatása után követendő célként vázolja a gazdasági önallatást.

A törvény a korábbiaknál sokkal szélesebb jogkört biztosított a kormánynak, ami azonban még a koalíció pártok soraiban is nyugtalanosságot okozott. Ezt a nyugtalanosságot kívánta a közgazdasági bizottság ezzel a megkötéssel feloldani, hogy a kormány csak abban az esetben gyakorolhatja jogait, ha törvényes költség-

vetési felhatalmazása van. Bármennyire indokolt lehetis politika-
ilag egy ilyen megkötés, az esetleges politikai bizonytalanság
kitorjlesztése a gazdaságra komoly veszélyt jelentett a nagyipar
számára és egyértelműen csökkentette az ipartámogatás hatását.
Kossuth Ferenc szintén az önálló vámtarülettel igazolta a tör-
vény szükségességét, ehhez járult egy már meglehetősen anakro-
niztikus elképzelés, amely ebből a korábbi illuzióból indult ki,
hogy az "uri osztályok" megnyerhetők az ipar számára. Kossuth a
törvény további céljaként jelölte meg a külföldi tőke bevonását
"nemcsak Ausztriából, hanem Angliából, Franciaországból, Olasz-
országból, Németországból is". A vita során Holló Lajos már ezt
követelte, hogy a törvény mondja ki az önálló vámtarület 1915-
ös vagy 1916-os felállítását.

Milan Hodza azonban pontosan rámutat az ezzel kapcsolatos
ellentmondásra: "Ha a nagyipar képviselői látna fogják, hogy ők
a védőköség alapján is szépen prosperálnak és tekintet nélkül
az önálló vámtarületre, segélyeket kapnak, vajon mi ébresszen
bennük vágyakozást a gazdasági önállóság iránt?"

Kossuth párthívei számára komoly lojalitási konfliktust oko-
zott a törvényjavaslat. Ennek egyik tényezőjére mutatott rá
Julio Maniu: "Hálátlanság bélyegét viseli mégén az a törvényja-
vaslat, éppen a kisiparosokkal azonban, kiknek legnagyobb rész-
ben köszönheti a függetlenségi párt mai helyzetét." Longyel Zol-
tán szinte már ellenzékinek tűnik, amikor a kisipar támogatását
követeli saját vezéréről: "Kisiparosaink tönkremennek, s ezt tét-
lenül nem nézhetjük, azok a hazának legderekabb, legbecsülete-
sebb polgárai közé tartoznak, különösen a függetlenségi párt
szempontjából."

Bármennyire különbözött is a vita a korábbi törvényjavasla-
tok vitáitól, bármennyire nagyobb volt is az érdeklődés, az
iparfejlesztés érdemi kérdései alig kerültek napirendre. Mőcsé-
lődtek az agrárius ellenvélemények is, ami elsődlegesen a koalí-
ció összetételével magyarázható. Ernő Széchenyi a Néppárt nevé-
ben csak a javaslat túl gyors letárgyalását kifogásolta. [77]

A nyíltan agrárius követelések egy-két mondatra korlátozódtak, ami szerint a szubvenciók a mezőgazdaságtól vonják el az anyagi erőt, az iparosodás vezet a sztrájkhoz és a szocializmushoz, stb. /79/

Az országgyűlés által elfogadott törvény lényegesen eltért elődeitől. Már önmagában az a tény, hogy nem határozta meg kedvezményben részesíthető iparágakat, jelentősen szélesítette hatályát, ehhez járult a termelés bővítésének, új termelési ágak bevezetésének támogatása. A kedvezmények gyakorlatilag teljes adó- és illetékmentességet jelentettek, bővült a szállítási kedvezmények köre, az állam egyben vállalta iparvágányok építését önköltségen. A kedvezmények fejében a törvény előírta, hogy minden beszerzést hazai forrásból kell fedezni, s az alkalmazottak 75 százaléka magyar honosítvány legyen. A kedvezmények nem adandók, hanem adhatók, ami szintén jelentősen bővítette a kereskedelmi kormányzat mozgásszabadságát. A 9.§. az államségélyeken túlmenően fontos új vállalatoknál állami részesedést helyezett kilátásba. A 12.§. a törvényhatóságok és községek pénzbeni és egyéb formában nyújtott támogatását szabályozta. A törvény lehetővé tette bizonyos részkezdmények nyújtását is /például iparvágány/.

A munkaházak építésének támogatásával gyakorlatilag új területre terjesztették ki a törvény hatókörét. Az 1870-es törvényhez képest azok a lakások is adómentessé váltak, amelyekért a lakók ugyan fizettek bért, de ezt a munkabérből vonták le. A törvény kötelezte a kereskedelmi minisztert, hogy az évi költségvetés vitáját követően beszámoljon az országgyűlésnek a kedvezményekről.

A legjelentősebb előrelépés azonban a közszállítások törvényes szabályozása volt, amely szerint a közszállításokat a magyar korona országaiból kell megrendelni, s ez alól csak az illetékes miniszter adhatott felmentést. Az érintett vállalatok a kedvezményben részesített gyárakhoz hasonlóan kötelesek hazai nyersanyagot felhasználni és hazai alkalmazottakat foglalkoztatni.

Látványosan meglepő módon a törvény fogadtatása széles körökben csalódást tükrözött. A kritika különösen két pontra irányult. Az egyik Herman Ottó megfogalmazásában: "Kossuth Ferenc nem is akar magyar ipart fejleszteni, hanem azon van, hogy ipart mesterségesen ráborítson a nemzetre, azzal a varázselattal, amelynek neve és hatalma egy szóba foglalható, ebbe: eggélyezés." /80/ A kormány diszkrecionális jogát, ami Herman szerint egyenesen az alkotmányosság megsértése, általános kritika fogadta.

A GYOSZ szintén nem leplezte olégedetlenségét: "Tüstént az új törvényjavaslat megjelenése után igyekeztünk a kormány és a törvényhozás tagjait meggyőzni arról, hogy a meglévő ipartelepek érdekei kellő védelemben részesedjenek."

Szerették volna a kicajátítási jog kiszélesítését elérni, de ez csak részben járt eredménnyel, mivel "a kicajátítási jog szélesebb kiterjesztését - sajnos - más társadalmi osztályok felfogása megakadályozza."

A végrehajtási utasítással kapcsolatos vitákban szintén a meglévő ipar védelmét követelték, s mindazon pontoknak az elhagyását, amelyek valamilyen formában előnyösebb ohlyzetet kívántak biztosítani az állami üzemeknek. /81/

A törvény, amelyet egyes kortársak /természetesen elősorban szterényi/ és a szakirodalom is a legjelentősebbnek ítél, a mezőgazdasági és ipari körök egyaránt elutasították. A állami beavatkozásnak ez a mértéke és ez a jellege nem felelt meg az ország gazdasági fejlettségének. Pontosabban a beavatkozás hagyományos módjait szélesítette, számos jóval korábbi követelést olégitott ki, amelyek a megváltozott körülmények között legalább annyira főkként is hathattak, mint előmozdítókként. Nem véletlen, hogy a GYOSZ az új törvény után is a meglévő ipar védelmét kérte ezámon, ez viszont megkövetelte volna például az adórendszert reformját is.

Mérsézt a századforduló után lényegesen megváltozott a magyar ipar helyzete a Monarchián belül. Az ipari együttműködés számos formája alakult ki, melyek azonban teljesen nélkülözték a szükséges intézményes formákat. A birodalom másik részéhez fűződő viszony rendezetlensége számos kérdésben a gazdasági fejlődés akadályává vált, még ha ennek felszínre kerülését az éppen kibontakozó konjunktúra késleltette is.

1907 végén jelent meg a kereskedelmi minisztérium kiadványa "Emlékirat a hazai kisipar és gyáripar állásáról és fejlesztésének szükségéről" címmel. Ez gyakorlatilag a kormány elképzeléseit tartalmazta az 1907. 3. tc. végrehajtásáról. A hazai szükségletből kiindulva az emlékirat összevontja az ipari termelést a külkereskedelmi forgalommal és árucikkenként felelőre a hiányzó, állami támogatással előmozdítandó gyáralapításokat, mondván, a hazai iparnak elsősorban a hazai fogyasztás kielégítésére kell törekednie. Ennek alapján az elkövetkezendő tíz évre célul tűzték ki 438 új gyár létesítését 721 millió korona alaptőkéből, 144.000 munkással és 420 millió korona termelési értékkel. A segélyezést a korábbiaknak megfelelően az állótőke 20-33, átlagosan tehát 27 százalékaig kívánták megállapítani, ami az említett 438 új gyár esetén keressen 100 millió koronát jelentett.

A kereskedelmi kormányzat elképzelései szerint alakítandó üzemek 43,4 százaléka textil- és konfekcióipari vállalat lett volna, 28,8 százaléka faipari, 7,7 százaléka gépipari, 7,3 százaléka anyag- és üvegipari, 6,2 százaléka vas- és fémipari, 2,7 százaléka vegyipari, 2,1 százaléka papíripari és 1,8 százaléka bőripari. /Ld. I/4 táblázat./

A kereskedelmi miniszter kikéri a GYOSZ véleményét is az emlékiratról. A válasz éles szembenállás az autarkia elképzelésekkel. Elutasítják, hogy a külkereskedelmi statisztika legyen az iparfejlesztés alapja, a behozatalra szükség van és támogatni kell a kivitelt is. Ismét felvetik az állami gyárak versenyének kérdését. /82/

A nagyszabású tervek a konjunktúra ellenére sem valósultak meg. Az 1907. 44. tc. által törvényes alapra helyezett Ipartanács 1904 és 1909 májusa között 158 létesítendő új gyár szubvencionálását javasolta a kormánynak. Az utóbbi időpontig ebből mindössze 50-et /31,6 %/ helyeztek üzembe, 62 esetben /39,3 %/ pedig végül nem került sor a gyár megalapítására. A létrejött gyáraknál a befektetendő állótőke vállalatonként átlagosan valamivel meghaladta az 500.000 koronát, a foglalkoztatandó munkáslétszám pedig 150 fő alatt maradt. A megvalósulatlan gyáraknál viszont a tervezett állótőke elérte a 750.000 koronát, a munkáslétszám meghaladta a 200 főt. A gyári bővítésekénél - azaz a már meglévő iparnál - jóval kedvezőbb volt a helyzet. Az Ipartanács által támogatásra ajánlott bővítéseknek mindössze 9,7 százaléknál nem vezettek eredményre; eőt ezeknél egyértelműen a jelentősebbek valósultak meg. Az új gyárak létesítésének döntő területe a textilipar volt, amit a különösen erős textilipari konjunktúra is elősegített, ennek ellenére az eredménytelenül végződött tárgyalások 55 százaléknál textilipari üzemről volt szó. A létrejött gyáraknál még így is 26,1 százalék tartozott a textiliparhoz. /83/

A koalíciós kormány hatalomra jutása után az első két évben alig volt vállalat, amely megkapta az állami kedvezményeket, 1906-ban mindössze 19, 1907-ben pedig csak 16 ipartelep, az utóbbi évnél feltűnően alacsony a textilipar részaránya /12,4 %/ Ugyanakkor ugrászerűen megnőtt az engedélyezett gyáripari segélyek összege, igaz, a ténylegesen kifizetett összegek messze elmaradtak ettől.

Csak 1908-ban stabilizálódott a helyzet, a kedvezményezett gyárak száma a világháború kitöréséig a gazdasági helyzettől függően évi 50 körül mozgott, a kifizetett szubvenciók összege pedig 3 millióról fokozatosan 5 millió koronára emelkedett. /Ld. 2. és 6. táblázatot/. 1914-ben az engedélyezett, de ki nem fizetett állami támogatás összege meghaladta a 27 millió koronát, ez az összes engedélyezések 38,4 százaléka volt.

A törvény végrehajtása tehát lényegében nem különbözött a korábbi időszaktól, eltekintve a szubvenciók magas összegétől, amelynek értéke azonban erősen kétséges. A GYOSZ 1910-ben értékelte az addigi tapasztalatokat, és ez az értékelés semmivel sem volt pozitívabb, mint a törvény fogadtatása. Feladatul a meglévő ipar védelme mellett a kivándorlás kérdésének szabályozását és az ipari hitel megfelelő szervezését jelölte meg. /84/

Boöthy László kereskedelmi miniszter 1912 végén a meglévő ipar védelme kapcsán hasonló álláspontot képviselt, amikor kiadvásba helyezte, hogy a kormány az eleve biztosított segélyek helyett a részvényjegyzés gondolatával foglalkozik. Ehhez a felismeréshez azonban a miniszter az egyre jobban kibontakozó gazdasági válság hatására jutott el. /85/

Az iparfejlesztés tényleges előmozdítója ebben az időszakban a közszállítások kérdésének végleges rendezése lett.

Az 1907. 3. tc. alapján 1907. második félévében megjelent a Közszállítási Szabályzat. Az új rendelkezések külföldi fogadtatása nem volt egyértelmű. Miután a századforduló után jelentősen nőtt Magyarország külkereskedelmi forgalma Németországgal, a közszállítások szabályozása ott is az osztrákhöz hasonló ellenállásba ütközött. Így a Zentralstelle für Vorbereitung von Handelsverträgen is sérelmezi a külföldi árak adminisztratív kizorítását. Elismeri ugyan, hogy a közszállításoknál mindenhol előnyt élvez a hazai ipar, de elfogadhatatlannak minősíti ennek törvény általi előírását. "Az idegen ipar törvény általi kizárása a versenyből érinti a nemzetközi kapcsolatokat, s felmerül annak kérdése, hogy megengedhetők-e ilyen intézkedések." A német intézmény véleménye szerint az egyet jelent a kereskedelmi szerződések elvetésével. Egyszerűen behozatali tilalomról van szó, egyelőre nyilván korlátozott mértékben, de bármikor - ha ilyen intézkedések napjainkban egyáltalán megengedhetők - tetszőlegesen kiszélesíthetők. A tilalom elsősorban az osztrák ipar ellen kíván irányulni, de érinti a birodalmi német ipart is. /86/ A szabályozás jelentősége

azonban nem a külföldi iparcikkek kizorítása volt, már csak azért sem, mert ez alapvetően korábban is megvalósult, hanem sokkal inkább a szállítások kiírása, pályázása és odaítélése körüli eljárás egységesítése, illetve az állami beszerzések egyre növekvő mértéke. Így már 1908-ban a MÁV a törvény előírásai ellenére 8 millió koronás rendelést kénytelen ausztriai gyáraknak adni, mivel a magyarországiak a már folyamatban lévő megrendeléseik miatt nem vállalták a szállítást. /87/

A világháborúra az állami megrendelések elérték az ipari termelés 13-14 százalékát, sőt a gépiparban a 30 százalékot is. 1912-ben a közlekedési vállalatok ipari beszerzéseinek értéke meghaladta a 300 millió koronát, ennek 87,1 százalékát a hazai ipartól rendelték meg. Az állami hatóságok, törvényhatóságok és községek közel 60 millió megrendelésének 96 százaléka jutott a magyar iparnak, ez az összeg évente mintegy 10 millió koronával emelkedett. 1907 és 1913 között az állami beszerzések értéke megkétszereződött. /88/

A közszállításokhoz hasonlóan jelentős előrelépés történt a hadseregegyeztetésnél is. A kormány és a hadügyi igazgatás közötti új megállapodásról Esterényi 1906 október 23-án tájékoztatta az országgyűlést. Állítása szerint "Magyarországon a hadsereg kvótája.. teljesen biztosítva van, éppedig a kompenzáció elvének érvényesítésével". /89/ Az új megállapodás szövegét november 29-én terjesztette be, ez a fennálló gyakorlatnak megfelelően bővítette az 1900-as megállapodást. Esterényi korábbi állításával szemben a megállapodás csak korlátozottan érvényesítette a kompenzáció elvét, így a szabadalommal védett cikkekénél, de ott is csak azonos beszerzési csoportban. A kincstári gyárak kérdése csak annyiban szerepelt, hogy a megállapodás értelmében az általuk eszközölt beszerzéseknél is érvényesíteni kellett a kvótaszerű elosztást. A magyar szállítóknek felkínálják a legolcsóbb osztrák árut, s ha azt nem fogadják el, akkor lehetőleg kárpótoltják ezért a magyar ipart. A pályázati feltételeket, mintákat Budapeston is meg lehet tekinteni, a Magyarországon állomásozó csapatok pályázat nélküli beszerzéseiket Magyarországon eszközlik,

a magyar szállítók számára kötelező a hazai beszerzés, a hadügy-miniszter rendezetesen tájékoztatja a magyar kereskedelmi minisztert és meghatározott kérdésekben kikéri a véleményét, a magyar ipar a hadihajók gyártásában lehetőleg a kvóta arányában mint alvállalkozó vesz részt.

A megállapodás meglehetősen pontatlanul fogalmazott meg olyan kérdéseket, amelyek a gyakorlatban részben már megoldódtak. Így ennek következtében hosszabb vita alakult ki a kompenzáció és a kincetári gyárakban kifizetett bérék kérdésében. Az osztrák kormány erőlyes fellépésének hatására a hadügyminiszter újra értelmezi a megállapodást, ez ellen viszont december 19-én Kossuth tiltakozik. A GYOSZ végrehajtó bizottsága szintén megvitatta a megállapodást. Chorin ismertette a hagyományos sérelmeket, a kísérletet tett a eszződés kedvező interpretálására. A magyarabb magyar árakra vonatkozó követelést a kormány és a delegáció illetékes albizottsága már korábban elutasította. Wein Károly textilipari hadseregszállító ellenére a vita során ezt a követelést ismételte, mondván, a megállapodás nélkül Ausztriának kedvez. Még képtelenebb javaslata szerint a magyar hadseregszállítóknak egymás között el kellene osztaniuk a hasznot. Weiss Manfréd visszaautasította Wein elképzeléseit, a hadseregszállítások kérdését rendezettnak ítélte, miután a tengerészettől tekintve a magyar ipar valóban megkapja a rá eső részt, a eszerint a tengerészeti rendelkezések kérdése az új fiumei hajógyárral alapvetően megoldódhat. A kincetári gyárakkal ezemben egyetlen jogos követelést ismert el, mégpedig, hogy azok ne támasz-szanak konkurrenciát a magániparnak, tehát csak azt gyártsák, amit amaz nem képes. A megrendelések szigorú megosztása minden iparcikknél a magyar és az osztrák gyáriparnak egyaránt hátrá-nyos. Weiss Manfréd tehát, akit ebben a kérdésben mindenképpen a legilletékesebbnek tekinthetünk, saját tapasztalataiból kiindul-va az integrációs elképzeléseket támogatta.

A GYOSZ határozata végül csak minimális biztosítókat látott az új megegyezésben, változatlanul követelte a kompenzációt és a kincstári gyárakban kifizetett munkabérek becsapítását az osztrák ipari kvótába, az áruk kialakításánál a helyi viszonyok figyelembevételét, az állami gyárak versenyének kizárását, és a kvóta elvének érvényesítését az öszoes közös intézménynél.

"Amennyiben pedig a most ellenünk megindított osztrák agitáció továbbra is ostromolná iparunk legvilágosabb jogait, - hangzik a határozat - eredménye a támadásoknak csupán az lehet, hogy a közös intézményeket alapjukban megálgassák és lehetetlenné tegyék azt, hogy gazdasági közösségben maradjunk olyan féllel, mely a méltányosság legelomibb kivélmait elismerni képtelen."

/90/

A magyar delegáció 1908-ban megismételte a korábbi követeléseket. Chorin szerint nem tartották be az 1906-os megállapodást és nem biztosítják Magyarországnak a kvótát, nem érvényesült a kompenzáció sem. Ugyanakkor a valóságban a magyar kvóta abban az évben megközelítette a 38 százalékot. Az 1910-es évet értékelve, a kormány, a haditengerészettől eltekintve, kielégítőnek ítélte a hadsereg megrendeléseit. Végül 1911 elején megegyezés született a kereskedelmi kormányzat és a haditengerészet között hadihajók építéséről. /91/

Az osztrák gyáripari érdekeltség az új megállapodást sérelmezve követelte a hadseregezállítások átfogó reformját. A gazdasági és tűzérési lőszeres paritásos megrendelése helyett vissza kell térni a kvótaarányának megfelelő elosztásához, hasonlóképpen meg kell szüntetni minden más terméknel is a magyar iparnak nyújtott kompenzációt, minden cikknel külön-külön biztosítani kell az azonos feltételeket, a hadseregezállítások alapelveit fel kell venni az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezési törvénybe, a felosztásokat a két kormány és a közös hadügyi igazgatás által kiküldött bizottságnak kell ellenőriznie, egyik kormány sem köthet megállapodást közös intézménnyel

a mások kormány intézkedése nélkül. A magyar kereskedelmi miniszter és a GYOSZ egyaránt elutasította az osztrák követeléseket, eredményesen. A fiumei hajógyár már áprilisban megrendelést kapott a haditengerészetből egy dreadnought /csatahajó/, két cirkáló és hat torpedóhajó szállítására. /92/

Márciusban Ellbogen osztrák szociáldemokrata képviselő indítványára az osztrák delegáció határozatot fogadott el, amely szerint a hadi megrendelések odaítélésénél meg kell határozni a munkások bérét is. Az osztrák minisztérium nem kívánta eredetileg támogatni a határozatot, de miután a magyar kereskedelmi miniszter nem zárkózott el ilyen döntés elől, maga is felkerülte azt, és a szállítások odaítélését kollektív szerződéshez, munkavédelmi előírások betartásához kívánta kötni. Ezt az elképzelést - amelynek kivitele meglehetősen irrealis volt - végül a magyar és osztrák gyáripari érdekeltek közösen hiusították meg. /93/

Az 1911-es megállapodást követően növekedett a tengerészeti megrendelések aránya is.

1913-ban a magyar ipar a hadsereg összes megrendeléseiből már 36,2 százalékkal részesedett. Ez az arány azonban jócskán meghaladta a magyar ipar tényleges jelentőségét, így a háború éveiben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a magyar üzemek szállítóképessége messze elmarad az osztrákiaktól, 1915-ben a szárazföldi hadsereg igényeinek kielégítésénél már a 30 százaléket sem érte el, és ez az arány a későbbiek során tovább csökkent. /94/

Minden azt mutatja, hogy a kvóta biztosítása a magyar ipar számára kedvező volt, jelentős védelmet jelentett az osztrái konkurrenciával szemben.

A százévforduló után a Berong-Wekerle-féle koncepció merő folytatása a megváltozott körülmények között éppen annak lényegének mondott ellent, miután alkalmatlanná vált mind a hazai piac "monopolizálására", mind a Monarchián belüli gazdasági integráció kiterjesztésére. Egyrészt nem teremthette meg az önálló

vánterületet, előkészülete sem lehetett ennek, másképp nem járult hozzá az integráció intézményes formáinak kialakításához, kiszélesítéséhez.

Az 1899. 49. tc.-től ezen túlmenően a kormány gazdaságpolitikájának egésze, képtelen volt a fenti alternatívát megválaszolni. Nem kétséges, hogy az agrárius előretörés, s annak érvényesülése a kormánypolitikában szinte előre kizárta annak lehetőségét. Ezt az előretörést azonban megegyezően elősegítette, hogy a korszakodalmi kormányzat fel sem ismerte az alternatívát, holott a kialakuló fináncburzsoázia soraiban már határozott állásfoglalások jelentkeztek.

Az önállóodás tendenciáit nagymértékben erősítette az Ausztriához fűződő viszony rendezetlensége, hasonló jelenségek figyelhetők meg az osztrák iparosok körében is, de ugyanakkor mindkét félnél változatlanul erős volt azoknak a tábor, akik a gazdasági kapcsolatok kiszélesítésében látták a kiutat. Mellettük szólt az adott gazdasági struktúra, tehát az a tény, hogy amígaz egyik oldalon a hazai gyárpar csak hosszú távon tűzhette ki célul a hazai igények teljes kielégítését, addig a másik oldalon éppen a legmodernebb nagyipari üzemek termelése már messze meghaladta azokat, így tehát a gazdasági önállóság az előbbiek számára szinte kiiktatta volna a versenyt, az utóbbiak számára viszont olvíszelhetetlen mértékűre fokozta volna azt. Sőt iparágakon belül is hasonló volt a helyzet, hiszen amíg például a magyar textilipar termelése valóban messze lemaradt a hazai fogyasztásról, addig a legnagyobb textilipari üzemek egyrésze jelentős kivitelre is dolgozott. Vagyis éppen a legmodernebb üzemek számára - iparágtól szinte függetlenül - a hazai piac már szűknek bizonyult. Az 1899. 49. tc. azonban nemcsak a lehetőségekhez képest jelentett visszalépést, hanem abban is, hogy a hagyományos módszerek kiszélesítése is elmaradt az eredeti Baross-féle elképzelésektől. Tényleges fejlődést pusztán a szubvenció-rendszer kiépítése jelentett, ennek vitatható jellegére azonban utaltunk. Kétségtelen azonban, hogy a szubvenciók pozitív megítélése esetében is, nélkülözhetetlen,

sőt egyenesen előfeltétele a világosan végiggondolt, a kor követelményeihez igazított gazdaságpolitikai koncepció. Az 1907-es törvény megítélése a legproblematiszababb, nem egyszerűen azért, mert a szakirodalom ezt tekintti az ipartámogatás legpozitívabb megnyilvánulásának, hanem, mivel ez a nézet konkrét adatokon, az állami szubvenciók tetemes megnövekedésén alapszik. Ha az előző törvélynél nem elégedhettünk meg a szubvenciók vitás voltaival, akkor ezt még kevésbé tehetjük az 1907. 3. tc.-nél. Hiszen bármennyire kétségsbe vonjuk is, hogy ezek a szubvenciók arányban álltak az elért eredményekkel, nem tagadhatjuk, hogy a dualizmus időszakában az állam éppen ezek révén hozta meg a legnagyobb anyagi áldozatokat az ipar javára.

Nem kétséges, hogy a Függetlenségi Párt választ kíván adni az említett alternatívára. Jelen esetben lényegtelen, hogy valóban ez volt-e a helyesebb válasz, hogy a párt elképzeléseit a kisipar érdekei motiválták, hogy keresztülvitelére nem volt gyakorlati elképzelés, stb., hiszen Magyarországon akkor sem létezett olyan politikai erő, amelyik a másik választ, a gazdasági együttműködés kiszélesítését, megfelelő intézményesítését szorgalmazta volna. A Függetlenségi Párt azonban a hatalom birtokában korábbi elképzeléseit jelszóvá degradálta. Ennek számos következménye volt a gazdaságpolitikában és a gazdasági életben egyaránt. Változatlanul kétségesebb tette, sőt fokozta a bizonytalanságot a gazdasági közösség jövőjét illetően. Ugyanakkor gyakorlati politikájában nem vállalta a gazdasági önállóság feladatait, s annak valamiféle előkészítését tűzte ki célul. Vagyis végsősoron nem történt tényleges változás, a magyar ipar erősítése nem járulthozzá sem a gazdasági önállósághoz, sem az integráció kiszélesítéséhez. Az ipar fejlődése, modernizálása azonban gyökeresen más kérdéseket vetett fel, mint a 19. században. Korábban ugyanis az élelmiszeripar vagy textilipar alternatívánál az objektív adottságoktól eltekintve számos előny valóban a textilipar mellett szólt /a legfontosabb az iparág multiplikáló hatása, de a kérdés lényeges például a munkásmoz-

galom fejlődése eszmézőgéből is/, a századforduló után azonban már alapvetően másról van szó, mégpedig a hagyományos vagy modern iparágak alternatívájáról.

Nem kétséges, hogy a textilipar is a hagyományos iparágakat képviseli, azonban a modern vegyiparral /például gyógyszeripar/, a villamosági iparral, a járműgyártással, stb. Nem beszélve arról, hogy a századforduló után a gyors tőkefelhalmozás az ipar fejlődése szempontjából már nem lehetett elsődleges cél. Így tehát az a tény, hogy az utolsó ipartámogatási törvény alapján a textilipar kapta az összes szubvenciók 57 százalékát, viszont például a vegyipar mindössze 5,9 százalékát, rámutat az ipartámogatás fogyatékosságaira. Lényegesen különbség mutatkozott nemcsak a tervezett gyárak számában, hanem azok nagyságában is. Így a létrehozandó textilipari gyárak átlagos alaptőkéjét 4,51 millió koronára, munkáslétszámukat 590 főre tervezték, a vegyipariaknál viszont a tervezett alaptőke még az 1 millió koronát sem érte el, az átlagos munkáslétszám pedig mindössze 84 fő volt. /95/

Ellentmondásos volt az egész időszakban annak a kérdésnek a megítélése, hogy eredményességük szempontjából milyen vállalatokat kell támogatni. Amíg a 19. században számos vállalat, iparág fejlődésképtelensége vagy fejlődési lehetőségeinakkorlátozottsága még kétséges lehetett, addig az esetek nagyrésznél ez a századforduló után eldőlt. A meglévő ipar védelmének jelszava végül eoron ezt a problematikát is magában foglalta. Az ipartámogatás gyakorlata gyakran arra készítette a vállalkozókat, hogy vállalkozásuk eredménytelenségét próbálják igazolni, így ez az adott gyárak egyáltalán nem orientálhatott a sikerre, ami normális körülmények között a tőkés fejlődés egyik döntő motivációja.

Az ipartámogatás legfőbb ellentmondásossága abban rejlett, hogy a dualizmus időszakában nem létezett egységes, töretlen iparfejlesztési koncepció.

Kezdetben egyértelműen az volt a cél, hogy a Monarchián belül olyan magyar ipar fejlődjön ki, amely nem veszélyezteteti a

közös vámterületet. Szerényi a századfordulón még a maga el-
lentmondásosságában is hasonló véleményt képviselt, felfogásá-
ban benne rejlett a fejlettebb integráció szükségességének fel-
ismerése, s miután láttuk, hogy ez realitása révén magában fog-
lalta a gyors iparosodás lehetőségét, feltétlenül pozitívnak
kell itélnünk. Hosszabban ismertettük az 1907. 3. tc. által ered-
ményezett minőségi különbségeket, ennek egyik legfontosabb
tényezője a közös vámterülethez való viszony fokozatos áta-
lakulása volt. Többek között ezt tükrözte maga a törvény is, sőt
ezen túlmenően a kormánypolitika törekvéseiben fellelhetők a
két világháború közötti időszakot jellemző gazdasági autarkia
csirái.

III. A WEISS CSALÁD

1. A család felemelkedése

A középkelet-európai feudális fejlődés során Magyarországon nem alakult ki a városi polgárságnak az a rétege, amely objektív helyzete alapján a tőkés átalakulás hordozójává válhatott volna. A céhes polgár kivivott ugyan magának a társadalom nem-nemesi rétegei között egy sajátosan különálló pozíciót, tőkéjét azonban változtatlanul hagyományos módon fektette be. Ennek a kivivott pozíciónak a megőrzése arra ösztönözte, hogy maga is akadályozza az ártermelés kiterjesztését, merőben kötődött hagyományos, megszokott tevékenységéhez, attól akarva sem tudott megválni, a feudális társadalom normáinak megfelelően megvetette a házaló jellegű, de valójában új felvásárló kereskedelmet.

A polgárosodás egyik fő bázisát jelentő hazai zsidóság a jogi és gazdasági diskrimináció következtében eleve a társadalom perifériájára szorult és kiegészülve egyes, szintén idegen nemzeti-ségű kereskedőkkel, szinte "nonpolizálta" a felvásárló kereskedelmet. A 18. században jelentős volt a zsidóság bevándorlása, elsősorban a Habsburg birodalom fejlettebb, nyugati területeiről. II. József 1781. évi rendelete tette lehetővé a vagyones zsidó kereskedők számára, hogy ismét városokban telepedjenek le. Ez a kialakuló és a napóleoni háborúkban részben megerősödő kereskedő polgárság gyökeresen különbözött a céhpolgárságtól, tőkeerejében és mentalitásában egyaránt. A hagyományos feudális keretek között iparral, kereskedelemmel csak kivételes esetekben foglalkozhattak, az elfogadott társadalmi pozíciók elérésére aligha gondolhattak, így a réteg fő mozgatójává a profit vált, és helyzetének bizonytalansága révén állandóan kész volt tevékenységi formáinak és azok kereteinek megváltoztatására. Ez a flexibilitás a felemelkedés során is döntő tényezőnek bizonyult. A feudális fejlődés, a "megkésztettség", majd később a gazdasági dualizmus következtében a polgárság számára a felemelkedés előtt megnyíló út - mint a hazai szakirodalom kimutatta - igen szűk volt, s főleg a terménykereskedelemben, majd a malomiparban realizálódhatott. A

gyakorlatban ez a felemelkedés nagyon sokszínű volt, a terménykereskedelem helyét betölthette vagy legalábbis kiegészíthette a textilkereskedelem, a telekepekuláció, az építési vállalkozás, a vasuti érdekeltség vagy egyéb hasonló korai tőkés tevékenység. Különálló csoportot alkottak azok a tőkés családok, amelyek viszonylag korán bekapcsolódtak az ország iparosodásába, különösen a gépgyártásba és a textiliparba. A felemelkedés ebben az esetben szorosan kötődött az adott vállalat sorához, és végül - kevés kivételtől eltekintve - legfeljebb a nagyburzsoázia alsó rétegeihez vezetett.

A viszonylag korán kiemelkedő családok közül a legjellegzetesebbek a Wodianerek, a Koppelyek és az Ullmannok voltak.

A Wodianer-család őse, Weidmann Mór, Csehországból került 1760 táján Magyarországra, és a Bács-megyei Eperovác községben telepedett le. Fia, Fülöp, már Wodianernek nevezte magát, 1789-ben költözött Szegedre, végül Pesten halt meg, 1820-ban. Wodianer Sámuel már pesti kereskedő, 1844-ben magyar nemességet kapott kapriorai előnévvel, az ő leszármazottai alkották tehát a család kapriorai előnévvel, az ő leszármazottai alkották tehát a család kapriorai ágát /fia, Mór, 1863-ban osztrák báróságot nyert/, fivérének fia, Wodianer Béla, 1867-ben naglódi előnévvel kapott nemességet, a család harmadik ága Wodianer Fülöp révén 1867-ben kapott nemességet, vásárhelyi előnévvel. A család viszonylag gyorsan asszimilálódott, amit a nemesség korai elnyerése mellett kiterjedt nemesi rokonságuk is jelez. Házasságok révén kerültek rokonságba a Péchy, Besenyei, gróf Ferri, gróf Nemes családokkal. A család tagjai nyomdatulajdonosok, földbirtokosok, de nevük szerepel pénzügyi intézetek és iparvállalatok igazgatóságában is.

Koppely Fülöp jelentős terménykereskedő cég tulajdonosa, 1867-ben Takta-harkányi előnévvel kapott nemességet, a család ezt követően vette fel a Harkányi nevet, 1873-ig érdekelt a Kőszénbánya- és Téglagyár-Társulatban. A valóban széleskörű ipari

érdekeltségek azonban már fia, Harkányi Frigyes nevéhez fűződtek, aki részt vett számos pénzügyi és iparvállalat alapításában és igazgatásában, 1870-től országgyűlési képviselő, 1895-ben báróságot nyert. Fia, Harkányi János kezdetben Zemplén-megyei birtokán gazdálkodott, majd Kornfeld Zsigmond mellett kezdte meg működését a gazdasági életben, így lett a Hitelbank és számos iparvállalat igazgatósági tagja, illetve elnöke. 1896-tól a szabadelvű párt képviselője 1902-ig, ezt követően a főrendiház tagja és végül annak ellenőre, hogy a fináncburzsoázia képviselői a leggyakrabban jutottak a politikai hatalom csúcsára, Harkányi János 1913-ban négy évre kereskedelmi miniszter lett. A család házasságok révén rokonságba került a Podmaniczkyekkel, a Hieronymiakkal és a Csákyakkal.

Ullmann Mór pesti nagykereskedő már 1825-ben nemeslevelet kapott, majd szerepet játszott a Védőgyűlés által létesített gyároslapító társaság választmányában, kezdeményezője volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapításának. Az Ullmannok vezető szerepet játszottak számos iparvállalatban és pénzintézetben, így a Lujza és a Pannonia Gőzmalomban, a Magyar Cukoriparban, az Urinkány-Zsilvölgyi Kőszénbányában, a Salgótarjáni Kőszénbányában, a Gömöri Vasművelő Társaságban, a Zalatnai Kénkovandbányában, a Danubiusban, a Magyar Fém- és Lánggyárban, a Kőolaj-finomító Gyárban, a Brassói Cellulóze Gyárban, az Első Magyar Szövőgyárban, az Adria Tengerhajózási Rt-ben, az Egyesült Budapesti Fővárosi Takaréokban, a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bankban, a Magyar Általános Hitelbankban, stb. Ullmann Mór György berenyavári előnévvel lett 1885-ben nemes, Ullmann Adolf pedig 1918-ban báróságot nyert. /1/

A Weiss-család eredetét visszafelé nyomozva, a család a 19. század elején megegyezkednek, az azonban így is bizonyos, hogy nem tartozott a viszonylag korán kiemelkedők közé. Baruch Weiss, Weiss Manfréd és Barthold nagypje, a legenda szerint egyszerű falusi pápákészítő - tevékenységéről ma már semmi biztosat nem lehet megállapítani -, de a valóságban talán inkább Norvegrországból származó kereskedő lehetett. Mindenesetre tény, hogy fia,

Weiss B. Adolf, 1807-ben már Pesten született. A legvalószínűbb verziónak azt kell tartani, amely szerint Baruch Weiss Staffenberg János vaskereskedő Rombach utcai házában működött, s feltehetően fémárukkal - köztük pipakupakkal foglalkozott, de inkább mint kerékeskedő, és ehhez korábbi hazájából szereztette be a pipakupakkokat. Ez feltehetően jólmenő üzlet lehetett, erre utal Weiss B. Adolf házassága is, hiszen az ismert óbudai Kánitz családba nősült, midőn 1839 novemberében feleségül vette a nála tíz évvel fiatalabb Kánitz Évát. A viszonylagos jólét mellett a leglényegesebb mozzanatnak tekinthetjük a család költözését a fővárosba, ami később, felmunkálódásuk során is meghatározó szerepet játszott.

Baruch Weiss gazdasági tevékenysége tehát alig-alig haladhatta meg a hagyományos kereteket, és ez pusztán mintegy előzménye lehetett csak a korábban említett funkcióváltásnak. A minőségileg valóban új üzletpolitikát már fiai, Weiss B. Arnold és Weiss B. Adolf valósították meg. Eleinte a híres cseh szilvalekvárral kereskedtek és ez időben kiegészült a terménykereskedéssel. E korai tevékenység jellegéről semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre, eredményességét azonban megvilágítja az a tény, hogy amikor 1857 április 11-én meg született Weiss B. Adolf hatodik és egyben legkisebb gyermekeként Weiss Manfréd, már tekintélyes kereskedőnek számított. Vagyonát a 60-as évek elején mintegy negyedmillió forintba becsülték.

A legidősebb gyermek, az 1845-ös születésű Berthold, a kereskedelmi akadémia elvégzése után előbb közgazdasági és jogi tanulmányokat folytatott, majd miután 1870 januárjában a Weiss testvérek /Brüder Weiss/ cég felbomlott, és apja irodáját a Thonet-udvarban /Mária Valéria u./ rendezte be, Berthold belépett az üzletbe. Így jött létre rövid időre a Weiss B. Adolf és Fia cég azzal a céllal, hogy elősegítse Berthold önálló működését. A pusztán formálisan közös irodát áthelyezték abba a Nádor utcai házba, amelyben az apa lakott, a későbbi Lipótvárosi Kaszinó épületébe. Ez a társaság cég mindössze másfél hétig állt fenn, s a felbomlást követően Weiss Berthold átvette a Thonet-udvari irodát, így apa és fia külön-külön foglalkozott a terménykereskedéssel. /2/

A Weiss Berthold-cég üzleti forgalmából a 70-es évek közepétől vannak pontos információink. Ebben az időben a szűkebb család formailag három különálló céget tartott fenn, Weiss B. Adolf Budapesten, Weiss Berthold pedig Bécsben és Budapesten. Ez utóbbi vagyona 1875 elején 147 368,76 forint volt. Az év folyamán Weiss Berthold 28 064,45 forintos nyereséget könyvelt el, a következő évben pedig 2 763,99 forintot. A cég pénztári forgalma megközelítette az 1,7 millió forintot. A kukoricától eltérően az összes termény nyereséget hozott /1. III/1. táblázat/, de Weiss Berthold jövedelmének nem ez volt az egyetlen forrása. Így 1875-ben közel 23 000 forintot vett fel jutalékként. Az év elején 14 175 forint értékű részvénnel rendelkezett, ez az összeg az év közepére újabb 10 000 forinttal növekedett, miután megvette az Alföld-Fiumei Vasut 75 részvényét. Az év végére részvényeinek értéke keréken 27 800 forint volt, ami 1877 végéig már nem változott jelentősen. Többségét a már említett vasuti részvények mellett a Lujza és a Budapest malom részvényei tették ki. Ezekhez járultak a váltók, kimondottan patinás nevekkkel, mint amilyen Trefort Ágoston, Tisza Lajos, Arthur Berchtold, az Almásy és a Lónyay család több tagja, Pulszky Ferenc, stb.

Weiss Berthold üzletfelei között számos magyarországi és ausztriai kereskedővel találkozhatunk, sőt még zürichivel is. A jelentősebb bevők közé tartozott néhány budapesti nagymalom /Pannónia, Victoria, Concordia/, de mindezeket meghaladta a közös hadsereg, amelynek gyakorlatilag összes hadtestéhez eljutottak a Weiss Berthold-cég terményei. Ezeknek a hadseregszállításoknak az értéke 1876-ban megközelítette a 300 000 forintot, 1877-ben pedig keréken egy millió forintos értéket jelentett. A cég a két másik családi vállalkozással is jelentős, keréken 300 000 forintos kapcsolatban állt. Ez a tény szinte lehetetlenné teszi a könyvitel ellenőrzését, így pl. 1877-ben, amikor Weiss Berthold 38 000 forintos veszteséget mutatott ki, akkor a Weiss B. Adolf-féle cég felszámolása keréken 30 000 forinttal terhelte a céget, a kettő közötti különbség pedig megközelítőleg megegyezik a Weiss Berthold bécsi cég követelésével. /3/

A meglehetősen különböző tevékenységeket egészítette ki a malomipari érdekeltség. A Weiss-család több tagja tűnt fel ebben a rendkívül jövedelmező befektetést ígérő iparágban. Weiss B. Adolf az Első Budapesti Gőzmalom alapításában vett részt. B. Arnold pedig személyesen irányította az Erzsébet Gőzmalom létrehozását, amire 1867 novemberében került sor 80 000 forintos alaptőkével. Berthold pedig részt vett előbb a Király Gőzmalom alapításában, majd tagja lett a Concordia igazgatóságának is. /4/

Weiss Berthold jellegzetes képviselője volt a hazai kereskedő burzsoáziának. A 70-es évek második felében már jól menő terménykereskedőnek számított, havonta egyezer-kétszer eljárt a tőzsde-re, amelynek bizottmányi tagja volt, a Pester Lloyd-ot és a Pester Journal-t járatta és szerette a jó szívet. Anyanyelve német, de gondolkodásába már keveredett a magyarság és a monarchiabeliség. Számtalan szállal, családiakkal és üzletiakkal egyaránt kötődött a Monarchia másik feléhez. Mindenek magyarázata nem annyira zsidó nivoltában keresendő, mintsem az Osztrák-Magyar Monarchia sajátos gazdasági viszonyaiban.

A kiegyezés a Habsburg Monarchia konszolidálásával megnyugtatólag hatott a nemzetközi és a hazai tőkére. Létrejött az érdekezések és ellentétek rendkívül bonyolult, a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődéssel állandóan változó mechanizmusa. Helytelen lenne akár az ellentéteket, akár az azonosságokat egyoldalúan kiemelni. A vámenővetség végező soron nem akadályozta a magyar kapitalizmus fejlődését, csak sajátos jellegét kölcsönözött neki. Ez megnyilvánult abban, hogy az önállóság helyett a gazdaság szociális alakulhattak ki és fejlődhettek a legdinamikusabban, amelyek funkcionálisan nőttek ki a tényleges lehetőségekből. Nem véletlen, hogy ez kezdetben szorosan kapcsolódott a mezőgazdasághoz /terménykereskedelem, malomipar/, majd annál inkább bővült, minél jobban integrálódott a magyar gazdaság egésze a Monarchiába. Bármennyire fejlett is volt az osztrák és a cseh ipar a magyarhoz viszonyítva, a különbségek ellenére sohasem szűkölt minimálisan a magyar iparfejlődés lehetősége. A magyar burzsoázia egyben szövetségest talált az agrárérdekekkel szemben vívott harcához /ipari vámnak/, ami ennél is fontosabb, hatalmas és alapjaiban egyetemes piacot.

Ennek a fejlődésnek az eredményeképpen a hazai burzsoáziának csak az a része erősödhetett meg, amely a lehetőségeket helyesen felmérve minél jobban törekedett az adott feltételek következtetés kihasználására. A szabad verseny - a vámszövetség viszonyai között - megnehezítette a vállalatalapítást, de ugyanakkor a sikeresek számára sokkal tágabb teret engedett. Vagyis a kialakuló nagyburzsoázia a vámszövetség függvényeként jött létre, s így a századfordulóig nem is nélkülözhetette azt. A burzsoáziának az a része, amely a vámszövetség következtében nem tudott megerősödni, megrakott a közép-, sőt inkább a kisipar szintjén. A magyar iparfejlődés valódi előfeltétele nem az önálló vámterület, hanem a tőkefelhalmozás volt. Ezt kizárólag hazai erőforrásokból nem lehetett biztosítani. Az osztrák és a magyar fináncburzsoázia konkurenciája mellett szinte szétválaszthatatlan össze is fonódott egymással. Az együttműködés legkülönbözőbb formái jöttek létre /nyersanyag-, ill. berendezésszállítás, kartell, termelési kooperáció, közös vállalkozás stb./

Weiss Berthold tehát az említett kettős kötődés jegyében az egyik oldalon közéleti szereplésre vállalkozva a nyilvánosság előtt képviselte a magyar gazdasági érdekeket, többek között németül és magyarul egyaránt megjelenő könyvekben. 1869-ben adta ki első művét Közgazdasági és közegészségügyi állapotok, tekintettel Pestre címen. 1870-ben megjelent könyvében az osztrák-magyar bankviszonnyal foglalkozott, a magyar sérelmekre az amerikai Iowa állam banktörvényének segítségével keresett megoldást. /5/ A másik oldalon egyre szorosabb kapcsolatba került a Monarchia legnagyobb megrendelőjével, a közös hadsereggel. Ez a kapcsolat nem jelentette önmagában a biztos felemelkedést, de a befektetett tőke gyors megtérülése révén és a meglévő kapcsolatok megfelelő hasznosításával lehetőséget nyújtott nagyobbbezárcu akciók lebonyolítására. Ilyen jellegű volt az a konzorcium is, amely 1877 márciusában vállalta a közös hadsereg ellátását élelmiszerekkel.

Ebben Weiss Bertholdon kívül részt vett még Stern Ignác, a Strasser és König, a Beimel és Herz, a Brüll Henrik és Fiai, valamint a Deutsch Ignác és Fia cég. /6/

Amíg a múlt század 60-es 70-es éveig a felemelkedő nagypolgárság profitósságát sokrétű pénzügyi és kereskedelmi tranzakciók elégíthették ki a leghatékonyabban, addig ezt követően a tőkefelhalmozás szempontjából a korábbi lehetőségeket rendkívül gyors megtérüléseükkel felülmúlták a malomipari tőkebefektetések. Ez önmagában azonban nem jelentett feltétlenül egy valóban új, még modernebb szemléletet. Az esetek többségében a korábbiakhoz hasonló pénzügyi /tőkebefektetési/ akciót jelentett, ami objektíve mégis már a következő funkciót jelezte és megkönnyítette, előkészítette ezt az újabb funkcióváltást. A felemelkedésnek a második alapvető "pályakorrekciója" a burzsoázia legtöbb képviselőjénél hosszabb, esetleg több évtizedes folyamat eredménye volt, amely a korábbiakkal ellentétben most már minőségileg is különbözhetett egymástól. Az a réteg, amely valamilyen ok következtében képtelen volt erre a második funkcióváltásra, gazdaságilag szűkezőszerűen veszített korábbi jelentőségéből. Eközben változatlanul meghatározó maradt a megfelelő orientáció kérdése. A profitcentrikus szemlélet törvényszerűen együtt járt nagyfokú elidegenedettséggel, a tevékenység egyetlen értékmérője pusztán a haszon lehetett. A vállalkozói tevékenység révén elért kiemelkedő státusz tehát orientálhatott hagyományos pozíciók megszerezésére és megerősítésére /Modianer, Sina/. A hagyományos értékrend keretei erőteljes asszimilációs igényeket követeltek meg. A gazdasági felemelkedés és az asszimiláció - ha szűken is - utat nyitott újabb orientációknak és az szintén fékezhetette a teljes funkcióváltást /Harkányi/. Mással az a felemelkedő nagyburzsoázia legeredményesebb rétege a felemelkedés egy adott szintjén - hasonlóan ahhoz, mint ahogy fél évezézzel korábban a feudális eredetű polgárság - válaszut elé került. Egyrészt most már lehetősége nyílt a beolvadásra, a hagyományos értékrend elfogadására, megvalósítására, másrészt pedig nélkülözve a társadalmi elismeré-

rést, a gazdasági megerősödés intenzív folytatására. Azok a családok, amelyek tehát korábbi flexibilitásukat megőrizve nem éltek a beolvadás lehetőségével és változatlanul a profitra orientálódtak, sokkal kevésbé hajlottak az asszimiláció külső megnyilvánulásaira /Ullmann/. A második funkcióváltás így ismét átrendezte a nagyburzuoázis sorait, s ugyanakkor lehetővé tette más családok számára is az esetleges felzárkózást. /7/

Amíg a már említett, viszonylag korán felemelkedő családok vagyoniukat döntően a napóleoni háborúk idején alapozták meg, addig a hozzájuk képest "megkésve érkezők" ebben az időben szinte teljesen ismeretlenek voltak, és csak az 50-es évek körül kapcsolódtak be intenzíven a gazdasági életbe. Ez a viszonylagos megkésetttség még nagyobb határozottságot, céltudatosságot követelt. Éppen ezért felemelkedésük a legmeredekebb íven fut, szinte amerikai mértű és gyakran a teljes kudarcot is kockáztatva jutnak egyre magasabbra, s szinte 20-30 év alatt érkeznek el feltartóztathatatlan erővel a csúcra. E típus legpregnánsebb képviselője volt a Weissék mellett a Deutech család. Utjuk számos hasonlóságot mutat, sőt gyakran összehasonlítható egymással. Ők azok, akik mindvégig megőrizték függetlenségüket, tőkeerejük idővel bármelyik nagybankóval felvehette a versenyt.

Reb Eisig Deutech 1853 és 1855 között az aradi hitközség elnöke volt, ugyanott tehát, ahol nem sokkal korábban a morvaországi születésű Chorin Áron ténykedett mint főrabbi. Fia, Deutech Ignác, Pestre költözése előtt alapította a Deutech I. és Fiai céget. Miután 1852-ben megjelentek Pesten, a terménykereskedelem mellett bank- és biztosításiüzletekkel, vasutépítéssel és egyéb építőipari tevékenységgel is foglalkoztak. Ők építették mint fővállalkozók a Kassa-Oderbergi és a Munkács-Beszkidai vasutvonalat. Az 1873-as válságot követően a Concordia Cőzmalom szinte teljesen a család tulajdonába került. Gazdasági előretörésük azonban szorosan kapcsolódott Bosznia és Hercegovina megszállásához, amelynek révén üzleti kapcsolatba kerültek a közös Hadügyminisztériummal is. Deutech Sándor a cégbe gyakorlatilag beolvasztotta a

Kohnor Adolf és Fiai, valamint a Brüll Henrik és Fiai céget. A nyolcvanas évek elején alapították a nagysurányi cukorgyárat, a szegedi és a tomesvári szeszgyárat, részt vettek a Tisza szabályozásában. 1889-ben Hatvanban alapítottak cukorgyárat és malmot, majd ezt követően a garamvölgyi és a sárvári cukorgyárat. A család a kilencvenes években 27 százalékkal részesedett a hazai cukortermelésből. Kiterjesztették érdekeltségüket a vidéki malomokra, ugyanakkor a család budapesti malomérdekeltsége elérte a 4 millió koronát. Kapcsolatban álltak a Hazai Bankkal, a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bankkal, a Posti Magyar Kereskedelmi Bankkal. 1879-ben kaptak nemességet, 1908-ban pedig bárói rangot. A családi vagyonközösség csak 1933-ban bomlott fel. Rokonságban voltak a Becké Schossberger és a Herzog családdal.

Működési változást a Weiss cég üzletpolitikájában Weiss Manfórd bekapcsolódása eredményezett. 1873-ban végazte el a kereskedelmi akadémiát, majd négy évre Hamburgba ment, ahol végül egy gyarmatárúkkal foglalkozó külkereskedelmi vállalkozás cégvezetője lett. Apja egyre súlyosbodó betegsége miatt 1877 nyarán hazatért /Weiss B. Adolf októberben halt meg/ és cégvezetőként bekapcsolódott bátyja üzletébe. Amíg Weiss Berthold végező soron apja nemzedékének tevékenységét folytatta, addig a fiatalabb fivér felépése az új szemlélet betörését jelentette a családban. Képességei Bosznia-Hercegovina okkupációjakor váltak először ismertté Magyarországon.

Az okkupáció lehetőséget teremtett arra, hogy a Weiss cég a terménykereskedelemből kizárólagosítása mellett újabb jelentős üzleteket bonyolítson le a közös hadigazgatással. 1878 augusztusában a Pongrátz, Eiseler, Neuschloss és Deutech céggel közös konzorciumot alapítottak tizenhárom kórházi barakk és az azokhoz szükséges kiegészítő létesítmények felépítésére a megezállt területeken, ezeknek összapterülete meghaladta az 5000 m²-t, értéke pedig a 300 000 forintot.

Ezzel egyidőben a hadügyminisztérium megbízta a Pongrátz, Deutach és Weiss cégből álló csoportot Bosznia-Hercegovinában az összes katonai szállítási megszervezésével és lebonyolításával. A munkálatok méreteit jelzi Tisza Kálmán 1879 februári átirata, amelyben arról értesíti a hadügyminisztériumot, hogy a konzorcium kezdeményezésére közel 1000 besszarábiai és bolgár fuvaros érkezett a megszállt területekre.

1870 augusztusában a Weiss és a Pongrátz cég két évre szerződést kötött a hadügyminisztériummal a boszniai vasut kereskedelmi hasznosítására. Ennek értelmében vállalták kereskedelmi ügynökségek szervezését a vasut területén kívül, a kereskedelmi jellegű fuvarozás megszervezését, kirendeltségek felállítását Bécsben, Budapesten, Triestben, Zágrábban, Szodban, Szarajevóban és Travnikban. Ezek intézték a szállítással kapcsolatos ügyeket. A két cég a szokásos díjszabást alkalmazta, kiegészítve a kirendeltségeik által felezármolt ügynöki díjjal. A hadügyminisztériumban még harminc évvel később is nagy elismeréssel írtak Weiss Manfréd korabeli tevékenységéről, az okkupáció egyben jelentősen meggyorsította a Weiss család tőkefelhalmozását, kapcsolatainak megszilárdulását. /8/

Weiss Manfréd bekapcsolódása az üzleti életbe a második generáció színre lépését jelentette. Még nem vált ipari tőkésé, pusztán a korábbi, viszonylag "tiszt" terménykereskedelmet egészítette ki újabb - esetenként nagyon is kockázatos, de annál eredményesebb - vállalkozásokkal. Ez rendkívül meggyorsította tőkéjük körforgását. Végső soron is kereskedő volt, mégpedig vörbéli kereskedő, s az is maradt. Ennek ellenére - vagy pontosan éppen ezért - bátyja terménykereskedő cégében mindössze 25 százalékos részesedést vállalt, miközben ennek jelentősen csökkent az alaptőkéje /1880 - 120 000 forint/. Ez azonban nem eredményezte a forgalom visszaesését, szükség esetén Weiss Berthold kölcsönözte a közös cégnek a hiányzó tőkét. A cég pénztári forgalma 1880-ban kevesen 1,8 millió, 1881-ben pedig kevesen 2,6 millió forint volt. Ugyanakkor rozs, zab, buza

mellett -ha jelentéktelen mennyiségben is - foglalkoztak rizszel, árpaival, köleszel, mákkal, repcével, sőt feles üzletben gyapjuval is. A főtermény azonban változatlanul a zab volt. /l. III/l. táblázat/. Viszonylag sok felesüzletet bonyolítottak le, így Josef Abelsberg-gel /liszt, kukorica, köles, zab/, Rechner és Felter-rel /zab/, Hollos és Társával /gyapju/, stb. Rajtuk kívül a Weiss fivérek üzletfelei között megtaláljuk Dessewffy Aurélt, Andrássy Gyulát, a Deutech, Spitzer, Kohnér, Machlup, Brüll, Eisler stb. céget. A közös hadsereg változatlanul Weissék legjelentősebb vevője volt, a szállítások értéke azonban 1890-ban csak az 1876-os szintet érte el, s bár 1891-ben ez több mint 2,5-szörösére emelkedett, még mindig csak megközelítette az 1877-es szállítások értékét. A fivérek malomipari érdekeltsége némilog megváltozva továbbra is fennmaradt, így a Concordiában, a Pannoniában, a Budapestben és a Molnárok és Pékek Gözmalmában. Mindezekhez járultak az egyéb részvények, mint amilyenek a bécsi Ulinduetrie Gesellschaft részvényei, vagy különböző vasuti részvények. /9/

A 80-as évek elejére az amerikai buza megjelenése, a kibontakozó buzaválság, az áringadozások hatására a terménykereskedelemben nagymértékben veszített korábbi jelentőségéből, s ezt a tényt a hadseregszállítások sem elleneulyzhatták. Az egyes termékeknel a vétel- és eladási ár között mázsánként átlagosan mindössze egy forintos különbség volt. A szállítási költségek viszont például Verbász és Pest között hajón mázsánként 80 krajcárt tettek ki. A fivérek éppen megbízhatóságuk révén jutottak újabb és újabb megrendelésekhez, az esetenként arra kényszerítette őket, hogy szállítóképességük megőrzésére akár veszteséges üzleteket is vállaljanak. A terménykereskedelemben befektetett tőke csökkentése Weissék reakciója volt erre a jelenségre. Ezzel egyidőben a malomipari befektetések jövedelmezősége nem érte el az előző évtizedben megszokott szintet.

Ezek az új jelenségek egyrészt óvatosságra intették a Weiss fivéreket, másrészt szükségessé tették újabb és hatékonyabb tőkebefektetési lehetőségek keresését. Ez az óvatosság a gyakorlatban a tőke tartalékolását jelentette, aminek legideálisabb eszköze a telekvásárlás volt. Kedvező alkalmat nyújtott a Baugesellschaft csődbe jutása, ingatlanok utolsó részét Haggenmacher mellett a Weiss fiverek vásárolták meg. Ez az Andrássy-ut Gyárt- és Nagymező utca közötti házblokkját jelentette. Ezenkívül tulajdonukban volt a Bécsi utcai Budapest szálloda, a Váci körut és a Desseffy utca sarkán lévő épület, az Alsó-Dunasor 7-8. sz. épület, a Ferenc József rakpart 6-8, a Csopel rakpart 23. sz. ház, valamint mintegy további nyolc épület. Beépítetlen telkeiknek a száma is meghaladta a tízet. Ezek közül a legjelentősebb a külső Váci uton, az un. Felső-Bikarét volt, ami már önmagában 60 000 m-es területet jelentett. A Weiss fiverek legértékesebb ingatlana az un. Újvilág komplexum volt, amelyet a Fegyvergyár-utca /Szent István körut/, a Pozsonyi ut, a Katona József utca, a Pannónia utca /Rajk László u./ a mai Ditrői Mór utca és a Csáky utca /Hegedűs Gyula u./ határolta. Ezeknek az ingatlanoknak az értéke nagymértékben meghaladta az egymillió forintot; megszerzésükre Weissék azonban állítólag mindössze 190 000 forint készpénzt fordítottak. A Weiss fiverek vagyonuk nagyobb részét tehát a 80-as évek elején ingatlanokba fektették be, méghezzá oly módon, hogy ezáltal nemcsak a tartalékolást sikerült megvalósítani, hanem további - és tulajdonképpen döntő - meggazdagodásukat is. /10/

A telekkekulációval már-már határos tőketartalékolás jellemből adódóan is együtt jár a kedvező felhasználási - befektetési módok felderítésével. Weiss Manfréd számára nem lehetett kétséges, hogy ehhez ebben az időszakban már az ipari volt a legalkalmasabb terület.

Igy került sor éppen az ő kezdeményezésére, de a közös hadügyminisztérium előzetes bátorítására a konzervgyár alapítására. A befektetett tőke azonban csak töredéke volt az egyre tetemesebb Weiss vagyonnak. A terménykereskedés és az újonnan alapított konzervgyár a 80-as évek elején mindössze keréken 150 000 forintot kötött le.

A Weiss fivérek önálló vállalkozásaiban mindvégig meghatározó szerepe volt a közös hadigazdaságnak. Így 1884-ben ajánlatot tettek raktárak építésére Budapesten és Kassán 8000-8000 q zab elhelyezésére, azzal a feltétellel, hogy a hadsereg hét évre biztosítja számukra az éna és azalma megrendeléseit. 1886 augusztusában gőzmalom létesítését javasolták a budapesti hadtestparancsnokságnak /4. hadtest/ a katonai élelmezési hivatal számára a helyén. Az elképzelések szerint a gőzmalom napi kapacitása 150 q lett volna. Végül a tervezett malomépítésre mégsem került sor. Az 1887-1888-as balkáni háborús feszültség idején a Monarchia katonai vezetése előkészületeket tett az Oroszország elleni mozgósításra. Ez újabb lehetőséget jelentett a fivéreknek, hogy ismét tanujelét adják rendkívüli képességeiknek. A lehető legrövidebb időn belül a váratlanul megnövekvő igényeket teljes mértékben kielégítve és megfelelő minőségben szállították a szükséges terményeket. /11/

A hadügyminisztérium nagyarányú megrendeléseit következtében átmenetileg szükségessé vált a konzervgyári termelés egy részének kitelepítése. Így 1888 március közepén Lovag Fejér Alfréddal "pléhazegőlyű kartongyárat" /tölténydoboz/ létesítettek.

A cég a Lipót krt. 8. sz. épület földszintjén bérelt egy 200 m²-es termet a ház tulajdonosaitól, Weiss Bertholdtól és Manfréd-tól. A gyár mintegy 40 000 forintos befektetéssel /forgótőkével együtt/, egy műszaki felügyelővel, egy kereskedelmi felügyelővel, két munkással és 50-60 munkásnővel dolgozott, berendezését mintegy 25 gép alkotta, köztük egy 162 lóerős gőzgép. A felügyelők évi 1200 forintos fizetést kaptak, a munkások napi 1,20 forintot, a munkásnők pedig teljesítményüktől függően 0,40-1,50

forintot kerestek. A munkaidő 10 óra volt.

A papírlamozt Poerner Károly szállította /aki később saját dobozgyárat létesített/, a fénsszegélyeket Drezdából szerezték be. A tulajdonosok a gyár számára kérték az 1881. 44. tc. által biztosított állami kedvezményeket, amelyeket a kereskedelmi miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértésben meg is adott. /12/

A konzervgyárban elért eredményeken felbuzdulva kísérleteztek a német hadseregben bevezetett Hauser típusú tölténytáruk gyártásával is. Az elkészült mintákat bemutatták Berlinben, ahol rögtön 130 millió darabot rendeltek belőlük, ezzel a feltétellel, hogy a tárukat német területen kell legyártani. A kívánságnak megfelelően hozták létre berlini leányvállalatukat a Chausseestr. 39. sz. alatt "a Német Birodalom hadifelszerelésének fedezésére". A gyárat a legrövidebb idő alatt 1890 decemberére sikerült jelentős gépi berendezéssel üzembe helyezni. Január közepére már közel 30 millió tölténytárat szállítottak a spanyol és az orosz fegyvergyáraknak. /13/

Különösen a saját ipari tevékenység eredményessége erősítette meg a Weiss fivérekben az ipari befektetések célszerűségének tudatát. Így lett Weiss Berthold a váci Első Magyar Szövő- és Kötőgyár Rt. egyik megalapítója, majd igazgatósági tagja és végül 1890-től alelnöke. A vállalat 1885-ben alapításakor táplált remények ellenére a kezdeti évek teljes kudarcot hoztak, olyannyira, hogy az 1893-as közgyűlésen az igazgatóság jelentésében Weiss Berthold bejelentette a cég csődbejutását, miután a vállalat az 1892-es évet több mint száz ezer forintot veszteséggel zárta, s ezzel a veszteségek összértéke elérte a 150 000 forintot. Végül a részvénytulajdonosok radikális csökkentése miatt /250 000 forintról 100 000 forintra/ új részvények kibocsátását és kormánykölcson kérését határozták el. A vállalat ezzel valóban túljutott a meglohadáson húzódozó kezdeti nehézségeket, s a következő éveket sorozatos nyereséggel sikerült zárnia. Így 1894-ben közel 20 000 forint, 1897-ben már közel 30 000 forint tisztas nyereséget sikerült elérni. A nyereségen túl a vállalat

eredményességét jelzi a fonoda üzenbehelyezése 1895 szeptemberében, az alaptőke felemelése ismét 250 000 forintra, majd 1897-ben 300 000 forintra, 1899-ben pedig 400 000 forintra, 1000 új részvény kibocsátásával. Mindezek eredményeképpen az 1899-es nyereség már kerekén 75 000 forint lett, a vállalatnak ekkor Vácán kívül telephelye volt Salmechányán és Iglón. A következő évben előbb b felszámolták a budapesti telephelyet, a részvénytársaság székhelyét pedig áttették Vádra, majd 100 000 korona befektetéssel újabb kötőgépeket állítottak fel. Az alaptőkét előbb 1901-ben 900 000 koronára, majd 1903-ban 1 millió koronára emelték fel. A vállalat másfél évtized alatt a hazai textilipar egyik jelentős üzemévé vált. /14/

A Weiss fivérek jelentős szerepet játszottak az 1890. 14. tc. hatására Tisza István elnöklétével megalakult Magyar Ipari és Kereskedelmi Bankban, amely 1890 május 31-én jött létre 6 millió forint alaptőkével. Tisza mellett az igazgatóság tagja lett Andrásy Gyula, Bokros Elek, Hieronymi Károly, Sigmund Dezse, Bauer Mór, Liebzig Alfréd, Guttmann József, hatvani Deutsch Sándor, Weiss Berthold és Lederer Sándor. A bankban kezdettől nagy szerepet játszott a külföldi tőke, 1893 márciusában a Wiener Bankverein 5100, a Deutsche Bank 1500, a Dresdner Bank 1500, a frankfurti Deutsche Vereinsbank 1200, a stuttgarti Württembergischer Vereinsbank 100, a két párizsi bankhoz együttesen 1200, Bauer Mór pedig 1500 részvénnel rendelkezett. A Weiss fivérek voltak a maguk 800 részvényével a legjelentősebb magyarországi részvényesek.

Októberre alaposan átrendeződtek a részvények, a Wiener Bankverein már 10 000 darabbal rendelkezett, a bécsi Bauer Mór és Joly József 5-5000-rel, Weissék pedig a Deutsch J. és Fia céghez hasonlóan 3000-rel. Az Iparbank delegálta Weiss Manfrédot a Fegyvergyár igazgatóságába. /15/

Az Iparbank vezetésével 1891 február 21-én alakult meg a Fegyver- és Gépgyár Részvénytársaság, amelyben Weiss Manfréd nagyobb tőkeösszeggel vett részt, ezt kormánykörök megítélése szerint "a gyárnak újbóli felállítására és üzembe helyezése az ő közreműködése nélkül nem lett volna lehetséges." /16/

1895-ben a berlini Loewe és társa cég az összes fegyvergyári részvényeit eladta, e így a részvények nagyrésze a Hitelbank birtokába jutott, amely - miután szabadon rendelkezett az üzemmel - jelentős átstrukturizációt hajtott végre, közel egymillió új beruházásokkal, ennek következtében 1897-ben már közel 100 000 forintot nyereséget sikerült elérni. 1898-ban a gyár keréken 70 000 lövelőfegyvert szállított a közbe hadseregnek, nyeresége már meghaladta a 300 000 forintot. Ekkor hozták létre az üzem szerezőgép osztályát precíziós gépek előállítására. A vállalat nyeresége 1899-ben már a 300 000 forintot is meghaladta, 1901-ben az 500 000 korona, 1902-ben pedig keréken 370 000 korona volt. Weiss Manfréd nem kis részben a fegyvergyár talpraállításánál volt a hazai haditermelés legnagyobb egyéniségévé. Igaz, a fegyvergyár bőkezűen honorálta is ezeket a szolgáltatókat. A választott igazgatók jutaléka pl. 1901-ben közel 50 000 korona volt. /17/

A két fivér az Iparbankon keresztül vett részt 1890 szeptemberében a Magyar /Danubius/ Hajó- és Gépgyár Rt. alapításában is, amely a Prágai Gépépítőgyártól vette át az üzemet. A vállalat egy millió forint alaptőkével jött létre, ami 10 000 részvény között oszlott meg. Az Iparbank 4500, a Prágai Gépépítőgyár 2500, a Wiener Bankverein 2650, a Deutsch L. és Fia cég 650, a Weiss fivérek 600, Freund Ferenc és Baumgarten Henrik pedig 500-500 részvénnel rendelkeztek. A századfordulóra az Iparbank és részben a Wiener Bankverein is teljesen háttérbe szorult, helyüket a Hitelbank és a Lezámitolóbank vette át.

A gyár munkaelőtszáma az alakulást követő évben 45-ről 550-re emelkedett, ugyanakkor megrendeléseket kaptak az ország legnagyobb malomberendezésére a Pesti Hengermalostól, 16 hajóra - többek között Romániából is -, valamint a Rába és a Körös

fölött épülő hidak vaszerkezezeire. A szállítások értéke az első év folyamán megközelítette az 1 millió forintot, a beépített terület nagysága pedig 10 145 m² volt. 1894-ben 1,5 millió koronára emelték az alaptőkét, majd a vállalat 1896 áprilisában egyesült a Schoenichen és Hartmann-féle hajógyárral, az alaptőke így megduplázódott, a munkáslétszám pedig 1600 főre emelkedett.

A vállalat 1897-ben kezdte meg vasuti vagonok gyártását, az évi termelés kerekén 100 vagon volt. Ezzel átmenetileg sikerült a hajógyártásban az évtized végére beálló pangást kivédeni, a MÁV 1898-ban 205 toherkocsiat rendelt. A következő évben azonban a hajógyártás szinte teljesen szűnetelt, a vállalat a kiesést új termékekkel próbálta pótolni, így hűtőberendezésekkel, jéggépekkel. A kifizetett osztalék ennek ellenére a kezdeti hét százalékról a századfordulóra fokozatosan három százalékra csökkent, a végül a még mindig nyereséges üzem a részvénytőke 25 százalékos leszállítására kényeztetett. 1901-ben ugyan még mindig sikerült minimális nyereséget elkönyvelni /17 468 korona/, de a következő év már jelentős veszteséggel zárult /32 763 korona/. /18/

A sikerhez az üzleti tehetség és a - viszonylag korlátozott - tőkeerő nem volt elégséges. Ehhez megfelelő kapcsolatok is kellett. A Weiss fivérek üzleti kapcsolatai a Monarchia mindkét részében határozottan stabilak voltak és ezeket a rokoni szálak is erősítették. Weiss Berthold 1877-ben 80 000 forintos hozománnyal feleségül vette egyik ausztriai üzletfele leányát, Hermine Blaut. Sógora, Eiseler Mária szintén üzletfelei közé tartozott, hasonlóan másik sógorához, Nachlup Edéhez. Weiss Manfréd 1884-ben lovag Wahl Albert vasuti vezérigazgató /Alföldi-Fiumei vasuti/ leányát, Wahl Alice-t vette feleségül.

Weiss Berthold közéleti szereplése - ha nem is kizárólagosan - szintén a megfelelő kapcsolatok kiépítését szolgálta. A hetvenes évek közepétől tagja volt a tőzsdetanácsnak, majd a tőzdebírócsoznak, érdemeket szerzett a helyiérdekű vasutak ügyének felkutatásában. Aktívan részt vett a kamara és a Fővárosi Egyület munkájában. A takarékpénztárak helyzetéről 1888-ban a kamara keres-

kedelmi osztálya beható tanácskozást folytatott, a kérdés további tanulmányozására Weiss Berthold vezetésével bizottságot neveztek ki. Weiss Berthold jelentését a következő évben jelentette meg a "Takarékpénztárak reformja" címmel, ebben megfogalmazta a vidéki takarékpénztárak központi jelzálogbankjának eszméjét.

A kamara több ülésén foglalkozott a Duna Gőzhajózási Társaság Pestet hátrányosan megkülönböztető gabonaszállítási rendszerével. Ezeken a legkövetkezetesebb koncepciót Weiss Berthold fejtette ki, a díjtételek leszállítása mellett budapesti igazgatóság felállítását követelte. A kamara végül az ügyvel foglalkozó második ülésen a javaslatokat magáévá tette.

A Fővárosi Egyület számára írta meg "Budapest érdekei és a kóleti vasutak" c. művét. Ehhez kapcsolódott egy további műve is "Kereskedelmi hódítások" címen. Weiss Berthold ezzel az intenzív közéleti szereplésével általános elismerést aratott. Tagja lett a kereskedelmi minisztérium tarifabizottságának, a Magyar Kereskedelmi Múzeum felügyelőbizottságának, váltótörvényezői kereskedelmi tanácsosává nevezték ki, a végül a kamara az Osztrák-Magyar Bank budapesti intézetében megüresedett állásra őt jelölték ki. 1885-ben Weiss Berthold a legmagasabb kegyben is részesülhetett, midőn megkapta a Ferenc József rend tiszti keresztjét.

A Weiss fivérek gondolkodásában az aszociális és szociális vonások sajátos módon keveredtek. Szűkmarkúság és nagyvonalúság egyaránt jellemezte őket. Végül soron üzleti érdekeik határozták meg, hogy melyik kereskedik felül. 1886-ban előbb 4000 adag huckivonatot adományoztak a fővárosi népkonyháknak, majd 100 kg leveskivonatot a főváros szegényei számára. 1892-ben két láda leveskonzervet küldtek a Trancsón megyei inasoknak. 1885-ben a tulajdonosok a konzervgyárban alapot létesítettek a rokkant munkások ellátására, majd 1886-ban segélyalapot a hivatalnokok özvegyei és árvái számára, de megtagadták munkásaik kórházi ápolási költségeinek kifizetését, a polgármester így kénytelen volt behajtási eljárást kezdeményezni ellenük. /19/

A Weiss fivérek felemelkedésében az ismertetőtt korszak döntőnek bizonyult. Ennek során jutottak el a terménykereskedelemtől az ipari tőke legbefolyásosabb körébe. Pozíciójuk valóban szilárd és megingathatatlan volt. Ugyanakkor már kezdett a két fivér utja egymástól elválni. Weiss Manfréd sorozatosan bizonyította kivételesen gazdasági képességeit, az alapkérdés az maradt számára, hogy mit lehet eladni és hol, ennek során egyetlen lehetőséget sem hagyott kihasználatlanul. A kockázatot, az átmeneti nehézségeket tudatosan vállalta, tetteivel mindig egy lépéssel megelőzte az adott helyzetet, így láthatatlanul maga is annak alakítójává vált. Váratlan helyzetekben villámgyorsan reagált, s ez a gyorsaság vált sikereinek egyik fő forrásává. Weiss Bertholdnak pedig egyre inkább a közéleti tevékenység vált életlenessévé.

2. Weiss Manfréd a csopoli gyáralapítás után

A Weiss fivérek, majd később Weiss Manfréd tőkeerejére nem állnak rendelkezésre pontos adatok. Weiss B. Adolf vagyona a korabeli viszonyokhoz képest ugyan jelentősenek számított, de komolyabb ipari vállalkozásokhoz nem nyújtott elégséges alapot. A fivérek kedvező házasságai ezintén nem jelentettek döntő változást a családi vagyon helyzetében. Ugyanez mondható el a malomipari érdekeltségekről is, ezek bár jövedelmezőek voltak, önmagukban azonban mégsem biztosíthatták a meggazdagodást. A Weiss családnak nem volt elégséges tőkéje ahhoz, hogy a terménykereskedelem vagy a malomipar olyan felhalmozást tegyen lehetővé, amit egy modern nagyipari vállalkozás megkövetelt.

A kezdeti felemelkedést tehát nem öröközték, vagy viszonylag szokásos úton megszerzett tőke biztosította, hanem a különböző vállalkozások sajátos finanszírozása. A Weiss fivérek gyakorlatilag a múlt század végéig elsődlegesen vállalkozó tőkéssek voltak. A náluk jelentősebb tőkéssekhez képest tőkéjüket sokkal gyorsabban, de ennek következtében hatékonyabban forgatták.

Ez a hihetetlen rugalmasság megkövetelte a piaci igények és lehetőségek nagyon pontos ismeretét, a konjunkturák előrelátását, vállalva az ezzel együtt járó rendkívüli kockázatot, valóban biztosította a befektetett tőke gyors megtérülését. Más szóval a család vagyonának jelentősebb része "mozgó" tőke volt, s az "ingó" tőke nagysága a mindenkorai viszonyokhoz igazodott. A századforduló időszakára jelentett ebből a szempontból döntő változást. Weisse Manfréd a rendelkezésére álló tőke jelentős részét kivonta korábbi érdekeltségeiből és csepeli gyárának fejlesztésére fordította. Ezek a beruházások megerősítették helyét a magyar gazdasági életben, s közben végező soron jelentéktelen tőkeráfordítással sikerült lényeges pozíciót /Fegyvergyár, Danubius/ megőriznie.

A század első évtizedének közepétől már a saját vállalat fejlődése tette lehetővé Weisse Manfréd újabb előretörését, befolyását egyre inkább kiterjesztette iparágának legformásabb objektumaira. Ez a széles érdekeltségi kör azonban már minőségileg különbözött a századforduló előttitől.

A csepeli gyártelep alapítása szerves folytatása volt a Weisse fivérek korábbi tevékenységének. Anyagilag nem jelentett számukra olyan megterhelést, ami megkövetelte volna addigi üzletpolitikájuk megváltoztatását. Saját vállalatuk irányítása mellett továbbra is a minél kedvezőbb zökebefektetések kihasználására törekedtek. Jelentőségében - habár csak átmenetileg - a korábbi befektetéseket is felülmulte a Mauthner Izidorral közösen alapított Magyar Textilipar Rt.

Mauthner Izidor 1867-ben lépett be apja csehországi textilgyárába, amely kezdetben gyapju- és vászonszövésessel foglalkozott, majd később főttéssel, fehérítéssel és kikészítéssel is. 1868-ban apjával újabb szövődét alapított Csehországban, s 1893-ban végül Alsó-Ausztriában is. A három gyár a századforduló előtt 2232 mechanikus szövőszékkel, 1800 munkással, 1100 LE-vel dolgozott. 1873-tól egyedüli gyapjúáruzállítója az osztrák hadseregnek /Landwehr/. /20/

Az ausztriai gyáralapítással egyidőben, 1893 májusában fordult Mauthner Izidor a magyar miniszterelnökhöz azzal, hogy előbb szövődét és fonodét, majd festő, fehérítő és kikészítő gyártelepet kíván Magyarországon létesíteni. Feltehetően Mauthner kapcsolatai révén megfelelő információkkal rendelkezett, hiszen még ugyanazon év júniusában Ferenc József elrendelte a közös hadseregnek a "vázonszerűen készített pamutszövetből való hordozható sátrak" bevezetését. A honvédelmi minisztérium novemberben tájékoztatta a kereskedelmi minisztériumot, hogy szintén tervezi a sátrak bevezetését. Mauthner Izidor októberben közölte feltételeit, és ezek alapján 1894 január 24-én megkötötték a megállapodás a kereskedelmi minisztériummal, amely szerint az alapítók a következő feltételeket vállalták:

- a részvénytársaság alaptőkéje 1 millió forint /ebből 600 000 az üzembehelyezés előtt/;
- 1895 június 30-ig 12 000 orsóval és 250 mechanikai szövőszékekkel üzembehelyezik a gyárat, 1902-ig további 8000 orsóval bővítik;
- a gyár nemcsak közszállításra fog dolgozni;
- hazai beszerzés és munkaerő;
- 20 000 forint óvadék.

A másik oldalon a kereskedelmi minisztérium biztosította:

- az építőanyag és a berendezések szállítását önköltségen;
- 15 évre állami kedvezményeket;
- támogatást a közös hadsereg rendeléseinek elnyeréséhez;
- a honvédegy sátorkészítségletének 80 százalékát;
- 15 évre 100 000 forint kamatmentes kölcsönt;
- 10 000 forint segélyt;
- támogatást a telekvásárlásnál.

Február végén a két Wozes fivér szokatlanul tartott Rózsahegyen és elhatározták, hogy ott létesítik a gyárat. Márciusban a honvédegy 30 000 sátrat rendelt tőlük, további mintegy 72 500 darab rendelését későbbre ígérték. Június elején a vállalkozók értesítették a kereskedelmi minisztériumot, hogy 1500 orsóval és 264 szövőszékekkel indulnak.

1894 decemberében végül megalakult a részvénytársaság 3 millió koronás alaptőkével, az igazgatóságban a három alapítón kívül két bécsi üzletember kapott helyet, Eiseler Mór és Goldschmied Ottó, az előbbi Weisessék, az utóbbi pedig Mauthner rokons. A gyár tényleges vezetése egyre inkább Mauthner Izidor kezébe került, ugyanakkor a részvények felével rendelkezett, a másik felével Weiss Manfréd.

A rózsahegyí gyár alapításával párhuzamosan a létesülő részvénytársaság közszegi gyártelep felállításáról is folytatott 1894 márciusától tárgyalásokat a kereskedelmi minisztériummal, amelynek keretében 1895 végéig 250, majd 1900-ig újabb 250 szövőszék felállítását ígérték. A 15 éves állami kedvezmények mellett árú és szénészállítási tarifakedvezményeket kértek, valamint támogatást a közszállításioknál, 100 000 darab sátor megrendelését a közös hadsereg részéről vagy ohelyett 50 000 forint segélyt, erkölcsi támogatást ingyen telek és vízhasználati jog megszerzéséhez.

1896 márciusában a tulajdonosok újabb kérvénnyel fordultak a kereskedelmi minisztériumhoz, ebben kérték, hogy a Kőszegre tervezett gyárat Rózsahegyén létesíthessék. Az üzembehelyezést 1896 végére ígérték, 20 000 oróával, 250 szövőszékekkel, festő-, fohóritó- és kikészítőteleppel, a korábban biztosított 200 000 korona kölcsönből 25 000-ról lemondtak és vállalták, hogy a részvénytársaság legközelebbi ipartelepét minden állami támogatás nélkül Kőszegen létesítik. A kereskedelmi minisztérium a feltételeket elfogadta Weiss Manfréd júniusi beadványában azonban a közszegi 50 szövőszékes gyár feltételeként követelte az állami kedvezményeket, szállítási kedvezményeket és megrendelések biztosítását. A kereskedelmi minisztérium ezeket a feltételeket is elfogadta és 6 évre évi 50 - 90 000 forintos megrendelést a csendőrség számára, valamint kilátásba helyezte a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. megrendeléseit is.

1895 szeptember 1-én a részvénytársaság bejelentette a rózsahegyí gyár üzembehelyezését, koreken 1 millió forintos befektetéssel, 24 624 oróával és 274 szövőszékekkel. A bejelentés szerint a tulajdonosok az év végéremegkéteszerozik a befektetést és már 500 szövőszékekkel dolgoznak.

1897 elején a rózsahegyí gyár már 1100 munkással dolgozott, időközben Mauthner Izidor átvette a részvények négyötödét, az év végén azonban Weiss Fülöp - ill. személyében a Kereskedelmi Bank - belépett a részvénytársaság igazgatóságába, a tényleges irányítás azonban változatlanul Mauthner kezében maradt. A vállalat részvénytőkéje a századfordulón már 8 millió korona volt. 600 000 koronás befektetéssel 1900-ban alapították Szentlőrincen a Northrop-féle szövőgyárat, amihez 250 000 korona állami támogatást kaptak azaz a feltétellel, hogy évente legalább 500 szövőszéket gyártsanak. 1905-ben már 4300 munkás dolgozott a Magyar Textilipar Rt. üzemében. A kifizetett munkabérek és fizetések összege meghaladta az 1,8 millió koronát. A rózsahegyí szövőde 1210 szövőszékekkel, a fonoda 102 713 orsóval, a szentlőrinci szövőde pedig 666 szövőszékekkel dolgozott. A befektetett állótőke megközelítette a 14 millió koronát, s a vállalat Szerényi szerint 1,7 millió korona állami támogatásban részesült /a befektetett állótőke 11 százaléka/ évi termelésének értéke pedig kerekén 16 millió korona volt. /21/

Gyárainak felfutásával párhuzamosan nőtt Weiss Manfréd szerepe az ország gazdasági életében, 1897-ben még malomalapítási tervekkel foglalkozott, ilyenirányú ajánlatot tett a hadügyminisztériumnak, érdekelt volt a textiliparban is és 1900-ban egy konzorcium tagjaként Hatvani Deutch Károly, Herzog Péter, Sonnenberg Imre és Egyedi Lajos mellett fivérével együtt részt vett az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt-nek a Ferenciek terén lévő 813 négyzetölekes telke megvásárlásában. /22/ A századfordulót követően már ő Magyarországon legjelentősebb ipari tőkése, kivételes képességei és rendkívüli munkabírása révén nélkülözhetetlenné vált számos olyan intézményben, amely befolyásolhatta a hazai gazdasági életet.

Különböző kezdeményezései éppen a századforduló után váltak egy egységes koncepció részeivé, s ez a koncepció már a caucseratörést jelentette. Amíg 1900 előtt elsődleges célja pénzének minél jobb befektetése volt, addig a századfordulót követően már csak ott találkozhatunk Weiss Manfréd nevével, ahol valóban lényeges kérdések döltek el.

Kivált a Magyar Textilipar Rt-ből, nem foglalkozott telekkülgyllettel és új alakításokat sem tervezett, hanem tagja lett az Országos Iparegyesület kebelében működő gyáripari szakosztály választmányának, majd aktívan részt vett a Gyáriparosok Országos Szövetségének megalakításában. Tagja lett az előkészületeket végző intéző bizottságnak, s a megalapítás után bátyjához hasonlóan a GYOSZ vezetésének.

A nagyburzsoázia gazdasági megerősödése és politikai háttérbe szorulása megkövetelte a gyáripar érdekképviselői szervezetének létrehozását. Az egyes nagyipari szakmai szervezetek jellegükből adódóan nem tölthették be ezt a szerepet. A hivatalos érdekképviselők, a kamarák kevés szolgálatot tettek a nagyiparnak. A GYOSZ előkészítésére létrehozott intéző bizottság által kibocsátott felhívást 55 gyáros, illetve gyári képviselő írta alá. Ennek alapján került sor 1902 május 29-én az alakuló közgyűlésre. Ezen Chorin a GYOSZ szükségességét a gazdaságpolitika bizonytalanságával indokolta, amit elsődlegesen az agráriusok nagyiparellenes támadásai idéztek elő. A megalakuláskor 14 cukorgyár, 6 kőolajfinomító, 5 villamosági üzem, 17 gőzmalom, 9 vegyészeti gyár, 17 szeszgyár, 31 vas- és gépipari üzem, 12 textilipari vállalat, 6 szőrgyár, 5 papírgyár, 3 gyufagyár, 3 cipőgyár és 1 bőrgyár csatlakozott a GYOSZ-hoz, amelynek taglétszáma a pártoló tagokkal együtt 238 volt. Az alapszabályok értelmében csak gyár lehetett tag, tulajdonos vagy igazgató pedig pártoló tag. A magyarországi gyáraknak tehát mintegy 6 százaléka csatlakozott kezdetben a GYOSZ-hoz, ezek azonban - leszámítva a Hitelbank érdekeltségeit, melyek csak később léptek be - döntő többségükben a legjelentősebb vállalatok voltak. Nem sokkal később megalakult a GYOSZ gyári fiókja is, majd a pozsonyi, a szegedi, a temesvári, a brassói, az aradi, a nagyvárad, etc. fiók.

A megalakulást követő években a GYOSZ valóban hatékonyan képviselte a hazai gyáripar érdekeit.

Weiss Manfrédot a századforduló utáni években szoros kapcsolatot fűzte Esterényi Józsefhez, aki egykor egyre inkább a kereskedelmi tárcán tényleges irányítójává vált. Ezt - Keller szerint - Weiss Manfréd Esterényi József felkérésére Csehországba utazik, hogy iparosokat toborozzon Magyarországra. /23/

1905-ben Weiss Manfrédot beválasztották a Kereskedelmi Bank igazgatóságába, ezzel valóban a magyarországi finanszurzóság egyik legbefolyásosabb képviselője lett. A hazai szakirodalom különböző ismérvek és szempontok alapján különíti el a finanszurzóságot jellegzetes csoportjait. A leggyakoribb a banktőkések és az ipari tőkések megkülönböztetése, ekkor esetben - különösen üzemtörténeti feldolgozásokban - szembeállításban. Ez - ha nem is tudatosan - a "schaffendes und raffendes Kapital" hamis ellentétpár felállítására. A szakirodalom egy része ennek jegyében negatívnak ítéli a banktőke behatolását az iparvállalatokba, holott az adott vállalatok gazdasági eredményeinek elemzése számos vállalatnál egyértelműen kimutatja ennek nélkülözhetetlen voltát.

Különösen éles a szembeállítás műszaki-értelmiségi tőkések esetében, akiknek pl. találmányai jelentősen hozzájárultak az adott gyár fejlődéséhez, de ugyanakkor egyre kevésbé tudtak eligazodni a mind bonyolultabb gazdasági életben. A valóságban a korabeli "modern" tőke szerepe ennél sokkal összetettebb, a műszaki ismeretek mellett legalább ilyen súllyal követelt meg kereskedelmi és pénzügyi ismereteket. Látszólag a tőke objektív és szubjektív szerepének megvilágításáról van szó a szembeállításnál, de éppen a banktőke és az ipari tőke szembeállításán azt már előre lehetetlennek teszi. A korának fő gazdasági mozgatóereje nem az ipari és a banktőke egymással vívott harcra, hanem éppen ellenkezőleg, összefonódásuk, még akkor is, ha az egyes esetekben harc útján valósult meg.

Weiss Manfréd - a Hatvany-Deutschok mellett - az egyetlen Magyarországon, aki a szokásos folyamatot megfordítja és az ipari tőke oldaláról hatol be a banktőkébe, hasonlóan a Deutschokhoz, ezzel a lényeges különbséggel, hogy gyáraiban a banktőke cohesum

játszik jelentős szerepet, függetlenül közös akcióiktól.

Weiss Manfréd közéleti szereplése szorosan kapcsolódott a csepeli gyártelep fejlődéséhez. A konjunktúra kibontakozásának éveiben ismét aktívabb lett a gazdasági életben. Szerepelt a fiumei és a budapesti Magyar Fémkohó és Vegyi Ipari Rt. és a Magyar Gyapjuipar Rt. igazgatóságában, a Danubius és a Ganz gyár fuziója után pedig a Ganz-Danubius igazgatóságában is. 1906-ban tagja lett az ipartanácsnak, majd ugyanabban az évben annak állandó bizottságának, amelynek Wekerle volt az elnöke és tagjai között találjuk Weiss Manfrédon kívül Hetvany Deutich Józsefet és Sándort, Grotz Gusztávot, Jászai Samut, Kornfeld Zeigmondot, Kossuth Ferencet, Láncozy Leót, Matlekovits Sándort, stb. Tagja lett az Országos Közlekedési Tanácsnak és annak tarifabizottságának. Ugyanakkor változatlanul jelentős tőkéje volt ingatlanokban. Bátyjával közös tulajdonában volt a hajdani Újvilág komplexumból még mindig nyolc ház, a város más pontjain további 11 ingatlan. 1910-ben összesen 24 ingatlan felett rendelkeztek. Kapcsolata a Kereskedelmi Bankkal egyre szorosabb és tartalmasabb lett. Amíg korábban a bank gyakorlatilag csak Weiss ajánlásait kezelte és megrendeléseknél közreműködést vállalt értük, addig az évtized végétől már bevonta különböző akcióiba, szindikátusokba és részvételét biztosított számára. /24/

A világháború előtti években Weiss Manfréd saját vállalataitól már függetlenül is a magyar gazdasági élet egyik legaktívabb tényezőjévé vált. Széleskörű kapcsolatai révén szerepe különböző vállalatok élén ekkoriban volt formális. A Kereskedelmi Bank érdekelttségébe tartozó Danubius Textilművek Rt., amelynek Weiss Manfréd igazgatósági tagja volt, éppen az ő és Hegedűs Loránd közbelépésére kapott az Ipartanáctól segélyeket. A Magyar Fémkohó és Vegyipari Rt., amelynek igazgatóságában szintén szerepelt, a Kereskedelmi Bank, a Magyar Általános Hitelbank Weiss Manfréd és a Deer, Sponheimer és Tsa. cég megállapodása alapján kapott 1913-ban 1 millió korona hitelt. /25/ A Ganz gyár egyik igazgatója szerint "A Ganz és Társa, Danubius Rt.

egyik legnevesebb tagja báró Weiss Manfréd csopoli fém és lőszergyáros, nagy tudás és gazdag tapasztalatai különösen azóta álltak a Ganz gyár rendelkezésére, amióta báró Kornfeld Wöröc helyettes vezérigazgató /a/ voje lett." /26/

Weiss Manfréd személyes térnyeréséből döntő szerepet játszott az a gazdasági háttér, amelyet vállalatai biztosítottak számára, emellett természetesen jelentős volt a Kereskedelmi Bank vezetésében való részvétele, ennek révén számos gazdasági tranzakcióban vett részt. Mindezekhez járultak azok a családi körülmények, amelyek végező soron szintén növelték Weiss Manfréd gazdasági hatalmát, így lányainak házassága és bátyjának betegsége, amelynek következtében előbb igazgatója, majd elnöke lett a vőrei Elő Magyar Szövőgyár Rt-nak. A már korábban ismertetett funkción kívül igazgatója volt a Telekértékesítő Rt-nak és a Budapest-vidéki Porcellázó Rt-nak, tagja lett a budapesti képviselőtestületnek is.

Bár Weiss Manfréd tevékenységi köre a tizedes évek elején jelentősen kiszélesedett, fő területe azonban változatlanul a vas- és fémipar, illetve azon belül is elsődlegesen a hadianyaggyártás maradt. 1910 végén, miközben tárgyalásokat folytatott a frankfurti Metallgesellschaft-tal a MagyarFémkohó és Vegyi Ipari Rt. megalakításáról, kapcsolatba lépett a pilseni Skoda művekkel és a Hitelbankkal a létrehozandó magyarországi öngyár ügyében. /27/

Aktivitását jelzi az is, hogy nem sokkal később igazgatósági tagja lett az Osztrák-Magyar Államvasúttársaság resioni vasútvonak, csatlakozott a Magyar Vasútvégek és Gépgyárak Országos Egyesületéhez, a 1914-ben Hetvany József halálát követően a GYOSZ elnöke lett.

A korának liberálisizmus lehetővé tette a már meggazdagodott idegen származású családok számára a beolvadást a hagyományos, "történelmi", magyar vagy akár osztrák uralkodó osztályokba. Ez a beolvadás azonban - mint láttuk - egyben választatot jelentett, vagyis együttjárt a korábban elért gazdasági szerep elveszté-

sével vagy legalábbis hanyatlásával.

A Weiss fivérek gyakorlatilag a múlt század kilencvenes éveinek közepén érkeztek el ehhez a válasszuthoz. A hagyományos politikai vezető réteg mindkettőjük számára létvényos gesztussal igyekezett megkönnyíteni a döntést. Ferenc József a millenáris kiállítást követően csepeli előnévvel Weiss Manfrédnak nemességet adományozott, hivatkozva annak lojalitására, az ipar és a kereskedelem terén szerzett érdemeire, valamint sikeres tevékenységére a közügy és a közjótékonyság terén. Weiss Manfréd a közhiedelemmel ellentétben ezt a nemességet nem vásárolta, sőt, az uralkodó külön kegy gyanánt még az ilyenkor szokásos díjat is elengedte. Nehéz megítélni, mit is jelentett Weiss Manfrédnak ez a kitüntetés, bizonyos, hogy eddigi törekvéseinek igazolását látta benne, de ennél többet aligha. Ezt bizonyítja a meglehetősen szokatlan, s a határozottan erős polgári öntudatra utaló címer is, amelynek leírását érdemes a Királyi Könyvből szó szerint idézni:

"Egy álló aranyszínű vitézi pajzs, mely alsó részében egy caucsbán végsődik, s melynek felső szélét egy kékszerű pólya metszi, benne két hatágu arany csillaggal, alsó részét a pajzsak pedig egy folyó foglalja el, melynek közepét egy párhuzamos vonalak közé foglalt sötét pázsit választja ketté, a folyóvizből egy fél fogakkal ellátott fekete kerék emelkedik ki, melyen egy jobbra fordult fekete oroszlán két hátulsó lábával egyenesen állva lép, farkát felemelve, kitátott szájjal, kiöltött veres nyelvvel, jobb kinyújtott előlábában egy füstölő fekete színű bombát, bal előlábával pedig egy fekete színű szövővetélt tart. A pajzs felett koronázott nyílt lovagsisak nyugszik jobbról feketearany, balról kék-arany foszlányokkal. A sisak koronájából két egymással párhuzamos fekete színű sasszárny emelkedik ki. A foszlányokat összekötő arany színű szalagon Labor omnia vincit jelmondat olvasható." /26/

Weiss Berthold korábbi aktivitását is felülmulva vállalt közéleti szereplést. 1893-ban tervezetet készített a kisiparosok megmentéséről központi műhelytelepek létesítésével. A kamara bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására, majd elfogadva Weiss javaslatát, elhatározta az első munkaműhely-telep felállítást. Nem sokkal később a kamara egy másik, 21 tagu bizottságot nevezett ki az egyenes adók megreformálására. 1894-ben szintén a kamara kebelében az Osztrák-Magyar Bank szabadsalmának megújítása alkalmából bizottság alakult a bankkal kapcsolatos panaszok kivizsgálására. Weiss Berthold mindkét bizottságnak tagja lett. Ugyanakkor a már ismertetett igazgatósági tagságai mellett részt vett az Áruforgalmi értékmegállapító állandó bizottság és annak tarifa bizottsága, a tőzsדתanács, a budapesti törvényhatósági bizottság, stb. munkájában. Kezdeményezője, majd alelnöke volt az 1893 decemberében megalakuló Magántisztviselők Országos Nyugdíjegyesületének. Megalapítója és elnöke lett a Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületének. /29/ Mindezen tevékenység betetőzését jelentette, amikor a szabadelvű párt képviselőnek jelölte a nagyajtai kerületben. /30/

Szeptember elején a kereskedelmi miniszter felkérte Udvarhely és Háromszék megye főispánjait, hogy támogassák körutján Weiss Bertholdot, aki "a viszonyoknak megfelelő ipartelep létesítése iránt a helyszínen tanulmányokat" kíván végezni. Weiss Berthold szeptember 22-én érkezett Székelyudvarhelyre, ahol a főispán értekezletet hívott össze, amelyen az Iparfejlesztő Bizottság tagjain kívül főleg helybeli iparosok jelentek meg. A helyszínen lévő Ugron Gábor politikai sakkhuzásnak nevezte Weiss megjelenségét, de a gyűlést - amelyen Haller István főispán elnökölt - nem sikerült megakadályoznia. Haller a kereskedelmi minisztérium kiküldöttjeként mutatta be Weiss Bertholdot, aki beszéde végén 4 százalékos kamat mellett 6000 forint kölcsönt ajánlott fel a helyi bőripari szövetségnek, az agyari iparosoknak pedig 4000 forintot /31/.

Weiss Bertholdot végül fölényesen választották meg képviselőnek. Tekintettel arra, hogy vállalatai közvetlen kapcsolatban álltak a kincstárral, 1896 december 4-én kivált a cégből, amely így egyéni cég lett Weiss Manfréd Első Magyar Konzerv- és Érc-árugyára néven.

Weiss Berthold pályafutása képviselővé történt megválasztását követően is a megkezdett uton ivelt felfelé. Aktivan kivette részét az országgyűlés munkájából, tagja volt a közgazdasági bizottságnak, konkrét intézkedésekkel próbálta feltartóztatni a székely kivándorlást. Megbecsült vezetője volt a Pester Lloyd Társaságnak, a kezdeményezésére létrejött Magántisztviselők Országos Nyugdíjintézetének, a kereskedelmi miniszter kinevezte a Kereskedelmi Múzeum felügyelő bizottsága tagjává, tagja volt az Ipartanácsnak. 1898-ban, amikor Wilhelm Lucan a Neue Freie Presse hasábjain megtámadta - kimondottan magyarellenes szemszögből - az osztrák-magyar bank új alapszabályait, Weiss Berthold a támadásra a Pester Lloydban válaszolt, majd cikkét könyvalakban magyarul is közzétette. /32/ Mint telektulajdonos igazgatója lett a Magyar Vígsház Rt-nak.

A nagypolgár öntudatával - ebben megegyezett Weiss Manfréddal - képviselte minden fórumon a magyar nagyipar érdekeit. Amikor az országgyűlésben Pichler Győző közbeszólásával, amely szerint "Weiss Berthold külön gazdasági erkölcsével milliókat szerzett", megszavarta beszédét, öntudatosan vállalta a milliókat. "Büszke vagyok külön erkölcsi gazdasági felfogásaimra - hangzott Weiss Berthold válasza -, büszke vagyok arra a gazdasági tevékenységemre, amelyet addig folytattam, amíg az üzletben bennvoltam. Mert tudvalevő dolog, hogy 1896 végén, amikor a t.ház tagjává lettem, ami szerencsémre szolgált és a legnagyobb megtiszteltetés volt rám nézve, hogy mint iparos és kereskedő bejuthattam a t.házba - a tevékenységnek vége szakadt.

Annak a tevékenységnek az volt a következménye és a gazdasági

erkölcsök szemelőtt tartásának az volt a hatása, hogy az országnak a legkülönfélébb részeiben üzemek keletkeztek, ahol sok ezer munkás keresheti kenyerét, és azok között a legnagyobb, a legeslegnagyobb terjedelmére és fontosságára nézve az, amely a Csepel szigeten van, amelyet én 1893-ban kezdeményeztem és amelyet 1896-ban teljesen és minden tekintetben, minden jogkövetkezményekkel együtt az öcsémnek átadtam. Én azt hiszem, t. uraim, hogy ez a tevékenység nem ártott az országnak." /33/

Weiss Bertholdot 1901-ben a nagyajtai kerületben ismét megválasztották 566 szavazattal országgyűlési képviselőnek. Ellenfele, a Kossuth párti Barabás Béla mindössze 6 szavazatot kapott, pedig másik két körzetben magabiztosan győzött, Nagyváradon Tisza Kálmánt verte ki fölényesen. Ehhez a győzelemhez természetesen az is hozzátartozott, hogy Weiss Berthold ekkor már öt éve "birtokon belül" volt, és ugyanakkor Barabás jelölése feltehetően csak formalitás volt.

A minisztertanács 1903 február 18-i ülésén hozzájárult ahhoz, hogy Weiss Berthold részére a Pester Lloyd Társulat 50. évi fennállása alkalmából javasolják az uralkodónak udvari tanácsosi cím adományozását. Weiss Berthold különleges érdemeként értékelték a vidéki takarékpénztárak központi jelzálogbankjának létrehozását, a magántisztviselők nyugdíjintézetének megalapítását és az országgyűlés közgazdasági bizottságában kifejtett tevékenységét. Végül Ferenc József Weiss Bertholdnak "a közügyek terén szerzett érdemei elismeréséül a magyar királyi udvari tanácsosi címet díjmentesen" adományozta. A Honi Ipar ebből az alkalomból méltatta Weiss Berthold működését. "Weiss Berthold országgyűlési képviselő kinevezése elismerése annak a ténynek, hogy a genialitás, a közgazdasági műveltség és a lankadatlan szorgalom még a magyar gazdasági élet szikes talajából is gazdagon gyümölcsöző fát tud elővarázsolni." /34/

Weiss Manfréd a századforduló utáni években vált ismertté játékonysági akciói révén is. Alelnöke az Országos Gyermekvédő Egyesületnek, nevéhez fűződött az 1910 áprilisában megnyitott Csepeli Weiss Alice gyermekágyas otthon. Weiss Manfréd felesége halála után 120 000 koronás alapítványt tette erre a célra, végül azonban maga fedezte a több mint 300 000 koronás teljes költséget. A kórházat az izraelita hitközség nőegyesülete tartotta fenn, a felvétel ingyenes volt, a vallási szempontok nem játszottak szerepet. Weiss Manfrédnak a felvételekkel kapcsolatban csak egyetlen kikötése volt, hogy hajadont ne vegyenek fel. A maga nemében egyedülálló intézmény felavatásán a kormányt Khuen-Héderváry miniszterelnök képviselte, aki egyben köszönetet mondott az alapítónak. 1910 és 1918 között 5535 gyermek született a kórházban. Kezdetből működött a terhességi tanácsadó, ezt ugyanabban az időszakban 5512 asszony vette igénybe. /36/

Weiss Manfréd hatékonyan részt vett a hitközség játékonysági osztályának munkájában, 1911-ben is 500 koronát adott, ezenkívül 1000 koronát a szűnidei gyermektelep céljaira. Adományozott pénzt a messinai földrengés áldozatainak /5000 K/, a hadi lég-hajózás céljaira /25 000 K/, a közös hadsereg gazdasági alapjának /50 000 K/, a honvédség altiszti alapjának /50 000 K/, stb. Weiss Manfréd szociális gondolkodása nem is volt mindig teljesen önzetlen. Így 1911 szeptemberében a GYOSZ igazgatósági ülésén tiltakozott a drágaság ellen, rámutatott, ha nem enyhítik a drágaságot, akkor a munkások és a tisztviselők nem tudnak megélni, a gyárosok viszont versenyképességüket kockáztatják, ha magukra veszik annak terheit. /36/

A hadügyminisztérium 1903-ból származó jellemzése szerint "Weiss Manfréd rendkívül biztos, tetterős és abszolút megbízható iparos, gyakorlati nagyvonalúsága összefonódik aktív patriotizmusával és előkelő gondolkodásmódjával." Tíz-tizenöt évvel korábban Weiss nemigen tartott igényt ilyenfajta elismerésre. Közben azonban fokozatosan alkalmazkodott környezetéhez, a bár

korábbi büszkeségét, elveit nem tagadta meg, de ugyanakkor már megpróbált eleget tenni a hagyományos magyar uri normáknak is. Jótékonykodása még származhatott - legalábbis részben - vallássosságából, de egyre inkább a nagypolgárság státuskövetelményévé vált.

Nemesi címére Weiss Manfréd valóban polgári öntudattal reagált, időközben egyre inkább elvárta - ha nem is kezdeményezte - a hivatalos elismerést. 1901-ben még a párizsi világkiállításon elért sikereiért megkapta a III.oszt.vaskorona rendet. 1907-ben szintén nagyipari tevékenységének köszönhetően az Iparegyesület aranyérmét, 1910-ben azonban a Büzös hadsereg tábornokai már "a véderő jótékony intézményei iránt tanúsított áldozatkészségének és a hadfelszerelés érdekében szerzett érdemeinek elismerésül" javasolták Weiss Manfréd kitüntetését a Ferenc József rend középkeresztjével. /37/

Weiss Manfréd a kor termelési viszonyaiból adódóan természetesen kizsákmányoló volt. Ezt a szerepet hasonló tökéletességgel próbálta betölteni, mint a vállalkozóét és a gyáralapítóét. Ha érdekei megkövetelték, tárgyalóasztalhoz ült, s végső esetben engedni is hajlandó volt a munkásság követeléseinek. A GYOSZ-t megkerülve próbált megállapodni az 1905-ös vasas-sztrájk idején a szakszervezettel, elsőik között ismerte el 1913-ban a szakszervezeti munkaközvetítést, de ha szükségét látta, nem habozott karhatalmat rendelni a gyárba, hogy a munkásság "amerikásását, sztrájkmozgalmát vagy terrorizmusát" letörje.

Weiss Manfréd tevékenysége ugyanakkor az előző két generáció alapvonásainak sajátos szintézisét jelentette. Az első nemzedék - Baruch Weiss - szorosan kötődött munkájának tárgyához /használati érték/, és ez a kötődés megakadályozta, vagy legalábbis erősen fékezte a tőke felhalmozását. A második nemzedék - Weiss B.Adolf - az előbbi tagadásaként szinte teljesen

elidegenedett tevékenységének tárgyától /csereérték/, munkájának egyetlen értékmérőjévé a profit vált. A harmadik nemzedék - Weiss Manfréd - felismerte a lehetőségeken belül maximális profitot biztosító tevékenységi formát, amellyel nemcsak azonosulni tudott, hanem ez lett önmegvalósításának eszköze, sőt kizárólagos célja is. Mindez természetesen nem az egyes személyek képességein múlott, hanem az objektív valóság, az érvényesülés feltételeinek változásain.

IV. ELŐZMÉNYEK

1. A konzervgyár

A Weiss család térhódítása a Monarchia gazdasági életében, mint láttuk, kezdettől fogva szorosan kapcsolódott a hadsereg megrendeléseihöz. Első önálló gyáralapításuknál az 1881. 44. tc. által kilátásba helyezett kedvezmények mellett a közös hadigazgatás kezdeményezése döntő tényezőnek bizonyult. Kezdetben még az alapítandó gyár jellegét sem tisztázták, pusztán az alapítás tényét döntötték el. 1882 elején Weiss Berthold és Schachner József létesítendő kétezoresült- és kekezgyára számára kéri az állami kedvezmények megadását. Ez egyben azt jelentette, hogy a Weiss fivérek, bár egyetértettek a gyáralapításban, annak jellegében nem tudtak egymással megegyezni és így rövid időre mindketten önálló utra léptek. Így, amikor 1882 február 18-án a közös hadügyminisztérium konzervgyár alapítását javasolta, Weiss Manfréd azonnal kávénnal fordult a kereskedelmi miniszterhez, amelyben már tervezett huskonzervgyárához kérte az állami kedvezményeket. Egyben kérte a nyers hus után fizetendő fogyasztási adó visszatérítését. A kereskedelmi államtitkár március 8-1 átírásban javasolta a pénzügyminiszternek a kért kedvezmények megadását. Másnap a VII. kerületi előljáróság 2708 számú határozatával engedélyezte Weiss Manfréd számára a Lövölde tér 2. alatt a "szelencékben eltartható" huskonzervek gyártását. /1/

Március 30-án küldte Weiss Manfréd az első gulyáskonzervmintát Bécsbe. A budapesti Böhm Károly szintén szállított mintát, de a Weiss-féle konzervvel ellentétben ezt a minisztérium által kirendelt bizottság nem tartotta megfelelőnek. A Lövölde téren előállított gulyáskonzervek természetesen nem gyárilag készültek, a gyári termeléshez maga az épület sem volt alkalmas. Így Weiss Manfréd a minta elküldésével egyidőben telekátadási kérelemmel

fordult a főváros közgyűléséhez, amelyben a Közvágóhid és a vasuti töltés közötti 1895 négyezögöles telkek átadását kérte. A Közgyűlés április 5-i ülésén a telkek eladásához a konzervgyár három éven belüli beindítása esetén hozzájárult. /2/

A kereskedelmiügyi minisztérium kétszeri sürgetése után végül a pénzügyminiszter hozzájárult a huskonzervgyár részére az állami kedvezmények megadásához, amit így május 22-én Weiss Manfréd meg is kapott. Juniában fordult a IX. kerületi előljárósághoz, mint iparhatósághoz a megvásárolt telken létesítendő konzervgyár engedélyezésének ügyében. Szeptember 8-án már az igazgatói lakás építési engedélyét kérték a fővárostól, ezt a kérvényt azonban már Weiss Berthold és Manfréd közösen írta alá. /3/

Ugyanakkor azonban még nem zárult le a Weiss Berthold és társa által alapítandó kőszerező- és kokszgyár ügye sem. Október 27-én a belügyminiszter körrendeletben ajánlja a főváros figyelmébe a gyár támogatását. Két nappal később a kereskedelmi miniszter kért véleményt a budapesti kamarától a gyár állami kedvezményben részesítése tárgyában. A kamera illetékes bizottsága november 15-i ülésén tárgyalta a kérvényt, a végül azt azal a feltétellel támogatta, ha a létesítendő gyárban a kőszerező és tőmütemények minden főbb fajtáját gyártják. /4/

Miután időközben a konzervgyár felépítése már lassan befejezéshez közeledett, a kőszerező- és kokszgyár beindítása véglegesen lekerült a napirendről. Ezzel hosszú időre eldőlt a Weiss fivérek szótválásának kérdése is. Az új gyár névleges irányítója Weiss Berthold lett, de már a gyár létrehozásának körülményei rámutatnak öccsének határozottabb és kezdeményezőbb egyéniségére. Végül 1882 december 27-én alakult meg Weiss Berthold és Manfréd Eleő Magyar Konzervgyára, amit a cégbíróság egy héttel később jegyzett be. Az üzem mintegy 60 000 forintos befektetéssel 1883 januárjában kezdte meg a termelést. A gyár három épületegységből állt. Az egyikben helyezték el az igazgató és a portás lakását, a másikon az árnyékezőkeket és a csontkamrákat,

míg a 12x120 méteres V-alaku épületben voltak a munkahelyiségek. A V egyik ceuccsában helyezkedett el az iroda, a husátvételi helyiség a mérleggel, a húsdaraboló három daraboló asztallal, amelyen 60 munkás dolgozhatott, ezt követte a fűszerkamra és a hagnagyágó ezoba a hagnagyágógéppel, a konyha három automata hús-főző-üsttel, tűzhellyel a mártás számára, itt további három főzőüst elhelyezésére maradt még lehetőség. A töltés a töltőhelyiségben három asztalnál folyt. A V-alak másik szárának tövében volt a bádógos műhely lemezvágóval, behengerlő géppel, lemez- és fedél-kivágóval, öt kettős forrasztóasztallal, amelyhez 50 forrasztópáka tartozott. A forrasztás kézzel, gőz nélkül, gáz-levegő keveréssel történt, az öt forrasztóasztal napi 25 000 konzerv gyártását tette lehetővé. A bádógosműhely mellett volt a próbakamra két kísérleti üsttel; ezek gőzzel működtek, az ezt követő konyhában volt a manométerrel és hőmérővel felszerelt sterilizáló autókláv, amelyben a konzervek tartósítása történt. Ez volt a konzervgyártás legkényesebb mozzanata, amelyet a gyárban üzeni titokként kezeltek, hasonlóan a vegyi folyamathoz. Az autókláv két kocarral óránként 24000 konzerv sterilizálását biztosította. Az épületet végül a kikészítő és a raktár zárta, ez utóbbi alatt helyezték el a kazánházat, amelyben a Prágai Gépgyár 10 sz-és gőzkazánja dolgozott.

A gyár gázvilágítással és gőzfűtéssel rendelkezett. A termelési kapacitást a már említett forrasztóasztalok és autókláv mellett a főzőüstök határozták meg. Az üstök egyenként 160 kg hús főzését tették lehetővé félóránként, ami 12 főzés esetén 11400 konzervet jelentett. Vagyis a gyár kezdeti kapacitása /napi 24 főzést számítva/ egyösszesen 20 - 25000 konzerv volt. Ennek alapján már az üzembehelyezés idején tervbe vették a berendezések és így a termelési kapacitás megkétszerezését. A melléktermékeket egyrészt a Flóra-gyárnál /faggyu/, másrészt a Spodiumgyárnál /csont/ értékesítették.

Annak ellenére, hogy az üzem a közös hadigazgatáskezdeményezésére jött létre, kezdettől felismerték a hadseregétől független termelés jelentőségét. Ennek megfelelően kísérleteztek finomabb gyártmányokkal is, így rostélyossal, vesepecsenyével, borjucúttal, libamájjal és levekeskonzervvel. A hadügyminisztérium szakértői szerint a Weiss testvérek gyára jelentősebb és tökéletesebb volt a fennálló osztrák gyáraknál. A további fejlesztést az említettekön kívül biztosította a Kőzvágóhid közelsége, továbbá az a tény, hogy a gyártelepnek mintegy 1000 négyzetöglés része beépítetlen maradt. /5/

Weiss Bertholdék 1883-ban az állami kedvezmények mellett fogyasztási adómentességet kaptak a fővárosi pénzügyigazgatóságtól, ugyanakkor 1210 forint kereseti adót fizettek, amelynek összege a következő évtől már csak 982 forint, majd 1887-től 800 forint volt évente. A kereseti adót kivették a cég által még mindig gyakorolt terménykereskedelemből, valamint a konzervgyár üzletköréhez szorosan nem tartozó és így adómentességet sem élvező jövedelemből, ami hú-, zseir- és szalonnakereskedelemből adódott. A kereseti adó évről évre csökkenő összege mutatja, hogy a Weiss fivérek üzleti tevékenységében egyre inkább háttérbe szorult és jelentőségéből fokozatosan vészett a terménykereskedelemből. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a kezdeti 60 000 forintos befektetés nem sokára kiegészült újabb 90 000 forinttal. A kapacitást növelő beruházások mellett 1884-ben bekötötték a gyári csatornát a közcsatornába, majd 1885-ben kifizették a telok teljes vételárát. 1886-ban új gőzkazánt és egy 8 lóerős gőzgépet állítottak fel. A gyárban ekkor átlagosan 30 munkás dolgozott, számuk a téli időnyben azonban elérte a 300 főt is. /6/

A termelés ezenkívül jellegesen jelentette ebben az időszakban a továbbfejlesztés legnagyobb akadályát. Különösen szembetűnő volt a bádugos műhely kihasználhatatlansága. Ezt az állítást nem hidalhatta át természetesen a konzervkészítésműhely sem, amelyet 1887 március 17-én nyújtanak be a szabadalom ollyerése

érdekében. A megoldást joggal remélhették ismét a hadügyminisztériumtól, amely augusztus 12-én valóban felszólítja a fivéreket tölténytárak próbaszállítására. December 14-én került sor az első száz darab átvételre, amelynek alapján a minisztérium illetékes bizottsága elismerte a gyár szállítóképességét. /7/

A fémipari tevékenység kiterjesztése megkövetelte a gyár jelentős bővítését. Az új építkezések és gépbeszerzések újabb 150 000 forintot igényeltek. Weissenék ennek alapján ismét kérték az állami kedvezmények megadását, de a két illetékes minisztérium között nézeteltérések jelentkeztek, amelyekre ráadásul csak öt évvel később derült fény. A kereskedelmi minisztérium 1893-ig azt a felfogást képviselte, amely szerint a gyár 1899-ig részesült az állami kedvezményekben, a pénzügyminisztérium ezzel szemben 1893-ban bejelentette, hogy a kedvezmények csak 1895-ig terjednek. Vagyis annak alapján az új részleg nem kapott kedvezményt, hanem pusztán a korábban biztosított kedvezményeket terjesztették ki. A valóságban adminisztratív tévedés történt, hiszen a kereskedelmi minisztérium 1899 február 25-én értesítette a pénzügyminisztert, hogy a kért kedvezményt annak jóváhagyása esetén megadja. A pénzügyminiszter jóváhagyása után az július 12-én megtörtént, bár a IX. kerületi előbbjáróság csak október végén adta ki az új iparigazolványt, aminek alapján a cég elnevezése Weisse Berthold és Manfréd Első Magyar Konzerv- és Ércárugyára lett. /8/ 1898 január 26-án a hadügyminisztérium 1 200 000 tölténydobozt rendelt a gyártól, az a rendelés októberre 1 655 000 darabra emelkedett és kiegészült 2,9 millió tölténytár megrendelésével. A rendelések együttes értéke 110 975 forint volt. A gyár a tölténytárakat augusztus végéig, a dobozokat csak 1899 februárjára szállította. Ez az első ilyen jellegű szállítás feltétlenül komoly veszteségeket okozott, miután a dobozok 10 százaléka, a táruk 18 százaléka selejtnek bizonyult. A bécsi tűzérési osztály igazgatója új termék bevezetése esetén a selejtnek még ilyen nagy arányát is természetesenek ítélte. /9/

1888 szeptemberében a Weiss testvérek megpályázták a hadügyminisztérium újabb megrendelését, amely tábori palackokra, vízeskannákra, csészefedőkre és tartoznyákhoz szükséges fémfelazorelésekre szólt. Az év közben tovább folyt a gyár bővítése emeltes raktáráépülettel, új kazán- és gépházzal, stb. A bővítések befejezése után 1889 márciusában 720 gyári munkás és 100 naposmunkás dolgozott a gyárban, a gőzgépek teljesítménye 45 lóerő volt, a konzervgyári kapacitás 3-4-szerese volt az 1883-asnak, ehhez járultak a fémipari berendezések. 1889 júliusában a honvédelmi minisztérium is rendelt 4 millió tölténytárat 96 000 forint értékben. Később ezek feleslegesenek bizonyultak és a közös hadügyminisztérium vette át őket áron alul. /10/ A nyolcvanas évek végén megpróbálták konzervgyár termékeit külföldön is értékesíteni. Erőfeszítéseik eredményeképpen először 1890-ben kaptak jelentősebb megrendeléseket Németországból, e azt kívánták a következő évben Olaszországra is kiterjeszteni. A gyár fémárúinak mintái a kereskedelmi minisztériumon és a külügyminisztériumon keresztül jutottak el Rómába. Az olasz kormány azonban december elején közölte, hogy a bemutatott termékekre nem tart igényt, ha azonban mégis szükség lesz rájuk, akkor a Weiss-céghez fog fordulni. /11/

A 90-es évek elején jelentős bővítések történtek a gyárban, ezek elsősorban emelétráépítések voltak illetve 1891-ben a vízvezeték előkészítéssel a vizet is bevezették a gyárba. 1891-ig összesen 4 670 000 tölténytárat, 1 100 000 kéregpapírdobozt és 250 000 csomagoló dobozt szállítottak a magyar honvédeágnak. /12/

A hüvelyek gyártását 1891-ben kezdték el, a hadügyminisztérium illetékeseinek ilyenkor szokásos gyári szemléjét követően egy millió darabra kaptak megrendelést 20 750 000 forint értékben. Ebből 62 500-at nem sikerült a megadott határidőre leszállítani, de a többinél is nagy volt a selejt aránya. A kudarc nem tőrtte le a Weiss testvéreket, 1892 elején jelentősen bővítették a hüvelygyártáshoz szükséges berendezéseket, a már meglévő prést kiegészítették egy kettős préssel, vagyis a gyártási kapacitást a háromszorosára növelték. Napokkal később a hadügyminisztérium 1,2 millió töltényhüvelyt rendelt tőlük. Ezek mel-

mellett változatlanul szállítottak töltenydobozokat és táraikat. Az utóbbiból a közös hadigazgatás 1891 márciusában 200 000 darabot rendelt, szeptemberben újabb 150 000-et, 1892 júliusában pedig 1,3 milliót, ezeknek az értékke meghaladta az 50 000 forintot /13/

Weisse Bertholdék minden alkalmat megragadtak, hogy újabb és újabb fémárukra kapjanak megrendelést. Kiváló lehetőséget jelentett Berger hadbiztos találománya, a préselt kenyér is. Az ehhez szükséges formákat és kereteket négy vállalat szállította, köztük - egyetlen magyar üzemként - a konzervgyár, amely 12 000 forintra, azaz az üzemesszükség 40,7 százaléka kapott megrendelést 45 000 forint értékben, bár Weissék szívesen vállalták volna a teljes mennyiséget is, mintegy félévvel később a minisztérium már a fémkereteket is a konzervgyártól rendelte, ezek értéke mindössze 2470 forint volt. Novemberben már közvetlenül a 4. hadtest rendelt Weisséktől 37 620 forint értékben présformákat és kereteket, ez az újabb szükségletek 37 százaléka jelentette.

Az új kenyérfajta ismét jó üzletnek ígérkezett külföldön is, így Weisse Bertholdék londoni képviselője az angol kormánynak mintát adott belőle. Az angol hadügyminisztérium a várakozással ellentétben nem a sütéshez szükséges formákat és kereteket rendelte meg Weisséktől, hanem 25 000 adag /10 tonna/ kenyeret. Ennek sütésére természetesen nem voltak berendezkedve, de kihasználva a hadsereghez fűződő jó kapcsolataikat, bárba vették a 2. hadtest bécsi pótlóegységét és eleget tettek a megrendelésnek. /14/

A fémárukhoz hasonlóan sikerült a konzervgyártást is komoly méretekben kiezélesíteni. A közös hadigazgatásnak mindössze hat vállalat szállított konzervet. Magyarországon változatlanul a Weisse-féle gyár volt az egyetlen. 1898-ban 2,2 millió, 1899-ben pedig 1,1 millió adag huskonzervre kaptak megrendelést előszörban a budapesti, pozsonyi és a nagyszombeni hadtestek számára de esetenként szállítottak Lembergbe és Zágrábba is. Ezeknek és a további megrendeléseknek sikerült a legnagyobb elismeréssel eleget tenni, a huskonzerveknek mindössze 0,8 százaléka bizonyult kifogásolhatónak. Ugyanakkor pályázatot nyújtottak be

a haditengerészethez is huskonzervek szállítására. 1890 januárjában a hadügyminisztérium szerződést kötött a hat konzervgyárral, amely addig is teljes mennyiségben szállította a huskonzerveket, ezek közül a bécsi Eisler és a budapesti Weiss cég volt a legjelentősebb. A szerződés meghatározta az érintett vállalatok minimális gyártási kapacitását, ennek fejében 1894 közepéig biztosította a megrendeléseket. A Weiss-féle konzervgyár napi kapacitása ennek alapján 10 órában 140 000 huskonzerv volt, túlórákkal pedig 238 000. A konzervek árát a költségek és a nyersanyagok árai alapján határozták meg minden szállító számára, ezek közül a budapesti volt - az Eisler céggel összehasonlítva mintegy tíz százalékkal - a legolcsóbb.

1890-ban Weiss Manfrédék a hadügyminisztérium huskonzerv rendeléseinek 34 százalékát kapták, a következő évben ez az arány ugyan 30,9 százalékra csökkent, de a megkötött szerződés alapján a gyár kapacitásaalkotta a Monarchia teljes termelőképességének 33,3 százalékát. 1891 januárjában ennek megfelelően kaptak rendelést több mint 400 000 konzervra, az év végén viszont újra szabályozták a felosztást és ez már 37 százalékot biztosított Weisséknek. Az 1891 végén és 1892 elején így rendelt konzervek mennyisége meghaladta az egy millió darabot, mintegy 420 000 forint értékben. /15/

A Weiss testvérek kísérletet folytattak más konzervek gyártásával is. Ezeknél a hadsereg igényeiből indultak ki. A kávé-ellátás laktanyán kívül például komoly nehézségekkel járt a pörkölés és darálás miatt. Ez adta az ötletet a kávékonzervhoz, amely 12 gramm Rio kávéból és 13 gramm cukorból állt, jelleget tekintve meggyezett napjaink neszkávéjával, mivel felbontás után csak melegvízben kellett feloldani. Hasonló kísérleteket folytattak hús-zöldeégekonzervekkel és levekonzervekkel, ez utóbbi gyakorlatilag szárított levekivonat volt. 1891-ben végül a hadügyminisztérium szerződést kötött a Weiss és az Eisler céggel, ennek alapján mindkét vállalat gyárait berendezte

napi 370 000 leves- és 130 000 hús-zöltségkonzerv gyártására, a hadi igazgatás pedig 1901-ig biztosította számukra a minimális megrendelést, az a levekonzerveknél évi 9 millió adatot jelentett 1 125 000 forint értékben. 1892 júniusában a 4. hadtest már a kávékonzervek gyártása iránt érdeklődött, a Weiss Manfréd válaszában közölte, hogy a napi kapacitást 250 000 - 400 000 adagra tervezi. A bécsi hadügyminisztériumban méltányolták Weissék erőfeszítéseit, a már említett szokásos megrendeléseken felül 1892 márciusában korábban 1,6 millió húskonzervet és 5,2 millió levekonzervet rendeltek a 4. /Budapest/, az 5. /Pozsony/ és a 6. /Kassa/, a 7. /Temesvár/, a 11. /Lemberg/, a 12. /Nagy-szombat/ és a 15. /Szarajevó/ hadtest számára. Júliusban a 4. hadtest 129 000 hús-zöltségkonzervet és 216 000 kávékonzervet rendelt. Weiss Manfrédék ugyanakkor olcsóbban szállítottak az osztriai gyáraknál, 1892-ben már nemcsak az olcsóbb nyersanyag alapján, hanem mivel ekkor a hadügyminisztérium a konzervek árának megállapításánál figyelembe vette a magyarországi olcsóbb munkacsi is. /16/

A konzervgyár első tíz éve az alapvető sikerek és a további terjeszkedések mellett számos kudarccal és nehézséggel járt. Minden új termék gyártását hosszas kísérletek, újítások előzték meg, de még ez sem jelentett megfelelő garanciát ahhoz, hogy az új cikk azonnali sikerrel járjon. A szállítási határidők betartása, a kezdeti nagy selejt-arány majd minden termékénél jelentkezett, a csak a tulajdonosok szivós kitartása hozta meg az eredményeket. A fivérek kedvező időpontot választottak a gyár alapításához, a nyolcvanas évek első felében kibontakozó gazdasági konjunktúra elősegítette az átmeneti nehézségek leküzdését és a gyár gyors megerősödését. Az első magyarországi konzervgyár tehát sikerrel vette a kezdeti akadályokat, amit jelzett az Országos Ipari Egyesület kitüntetése is.

1892 végén a konzervgyár nemcsak termelésében, hanem terjedelmében és berendezésében is messze túlhaladta a tíz évvel korábbi állapotot. A kezdeti 20 - 25000 konzervre napi kapacitás

már megközelítette a napi egymillió konzervet, ennek teljes kihasználására természetesen nem került sor. A már ismerttetett épületek mellé előbb egy 216 m²-es új gépház épült, majd a leve- és hús-zöldeégek konzervek gyártásához szükséges helyiségek. Így az új húsátvevő és két húsdaraboló terem /768 m²/. az új főzőhelyiség három főzőúttal, két terem a hús-zöldeégek konzervek gyártásához /648 m²/ három gőzzel működő boreópörkölővel, egy-egy hengerezéssel és liszthengerrel, öt húsdarabolóval, egy keverővel, egy zeiroló gőzkazánal, négy frikciós prősszel és 12 kottós munkasztállal, ezeknél 192 munkás dolgozhatott egyidőben. A leveekonzervek gyártása szintén két teremben folyt /576 m²/ négy motorral működő lisztpirítóval, négy nyitott pörkölő kályhával, egy-egy liszthengerrel, golyómalommal, sótriőrrel, keverőgéppel és zeiroló gőzkazánal, négy hűtőtartállyal, tíz leveoprősszel és négy munkasztállal. A konzervgyártás tehát az induló 1440 m² helyett 1892-ben 3648 m²-en történt, ehhez járult az öt raktár összesen 2697 m²-es alapterülettel, valamint a már korábban meglévő lakóház. Ebben az időben külön helyiségekben történt a fémáru gyártása, azaz a tölténytárcák, hüvelyek, csappon-tyuk, acélburkok, ólommal töltött lövedékek, önműködő hüvelygyűjtők, derékszárnykapcsok, tölténytárcák- és hátizsákvasalások és egyéb katonai felszerelések gyártása.

A budapesti kereskedelmi kamara mindezek alapján joggal írhatott már 1890 januárjában a legnagyobb elismeréssel a fővárosi fővezérek konzervgyártásáról: "A főváros elsőrangú gyárai közé tartozik, az általuk előállított áruk kitűnő minőségükbenél fogva nagy kelendőségnek örvendenek, maguk a folyamodók pedig tekintélyes vagyonnal bíró... üzletemberek." /17/

A konzervgyártási kapacitás a háborús igényekhez igazodott, a tényleges termelés ottál kezdte elmaradni. A szerződések alapján a gyár kapacitása napi 238 000 adag hús konzerv, 180 000 hús-zöldeégek konzerv, 270 000 leveekonzerv és 400 000 kávékonzerv volt. Ez 1200 munkás, köztük 400 hentes, 10 molnár, 30 bádós, 40 lakatos, 50 asztalos, 10 gépész és fűtő, 12 tiszt-

viselő és 12 munkafelügyelő alkalmazását követelte meg. Ezzel szemben 1893 novemberében csak 15 hentes, 6 molnár, 10 bádogos, 30 lakatos, 6asztalos, 6 gépész és 3 fűtő dolgozott a gyárban. Mindez érthető, hiszen ha a gyár teljes kapacitással dolgozott volna napi 20 órában, akkor az éves rendelések legyártása egy hónapnál alig vett volna többet igénybe. Leveskonzervből a hadügyminisztérium évente 9 milliót rendelt 1 125 000 korona értékben, az az összeszükséglet 33 százalékát jelentette, ezt 1896-ban már 36 százalékát. /18/

1894 májusában a hadügyminisztérium meghosszabbította a korábban megkötött és 1895 június végén lejáró huskonzerv szerződést 1901 végéig. Ennek alapján a gyár kapacitása napi 10 órában 150 070 adag volt, napi 20 órában pedig 271 000, ugyanakkor hatféle különböző ízesítésű és elkészítésű huskonzervet gyártottak. A hadügyminisztérium biztosította a szerződésben a Weiss fivéreknek a megrendeléseknek minimálisan 25 százalékát, maximálisan pedig 33 százalékát. A konzervgyártás asztalosműhelyében 1893 márciusától gyártottak kétezersültekhez szükséges faldákat is a közös hadigazgatás számára. 1894 nyarán a kereskedelmi miniszter a cég kérésére ajánlólevelet küldött a Monarchia londoni, manchesteri és liverpooli konzulátusának. /19/

1894-ben még mindig üresen álltak a konzervgyár közelében azok az épületek, amelyeket a honvédelmi minisztérium bérelt a fővárostól az eredetileg tervezett tölténygyár számára. Weiss Bertholdék ekkor megkötötték tíz évre bérbe ezt a három gyári épületet és 1896-ra átalakították azokat munkáselakásokká. /20/

A csopoli gyárteleptől eltérően a konzervgyár termelését nem sújtotta a századforduló idején kibontakozó válság, termelése mindvégig folyamatosan fejlődött, bár 1898 februárjában jelentős tűz pusztított a gyárban, de a károkat sikerült viszonylag gyorsan felzárkóztatni, így az sem okozott komoly termelés kiesést.

1898-ban a hadügyminisztérium 1911-ig meghosszabbította a hus-éledegy-, kávé- és leveskonzervek szállítására kötött korábbi szerződést.

A közös hadsereg leveleskonzervegykeglete a századforduló éveiben kerekén évi 25 millió konzerv volt, Weiss Manfréd ebből minden évben 9 milliót szállított. A huskonzervegykeglet 34,5 százalékát juttatta számára a közös hadi igazgatás, ugyanakkor Weiss Manfréd szállított a legolcsóbb áron. A gyárban naponta 40 000 adag huskonzervet állítottak elő, ennek értéke meghaladta a 150 000 koronát, a gyár tényleges kapacitása azonban napi 150 000 darab volt /715 q hus/, amit nagyobb nehézségek nélkül fel lehetett futtatni 271 000 adagra, de már az előbbi is ezt jelentette, hogy a Weiss gyár rendelkezett a Monarchia területén a második legnagyobb huskonzerv gyártási kapacitással. 1900-ban megkezdtek a reggeli konzervek gyártását is. /21/

A magyar delegáció ülésén 1902-ben Reekenzeun, a Hadügyminisztérium L2. ügyosztályának főnöke bejelentette, hogy a közös kormányzat szerződést kötött az összes konzervgyárral, amely a közös hadseregnek szállít, ezzerint 1903 január 1-től a konzervgyárak gyári épületei és berendezései az állam tulajdonába monnak át, az egyes cégek a gyártást változtatlanul az adott szállítási feltételek mellett 1915-ig folytatják és az épületek karbantartását is magukra vállalják. A 4. hadtest hadbiztonsága /Intendantz/ már 1900 elején értesítette a fővárost, hogy a Weiss Manfréd-féle konzervgyár a kincstár tulajdonába ment át, és kérte a fővárostól a szükséges iestállók, vágóhelyek és szerelmek biztosítását. A valóságban csak 1902 január 1-el került sor erre a gyakorlatilag teljesen névtelen változásra. Ezen belül inkább a szállítási szerződés meghosszabbításának volt komoly jelentősége, ami éppen Weiss Manfréd javaslatára történt, miután kiutatta, hogy ennek révén a kincstár kerekén 1 millió koronát takaríthat meg 10 év alatt.

A szerződést és az "államosítást" követően újra szabályozták az egyes konzervgyárak minimális kapacitását megkövetelőkre. Ennek értelmében a Weisse Manfréd gyárnak pl. zöldséges hús-konzervből 18 nap után el kellett érnie a napi 162 000 konzerves termelést, az az első 75 napban összesen mintegy 10 millió konzervet jelentett. A húskonzervnél a 18 nap után 271 000 konzerv gyártását írták elő naponként, ami az első 75 nap alatt összesen mintegy 10 millió konzervet jelentett. A húskonzervnél a 18 nap után 271 000 konzerv gyártását írták elő naponként, ami az első 75 nap alatt összesen 17 millió konzervet tett ki.

1906-ban sor került a konzervezállítási szerződés meghosszabbítására újabb tíz évvel, vagyis 1926-ig. A gyárban minden olyan konzervet előállítottak, amire a hadseregnek szüksége volt, így hús-, kávé-, leves- és főzelékkonzerveket. Joggal jellemezhetőek mindezek alapján a hadügyminisztériumban a következőképpen a Weisse-féle konzervgyárat: "A legmegbízhatóbb szállítók közé számított, és mindig figyelmet fordított arra, hogy a gyár a legmodernebb berendezésekkel legyen felszerelve." /22/

A világháború kitörését megelőzően, 1914 elején a hadügyminisztérium hosszas tárgyalások után felülvizsgálta és újrafogalmazta a konzervezállítási szerződés egyes pontjait. Az érintett négy vállalat elsődlogosan a szerződés hatályát kívánta kiterjeszteni, végül azonban elfogadták a hadi igazgatás kompromisszumos javaslatát. Ennek alapján a hadügyminisztérium a minimális rendelkezések elérésétől függetlenül 1930-ig biztosította a megrendeléseket, még pedig 1915-től minimálisan évi 3,8 millió adag húskonzervét. Ha nem sikerül sor a minimális mennyiség megrendelésére, abban az esetben a szerződés 1930 után is érvényben marad. A hadügyminisztérium Weisse Manfréd számára biztosította a húskonzervrendelések 35 százalékát, azaz évente legalább 1,26 millió adagot. A vacsorakonzerveknél a szerződés kiegészítése az élelmiszerigény 30 százalékát irányozta elő /8 628 900 adag/. A kávékonzervek 84 százalékát a minisztérium a négy szerződés vállalatától rendelte meg, Weisse Manfréd ennek előbb 24, majd 1916-tól 30 százalékát kapta meg, de a közös hadigazgatás biztosította egyben az osztrák Landwehr számára általa rendelt kávékonzervek

50 százalékát is. A többi konzervfajtánál hasonló volt a helyzet, esetlegesen új fajtáknál a minisztérium a rendelkezések 50 százalékát tartotta fenn a szerződő gyáraknak, ebből Weiss Manfréd 32,5 százalékkal részesedett. Esetlegesen megbeszélésnél természetesen a szerződés értelmét vezettette, miután a hadügyminisztérium megrendeléseinél az egyes gyárak kapacitását vette alapul. /23/

2. Csepel

1891-ben tovább folytatódott a konzervgyár jelentős bővítése. Egyemeletes toldaléképületet, irotállót, stb. emeltek. /24/

Bármennyire körültekintően és előrelátóan választották is ki a Weiss fivérek egy évtizeddel később a telephelyet, a kilencvenes évek elején megnyíló lehetőségek a kezdeti elképzeléseket túlszárnyalták. Így elhatározták különálló tölténytöltő gyártelep létesítését, választásuk 1891 végén Erzsébetfalvára esett. A megyei alispán erről az elhatározásról annak módja és rendje szerint értesítette a belügyminisztériumot, az viszont a hadügyminisztériumtól kért szakvéleményt. Bácsban továbbították a kérést a katonai műszaki bizottságnak. A válasz a kereskedelmi minisztériumon keresztül végül eljutott a belügyminisztériumba, ahol 1892 júliusában megállapították, hogy az Erzsébeten vásárolt telek nem felel meg a hadügyminisztérium által meghatározott követelményeknek. /25/

Ugyanebben az időben merült fel a kamrában rakodópart kiépítésének a terve. Weiss Barthold az eleők között támogatja a javaslatot és rögtön kérte, hogy jelöljenek ki számára egy részt a létesítendő rakodópartból. A kamara bizottságot küldött ki a kérdés tanulmányozására, és az beszámolójában a kereskedelmi kikötő létrehozását Csepel szigeten javasolta. Weiss Barthold minden ellenérvet félresöpört, és mint a kiküldött bizottság elnöke javasolta, hogy a kamara felterjesztéssel forduljon a miniszter-

hoz a csepeli kereskedelmi kikötő létesítése ügyében. A javaslat később 1894-ben, majd 1901-ben ismét felmerült, a szabadkikötő létrehozása azonban néhány évtizedet még váratott magára. A Weiss fivérek viszont rátaláltak Csepelre. /26/

Csepel sziget - Anonymus szerint - már Árpád vezér székhelye volt. A 12. század végéig királyi birtok maradt, ezt követően több ízben gazdát cserélt, de a 14. századtól ismét az uralkodó területévé vált, s mint ilyen, nem tartozott egyetlen megyéhez sem. A község maga szintén honfoglalás kori település volt, itt állt egykor Beatrix királyné nyári palotája. A török hódoltság idején kezdetben bizonyos fellendülés mutatkozott a szigeten - Szkericza Máté Ráckeven prédikált -, de a 17. század végére szinte pusztasággá vált. A sziget közben az Esterházyak, majd Savoyai Jenő tulajdonába került, aki Ráckeven építtetett magának kastélyt. A tényleges újjászervezésre azonban csak a Rákóczi-szabadságharcot követően került sor. 1717-ben vetették meg az új Csepel község alapjait, az itt letelepülő 19 jobbágycsalád közül 12 illyrnek nevezett délszláv, 7 pedig német volt. 1770-ben már 42 család élt a községben, ezek közül 16 teljes jobbágycsalád volt, 12 házas és 3 házatlan szellér. 1816-ban a lakosság száma már meghaladta az ötezzázat, zömük már szellér volt, s főleg német. Az 1838-as árvíz a község 114 házából 106-ot teljesen elpusztított. Ezt követően telepitették a falut a szabadkikötő területéről mai helyére. A következő év végére már közel 90 ház felépült, 1846-ban már közel 1000 lakosa volt a falunak, amely ezt követően is megőrizte mezőgazdasági jellegét. 1872-ben épült fel a soroksári Dunaág gátja és szilipje, ami lehetővé tette a főváros szárazföldi megközelítését. A falu lakossága viszonylagosan egyenletesen növekedett, 1869-ben 1329, 1876-ban 1606 fő volt. Az enneti visszaszállás után /1890 = 1526 fő/ 1890-re az eredeti rend folytatódott, akkor a lakosság létszáma 2246 fő volt, annak ellenére, hogy 1895-1897 között feketehimlő járvány pusztított Csepelen. A lakosság 1880-ig szinkatolikuss, döntő többségében német, 1890-re már jelentős a más vallásnak száma, s előrehaladt a falu elmagyerosodása. /27/

A szigeten a földterület elsősorban vályogos öntéstalaj és futóhomok volt. Ennek jelentős része még a századfordulón is a királyi család tulajdonát képezte, így Csepelen a határ harnade, Szigetzentmiklóson ötöde, Tökölön negyede, Ráckeviden szintén negyede. Aközégg határához tartozó mint 3800 holdnyi területen 1855 és 1895 között megkétszereződött a szántó és háromszorosa-ra nőtt az erdő területe. Ugyanakkor tört hódított - a kevés kert ellandrá - a bolgárrendszertől zöldésgtérmezés. A kedvezőtlen természeti adottságok helybelieknek sok esetben a Duna túlsó partjára kényszerítették. Így számos csepeli járt Budafokra szőlőt művelni, s a ráckevei határ legjobb szántói a túlsó parton, Pergettől délre terültek el. /28/

Csepel a kilencvenes évek elején alapvetően változatlanul mezőgazdasági jellegű település maradt, de az ismertett változások azt is jelzik, hogy kialakulóban volt a lakosságnak az a rétege, amely már a közeli fővárosban kereste kényerét. Fejlettség szintje hozzávetőlegesen meggyezett a közeli Nagytétényével, jelentőségét tekintve tehát lényegesen elmaradt nemcsak Újpesttől, hanem Rákospalotától, Kispesttől, Erzsébetfalvától, Soroksártól és Budafoktól is. Mindezek a helységek - Újpesttől eltekintve - akkor még nem játszottak komoly szerepet sem saját iparukkal, sem Budapest munkaadóellátásában, Csepel viszont még ezekhez viszonyítva is jelentéktelen volt. A szigeten akkor egyáltalán a Mauthner Údön-féle megtisztító telep létezett, amely jellegénél fogva szintén a mezőgazdasághoz tartozott. Csepel földrajzi adottságai, a főváros és a Duna közelsége, kedvező talajviszonyai - önmagukban - Újpeesthez hasonló fejlődést biztosíthattak volna. Hiányzott azonban az egyik legfontosabb előfeltétele, a közlekedés. Hiába volt tehát Csepel alig három kilométernyire a fővárostól, a Duna 1872-ig legyőzhetetlen akadályt jelentett. A zsilip és a gát felépítése ugyan alapvetően változtatott ezen a helyzeten, de Csepel még ezt követően se vehette fel a versenyt Újpeesttel. Újpeesten már 1863-ra elkészült a kikötő, két évvel később lövegt kötötte össze a Kálvin térrel. A hatvanas évek

végén létrejött a közlekedési kapcsolat Rákospalotával és Magyar-
ról. A fővárostól délre eső iparvidék sokkal kedvezőtlenebb hely-
zetben volt, csak 1880-ban épült fel a Dunaparti tóherpályaudvar,
s 1887-ben az Erzsébetfalva és a Közvágóhid közötti HÉV vonal.
/29/ Csepel számára ez az utóbbi nagy jelentőségű volt, hiszen a
vasúthálózattól azt követően már "csak" egy három kilométeres
meglehetősen rossz ut választotta el, amely anyagszállításra azon-
ban nemigen volt alkalmas. 1892 novemberében megnyílt a Budapest-
Ráckeve közötti 20 kilométeres vasútvonal, de ez a sziget északi
részét egyáltalán nem érintette, így fejlődését sembefolyásolta.

A faluban mindössze két tanító működött, ugyanakkor csak hat
iparos és egy szatócs volt a községben. A 2246 lakos 270 lakásban
élt. /30/

Vagyis minden kedvező előfeltétel ellenére a csepeli gyártelep
létesítése egyáltalán nem volt mentes a kockázattól.

A gyáralapítás ténye a kezdeti években nem jelentett döntő
változást a falu életében. Szakképzett munkaerő nem volt a község-
ben, azok elsődlegesen Budapestről jöttek, a helybeliek közül
- feltehetően azok, akik korábban Budapestre jártak dolgozni -
akkor még viszonylag kevesendolgoztak a gyárban. A fejlődést azon-
ban jelzi, hogy 1893-ban alkalmazták az első orvost a községben,
1896-ban pedig az állami iskolában a tanítói lakást is tanterom-
ná alakították, s a tanítók száma háromra emelkedett.

A gyár egyre rohamosabb fejlődése a századfordulóra már tükrö-
ződött a lakosság számában és összetételében. 1900-ban 4568 lakosa
volt a községnek, ennek 61,4 százaléka /2815 fő/ képviselte az
ipari népességet, 7,6 százaléka /348 fő/ a kereskedelmét és a
közlekedését. Vagyis amíg Csepel lélekszámát tekintve még mindig
messze elmaradt Rákospalotától, Kispesttől, Erzsébetfalvától,
Soroksártól, Budafoktól és Pestlőrincetől, Újpesttől - közel tíz-
szer annyi lakosával - nem is beszélve, addig a lakosság összeté-
telét tekintve az ipari lakosság aránya Erzsébetfalva mellett ép-
pen Csepelen volt a legnagyobb. A Weiss Manfréd gyár jelentőségét
mutatja, hogy amíg Csepelen ez volt az egyetlen gyár, addig Újpes-

ton 13 iparvállalat működött, eőt még Budafokon is öt. A nagyipari munkásságnál Csepel abszolút ezégekben is a második helyen állt Ujpest mögött, messze megelőzve Rákospalotát, Soroksárt, Erzsébetfalvát és Budafokot. A poronkerület községei edék a budapesti ipari munkásség 6-7 százalékát, ez azt jelenti, hogy ez ezekben a községekben élő ipari népeséégnek mintegy fele a fővárosban dolgozott, Erzsébeten kereken kétharmaduk, Ujpesten és Kispesten 40-50 százalékuk nem helyi üzemekben dolgozott. Csepelen - Budafokhoz hasonlóan - gyakorlatilag egyáltalán nem laktak ingázó munkások, eőt a munkások egy jelentős része éppen Budapestről járt Csepelre dolgozni. A természetes népesaporulat-tól oltokintve a lakosség számának emelkedése teljes mértékben az ipari népeség növekedését jelentette, ha nem is fedezte azt teljes egészében. A másik oldalon, a bevándorlók mellett, egyre több helybéli talált munkát a gyárban. A mezőgazdasággal foglalkozók aránya mindössze 22,4 százalék volt, a abszolút értékben is jelentősen csökkent.

Csepelen a századfordulón már 101 önálló kisiparos, 127 kisipari munkás és 586 nagyipari munkás lakott. A lakosség megkétszereződésével a lakásépítés nem tartott lépést, amíg 1890-ben egy lakásban 8,3 fő lakott, eddig ez a szám 1900-ban már 11,4-re emelkedett, a lakások száma okkor kereken 400 volt. A lakosség átrötögződése kifejeződött a templomi prédikációban is, a századfordulóig a pap négyhetente egyszer ezerből prédikált, egyébként pedig németül, ezt követően időnként már magyarul is, a 1910-től már csak magyarul. /31/

A gyár fejlődése a századforduló után egyre inkább hatott nemcsak a lakosség számának alakulására, hanem a község egész arculatára. Így 1905-ben már 12 kocsa volt a faluban. Ugyanabban az évben felépült az ujállami iskola, amely azonban már akkor sem tudta kielégíteni az igényeket, miután a 6-12 éves gyermekek száma az ezres is meghaladta. Így az iskolának három szobát külön kellett bérelni. A tanításról 12 tanító gondoskodott, az egyházi iskola jóval csekélyebb ütemben fejlődött.

1906-ban alakult meg Csepelen a Topits Vencel-féle rezelőgyár. A fővárossal a közlekedési kapcsolatot a félóránként induló lévontatásu omnibusz biztosította. Kőbányára ugyanakkor villamos járt a Rákus kórháztól és az Átlós uttól, Erzsébetfalvát a Szabadhegy térről kötötte össze villamos, az Orozy utról HÉV járt a Lőrinci Szarvas csárdáig. A közötti közlekedés jelentősen javult, miután a gyár kiköveztette a Pestorzsébetre vezető egyetlen utat. Vízny 1910-ben létesült a faluban, de a csepeliek nem látták hasznát, miután az a kispesti Wokerle telep számára biztosította az ivóvizet.

A századforduló utáni években 1000 lakosra 7,6 házasságkötés, 41,3 élveszületés és 24,4 halálozás esett. A összesenhalálozás gyakorlatilag minden negyedik élveszületettét érintette, a természetes népszaporulat mindent összevetve 16,9 ezrelék volt. Különösen nőtt a 40 éven aluli lakosság száma. 1910-re 1900-hoz viszonyítva ismét megduplázódott a község lakossága, e ezen belül tovább nőtt az ipari népesség aránya, messze meghaladva az ország bármelyik más települését, bár a nagyipari munkásság számát tekintve Budapest környékén Csepelt Újpesten kívül Kispest és Rákospalota is megelőzte. Amíg azonban Csepelen mindössze a már említett jelentéktelen rezelőgyár jött létre, addig Újpesten az Egyesült Izzó, az Egyesült Villamossági és Gépgyár, a Phöbus Villamossági Vállalatok telepe, a Chinoín, valamint egy vegyészeti, egy fémárugyár és két nagy textilgyár, Rákospalotán a MÁV főműhelye, Kispesten a Hofherr gyár, a Lipták gyár, a textilgyár és a Hungária Jacquard, Pestlőrincen a parkettagyár és a pamutszövőgyár. Csepelen az önálló kisiparosok száma 239-re, a kisipari munkások száma pedig 313-ra emelkedett. Amíg Csepelen gyakorlatilag az összes munka helyben dolgozott, addig a többi községben változatlanul jelentős az ingázók száma /35 százalék/. A lakáshelyzet alig változott, de némileg javuló tendenciát mutatott /9,9 fő/lakás/. /32/

Mindent összevetve szerencsésnek kell a Weiss fivérek döntését ítélnünk, hogy az új gyártelepet Csepelen állítsák fel. Csepel rendelkezett mindazokkal az előnyökkel, amelyekkel Budapest /kedvező földrajzi fekvése, közlekedési csomópont, a nyersanyagforrások közelsége, közigazgatási és kulturális központ, a főváros munkaerő-, tőke- és áru piacát/ rendelkezett, ezekhez járult az olcsó - habár azakképzetlen - munkaerő és az olcsó telek. Annak, hogy a peremterület a főváros szervei részévé válhasson, döntő előfeltétele volt a közlekedés. Csepel éppen ezzel a döntő feltétellel nem rendelkezett, 1912-ig egyáltalán nem, a HÉV csepeli vonalának megépítése után pedig csak fogymatkoosan. A Weiss fivéreknek ezt a nem lebecsülendő hátrányt már csak a termelés veszélyessége miatt is vállalniuk kellett. Csepel ugyanakkor éppen elhanyagoltsága révén lehetővé tette a gyár korlátlan bővítését.

A magyar kapitalizmus történetében nemcsak a WM-gyár fejlődése egyedülálló, hanem egy falu lakosságának ilyen gyors és valóban követheetlen felduzzadása. Ezzel a közművesítés nem tarthatott lépést - bár 1912-ben a villanyt is bevezették Csepelen -, az elmaradás azonban jóval jelentősebb az indokoltnál. Vitatható kérdés, hogy kinek a feladata lett volna a község fejlesztése. Nem kétséges, hogy budapesti gyár esetén ez a fővárosra hárult, Csepel azonban közigazgatásilag megmaradt ugyanolyan falunak, mint amilyen a gyár megalapítása előtt volt. A megye közigazgatási bizottsága a miniszterelnökhöz felterjesztett jelentésében mindössze két probléma megoldásához kérte a kormány segítségét: olvétve a közoktatás javításához - amelynek helyzete Csepelen semmivel sem rosszabb az átlagosnál -, az esotok többségében - így az 1908-as, 1911-es, 1912-es és 1913-as jelentésekben - a rendőrség hatáskörének kiterjesztését követelték. /33/

Csepel és a gyártelep viszonyát találóan jellemzi a következő leírás: "Látni a falun, hogy rátapad a gyárra és abból él. A gyár a község szíve és jaj neki, ha az megáll, mert akkor nincsen munka, nincsen kenyér. Ezért féltik ezt a gyűlölt szívet." /34/

V. A CSEPELI GVÁR

1. A gyártelep alapítása és felfutása 1893-1914

1892 december 12-én Weiss Berthold és Weiss Manfréd aláírta az 80,3 kat.hold nagyságú csepeli terület 15 évi bérbevételéről szóló szerződést. Weissék erre hivatkozva már két nappal korábban kérték a pesti első járási főszolgabírótól az iparhatósági telepengedély és az építési engedély megadását fegyver-töltény-hüvely felaxerelési gyártelepükhöz, amelyen "katonai célokra szolgáló fegyvertöltény hüvelyeket" kívántak "lőporral megtölteni és rendeltetésüknek megfelelően felaxerelni." A kérvényhez mellékeltek a felállítandó négy épület tervrajzát. A ráckevei főszolgabíró, mint elsőfoku iparhatóság 1893 január 12-én kiadta az ipar- és telepengedélyt tartalmazó végzést.

Az új gyártelep részére a tulajdonosok a korábbiakhoz hasonlóan szintén megkérték az állami kedvezményeket. A pénzügyminisztérium határozott állásfoglalása alapján a kereskedelmi miniszter nem teljesítette ezt a kérést, hanem pusztán kiterjesztette a konzervgyár részére 1895-ig biztosított kedvezményeket az új gyárra. Nem kétséges, hogy az ipartárgyviszonyoknak ilyen gyakorlata szűkebb volt a törvény szelleménél, hiszen az 1890. 13. tc. létrehozásának egyik fő oka éppen az a tény volt, hogy az 1901. 44. tc. alapján csak 1895-ig adhatók kedvezmények. Miába igazolták tehát a gyár tulajdonosai, hogy az új gyártelep jogosult lenne 15 évi adómentességre, a gyakorlatban csak a korábbi kedvezmény kiterjesztését sikerült elérniük. Mindez egyben feltárja az illetékes minisztériumok ellentétes érdekeltségét is, hiszen míg a pénzügyminisztérium feladata az állami bevételek biztosítása, addig a kereskedelmi minisztériumé az

ipar támogatása. Ennek alapján a pénzügyminisztérium gyakran fő-
kező tényezőként jelentkezett, a számos kedvezmény megadását meg-
híúsította vagy legalábbis erősen korlátozta.

Igy történt ez 1894-ben is, amikor Weiss Manfrédék az 1895-ben
lejáró állami kedvezmények meghosszabbítását kérték, hivatkozva
a szűkeges nagymérvű beruházásokra. A kereskedelmi minisztérium
javaslata szerint a konzervgyár 1883-tól 15 évre /azaz 1897-ig/
a tölténytök- és ércnyomógyár 1889-től 15 évre /azaz 1903-ig/,
a csepeli gyártelep pedig 1893-tól 10 évre és 8 hónapra /azaz
ezintén 1903 végéig/ részeseülne állami kedvezményben. A pénzügy-
minisztérium azonban nem járult hozzá a konzervgyár további ked-
vezményezéséhez, mondván, hogy a gyár így is 13 évre kapott ked-
vezményt, míg a többi hasonló gyártelep mindössze 5-10 évre. A
másik két gyár részére a kedvezmények megadását 1898 végéig ja-
vasolta, vagyis összesen 10 évre. Miután a felesleges bonyodal-
mak elkerülése a konzervgyárakra is kiterjesztették a kedvezménye-
ket, az időtartamot a befektetett tőkével arányosan egy évvel
csökkentették.

Weissék tehát sziszifuszi harcot folytattak az állami kedvez-
mények megszerzéséért, ami végül nem is maradt eredménytelen,
hiszen a kereskedelmi miniszter 1895 októberi rendelete végül
mégis biztosította számukra az állami kedvezményeket, s így az
adományosságot. /1/

Az 1894-es kérvényben a Weiss testvérek hivatkoztak az újabb
nagymérvű beruházásokra. Már az év első felében közel 30 000
forintot fordítottak az üzem bővítésére, újabb műhelyt építet-
tek stb. Ennek ellenére a csepeli telep a konzervgyár mellett
végső soron másodlagos szerepet játszott. Rohamosan nőtt ugyan
a foglalkoztatott munkások száma, de a vállalat vezetése vál-
tozatlanul a konzervgyárban, illetve a Mária Valéria utcai iro-
dában volt. Csepelen Stern Richárd igazgató irányította gyakor-
latilag egyezményben a teljes termelést, lakása is a gyárte-
lepen volt.

Éjszakánként a gyár teljesen kihalt, az igazgatón kívül mindössze a honvédség őrsége tartózkodott ott. 1895 utolsó napjainak egyik éjjelén, amikor tűz ütött ki a gyárban, az ottlévők az oltásnál teljesen magukra maradtak, semmiféle riasztásra nem volt lehetőségük. Végül csak ötórás küzdelem után sikerült el-
áltani a tüzet, e az anyagi kár is ennek megfelelően eléggé te-
temes /11 800 forint/ volt. Teljesen leégett a munkaterem - ami
nem is volt biztosítva - és mintegy 110 000 kész tölteny puszt-
ult el.

Az első komolyabb tűzvész lényegesen nem akasztotta meg a
gyár fejlődését. 1896 februárjában Weissek alapvetően nagyon ol-
csón megvásárolták az addig csak bérelt területet. Ekkor már
több mint 20 épület állt a gyártelepen, többségük favázaszerke-
zettel, téglá, illetve kő kitöltő falazattal. A mintegy 400 mun-
kás tevékenységéhez szükséges energia biztosítására ebben az idő-
ben helyezték üzembe az első komolyabb gőzgépet /160 LE/, a gé-
pek kötélmeghajtással működtek. /2/

Az új gyártelep termékeinek első szélesebb körű bemutatására
az 1894-es bécsi ölelmazási és hadügyi kiállításon került sor.
Az igazi elismerést azonban a milleneumi kiállítás hozta meg. A
Weisse-féle gyár ebben az időben szállítója volt a közös hadsereg-
nek, a magyar honvédségnek, valamint a perosz, a bajor és a
szász /sic!/ hadseregnek. A kiállításon is - amelyen konzerve-
ket, töltenyeket és egyéb katonai fémárakat, az ezek előállításá-
hoz szükséges nyersanyagokat mutattak be, valamint fényképeket
a gyártelepekről, érdekesebb gyártási mozzanatokról és gépekről
- egyértelművé vált, hogy ekkor már Weissek a hadsereg legjelen-
tősebb magyarországi megéne szállítója. /3/

Weisse Manfréd 1897 júliusában újabb kérvénnyel fordult a ke-
reskedelmi miniszterhez, amelyben a létesítendő vadász-, revol-
ver- és Flobet-féle töltenygyára, réz-, bronz- és sárgaréz
hengerműje számára kérte az állami kedvezmények megadását, sőt

az addigi kedvezményeken felül messzemenő vasuti szállítási kedvezményeket, továbbá előre meghatározott ár mellett a távirda- és telefonhálózathoz szükséges réz- és bronzhusalok 10 évre szóló megrendelését, valamint, hogy az állammal összeköttetésben álló üzemek réz-, bronz- és bárgarézárú- és sodronyszükségleteiket tőle szerezzék be. Kérvényében hivatkozott az osztrák gyárak vezredelmes versenyére és Magyarország többmilliósz behozatalára. A kereskedelmi miniszter javasolta a kedvezmények megadását 15 évre, illetve ennek megfelelően -a konzervgyár kivételével - az egész gyárra 1903-ig, azzal a feltétellel, hogy az új termékek gyártását 1898 szeptemberéig megkezdik és évi 10 millió töltényt, napi 30 q sodronyt és 30 q lemezt állítanak elő. A javaslatához az adófelügyelő és a pénzügyminisztérium is hozzájárult. Az előbbi jelentése szerint az adott feltételek teljesítése esetén "egy oly nagyszabású gyárral állunk szemben, amely eddig külföldről importált áruk gyártásával, továbbá nagymennyiségű, s főleg szakmunkás alkalmazásánál fogva, az államnak alig megbecsülhető előnyöket nyújt... másrészt a lépten-nyomon tapasztalható mezőgazdaság hanyatlásával örömmel kell üdvözlönlünk egy olyan gyárat, amely szakképzett munkásokat alkalmazva - azokat a tisztosseges megélhetés folytán az államok létét veszélyeztető szociáldemokráciai iránytól visszatartja." /4/

Weiss Manfréd először egy év halasztást kért a vadász-, revolver- és Flobert-féle töltények gyártásának megkezdéséhez, mivel az időközben megkezdett tűzérsegi lőszergyártás bevezetése 500 000 korona tőkebefektetést igényelt. A IX.kerületi adófelügyelőhelyettes, hivatkozva Weiss Manfréd "busás jövedelmére" és a gyár megerősödésére, a kedvezmények megvonását javasolta. Ugyanakkor azonban éppen a kereskedelmi miniszter közvetített a Hirtenberger Patronenfabrik és Weiss Manfréd között, aminek eredményeképpen Weiss Manfréd véglegesen lemondott az említett töltények gyártásáról. Így a kereskedelmi miniszter 1900 márciusában ottól függetlenül adta meg a kért kedvezményeket 1903 végéig,

egyben ígéretet tett, hogy közbenjár Weiss Manfréd érdekében a közös hadügyminiszternél. /5/

1900-ban Weiss Manfréd ismét beadvánnyal fordult a kereskedelmi miniszterhez, amelyben a fémmű számára ismét 15 évre kérte a kedvezmények megadását. Ez kétségtől indokolt volt, hiszen ugyanennyi időre kapott kedvezményt a hasonló profilu Osztrák-Magyar Horganyhengerművek Rt 1895-ben és a Chadoir-féle rézhengermű 1894-ben.

Weiss Manfréd kérvényét azonban hiába támogatta az iparfelügyelő, a kereskedelmi minisztérium és a budapestvidéki pénzügyigazgatóság, a pénzügyminisztérium mégis elutasította egy tartalmi és egy formai ellenvetés alapján. Ezek szerint Weiss Manfréd a fémművet az eddigi kedvezmények alapján tudta létrehozni, másrészt a kedvezmények meghosszabbítását csak a kedvezmények lejátszásának évében lehet kérni, vagyis 1903-ban. A lényegen tehát mit sem változtatott a kereskedelmi államtitkár eltérő álláspontja: "Bár nagybecsű véleménye alapján az említett intézkedést kiadtam, meggyőződésem szerint ezen gyárnak a szóban forgó külön kedvezményre jogos igénye van."

Weiss Manfréd az elutasítást követően is tovább ostromolta a minisztériumot. 1901-ben megújította az előző évi kérelmét, a kereskedelmi minisztérium ismét hozzájárult, de a pénzügyminisztérium 8 hónapi halogatás után a korábbi indokok alapján elutasította azt. Az elutasítás kapcsán a pénzügyminisztérium illetékes osztálya megfogalmazta már-már elvi jelentőségű álláspontját: "Eszáltal /vagyis a kért kedvezmények megadása által/ precedens esetet alkotnánk, amely illuzórikussá tenné az idézett utasítás szakaszt és nem zárkozhathnánk el az elől, hogy derűre-borúra érkező hasonló idő előtti meghosszabbításkérelmek egyikét-másikát tárgyalás alá vegyük... Az eddigi gyakorlat szerint az idő előtti meghosszabbításokat csak akkor engedélyeztük, amidőn azok nagyobbabaszu tőkebefektetéssel, s üzemkiterjesztéssel kapcsolatba hozva kérelmeztek, midőn tehát a meghosszabbítás /az ipartelep megnagyobbítását vontá magután - vagy amidőn a gyári

üzem éveken át veszteséggel járt és ez hitelesen kimutatattatott, a meghosszabbítás tehát az állami kincstártól anyagi áldozatot nem igényelt."

Weiss Manfréd 1903 októberében újra kérvényezte a meghosszabbítást. A kereskedelmi minisztérium döntése közel egy évvel később megszületett, esserint a konzervgyár kivételével az összes üzemág további állami kedvezményekben részesül, ha Weiss Manfréd a szokásos feltételeken kívül újabb 1,7 millió koronás befektetést eszközöl. Többéves küzdelem után tehát Weiss Manfréd végül vállalatát számára 1911 közepéig megszerezte az állami kedvezményeket. Már önmagában ez a szivós küzdelem is mutatja egyrészt ezek jelentőségét a gyár továbbfejlődése szempontjából, másrészt a pénzügyi és kereskedelmi kormányzat nehézkességét, bürokratizmusát, ami komoly akadályt jelentett az ipartámogatás gyakorlati megvalósítása során. /6/

A hengermű építési költségei 135 000 koronát tettek ki, a legnagyobb összeggel a hengermű csarnoka szerepelt /30 000 K/, ezt követte a raktár /18 000 K/, majd a karbantartó műhely, a viztorony, a kazánház, stb. Az öntőde, a négy hengerde és a dróthuzó berendezései 412 939 koronába kerültek, ezeket a német Basse és Salve cég és a Schlick gyár szállította, mindez 1900 folyamán újabb, mintegy 100 000 korona értékű géppel egészült ki.

A fémfeldolgozás által megnövekedett energiaigények kielégítésére újabb gőzgépeket helyeztek üzembe /300 és 86 LE/, amelyek közül a kisebb teljesítményű szolgáltatja az energiát a víz szivattyúsásához és az első világítási dinamóhoz. Ebben az időben mindössze egyetlen csatorna volt a gyártelepen, amelyik az ipari szennyvizet vezette közvetlenül a Dunába. Az illemhelyek egyszerű falusi árnyékszékek voltak, fürdő pedig még nem létezett.

A modern nagyiparra jellemző nagyobb csarnokok, erősebb szerkezettel, csak a századforduló után jelentek meg. A határoló falakhoz téglát és fát használtak, elvétve alkalmaztak acél-

szerkezetű fedélszéket is, általában fával kombinálva. A szel-
lés és a világítás azonban lényegében még mindig megoldatlan
volt. 1902-ben indult meg a gyártelep komolyabb csatornázása. Eb-
ben az időben már telefonkapcsolattal is rendelkeztek /Erzsé-
betfalva 7/.

A magyar gazdaság századvégi konjunkturája az utolsó években
lelassult. Előbb csak az ipari beruházások csökkentek, majd ko-
moly hitelválság bontakozott ki, s végül mindez tultermelési vál-
ságba torkollott, ami a könnyűipar kivételével kiterjedt a gaz-
daság valamennyi ágára. 1901-re szinte teljesen leálltak az ipa-
ri beruházások, a vasutépítés, a termelés visszaesett, tömeges
munkanélküliség keletkezett, napirendre kerültek a csődök és az
alaptőke-leszállítások. Ez a válság, ami Magyarországon 1905-ig
huzódott el, erőteljesen sújtotta a nehézipar fejlődését és kü-
lönös élességgel jelentkezett a hadianyaggyártásban.

A csepeli gyár fejlődésében a kibontakozó válság fordulópont-
ot jelentett. Weiss a vadász- és revolvertöltények gyártása
helyett tüzérségi löszerek gyártásával kísérletezett. Ennek be-
vezetése ugyan sokkal bonyolultabb és kockásabb volt, de
éppen a kereslet csökkenése révén lehetőség nyílt arra, hogy az
amugya veszteségesnek ígérkező éveket az új ágazat bevezetésére
fordítsa. 1901-ben - ötévi kísérletek után - megkezdték a gyár-
ban a tábori sütőberendezések gyártását is.

1902 végére a konzervgyártást nem számítva a befektetett
tőke kerekén 3,5 millió korona volt, ebből legnagyobb sullyal
a tüzérségi löszergyártás részesedett /1,2 millió K/, ezt követ-
te a gyalogsági löszerek élesre szerelése /870 000 K/, a henger-
mű /760 000 K/ és végül a konzervgyár területén működő gyalogsá-
gi tölténygyártás és az ehhez kapcsolódó fémfeldolgozás /650 000 K/

Az egyes gyártási ágazatok tőkeigényessége és konjunktú-
rális helyzete alapvetően különbözött egymástól. Ennek megfe-

lelően 1903-ban az említett üzemrészek munkáslétszáma 1246 fő volt, ebből a Máriássy uton dolgozott 340 munkás, a csepeli gyalogságilószergyárban 330, a tűzérési löszergyárban 280 és a hengerműben 280. A kereken 9 millió koronás termelési értékből 3,5 milliót képviselt a hengermű, 2,5 milliót a csepeli löszergyár, 1,8 milliót a konzervgyár /konzervgyártás nélkül/ és mindössze 1,2 milliót a tűzérési lövedékgyártás. /8/

Egyre inkább akadályozta a termelést az a tény, hogy Csepel ebben az időben még mindig fiókvállalatként működött, a cég központi "szervei" változatlanul részben a konzervgyárban, részben a budapesti irodában voltak elhelyezve, miköszben a tényleges termelés súlypontja határozottan Csepelre helyeződött át. Lényeges változtatásokra végül 1904-ben került sor. Ekkor a kereskedelmi irodát kihelyezték Csepelre és megkezdődött a Máriássy uti fémfeldolgozás kitelepítése is. Ezzel a csepeli gyártelep lényegében átvette az anyavállalat szerepét.

1902-ben Weiss Manfréd még több mint 300 000 koronás veszteséget mutatott ki, a következő évtől azonban már ismét nyereséggé vált a termelés, ugyanakkor erőteljes ütemben folytatódtak az új beruházások is, különösen a gyalogsági löszergyártásban. Az ehhez szükséges egyre nagyobb energiaigények kielégítésére 1904-ben felállították a gásgépházat, a barnaszén generátorgázzal működő 700 LE-s gásmotort a hozzátartozó elektromos generátorral és segédberendezésekkel. Ez volt az első ilyen típusú erőtelep Magyarországon. /9/

1905-re az erőtelepek berendezése - mintegy félmillió koronás értékben - kereken 5000 LE teljesítménnyel dolgozott, ennek kereken 20 százalékát /770 kW/ képviselte a gyárban üzemelő 38 elektromotor, amelynek jelentős része a tűzérési hűvelgyártást szolgáltatta. 1905-1906 folyamán újabb két, egyenként 600 LE teljesítményű szivógáz motort állítottak üzembe. /10/ Belső felmérés szerint a csepeli gyártelep berendezéseinek értéke 1906 szeptemberében kereken 2,7 millió koronát tett ki. /1. V/1/1. táblázat/

Az ipartámogatásról szóló 1907. 3. tc. országgyűlési vitája során Lengyel Zoltán megvádolta a korábbi kormányokat, hogy azok szubvenciókat juttattak a Weiss fivéreknek. Sztterényi József államtitkár másnap, 1906 október 25-én válaszolt a vádra. Joggal tagadta a szubvenciók adását, miután Weiss Manfréd - ezt többször büszkén hangoztatta - sehasek kért szubvenciót. Sztterényi ezt követően lelkesen méltatta a csepeli gyár fejlődését: Weiss Manfréd telepe Magyarországnak egyik legnagyobb, a külföld előtt is a legismertebb gyártelepét képezi, mely csak a múlt évben az orosz kincstár számára száz millió töltényt nyert el, legyőzve a német és osztrák versenyt, amivel, azt hiszem, a magyar iparnak dicsőséget szerzett. Ebbe a gyárba 7 400 000 korona van befektetve, 2890 magyar munkást foglalkoztat és forgalmaz tizenhét és félmillió koronát. Hivatalnoki kara 72 tagból áll." /11/

Weiss Manfréd nem sokkal Sztterényi dicséret szavainak elhangzása után, 1906 végén tervezett fémcső- és fémrudgyártelepe számára kért 15 évre állami kedvezményt. A kereskedelmi minisztérium meglehetősen gyorsan állást foglalt, s 1907 elején 1 millió koronás befektetés és 100 munkás alkalmazása esetén hajlandó volt a kért kedvezményeket megítélni. A pénzügyminisztérium azonban a javaslatot tartalmazó átiratot válasza sem méltatta. A kereskedelmi minisztérium egy év elteltével megsürgette a választ, de ez is eredménytelen maradt, miután a pénzügyminisztérium, hivatkozva az 1907. 3. tc. életbelépésére, megtagadta azt. Nyilvánvaló, hogy a kereskedelmi tárca ettől függetlenül is fenntartja javaslatát, a pénzügyminisztérium ennek tudatában előre bejelentette, hogy ez esetben hozzájárulását az állami vasgyárak - vagyis a konkurrencia - álláspontjától teszi függővé. Időközben, 1907 októberében üzembe helyezték az új gyárrészleget.

Sztterényi egy évvel később értesítette Wekerlét, hogy az üzembehelyezés révén az állami kedvezmények előzetes biztosítása tárgytalanná vált, és most már a végleges megadást javasolta 15 évre, ehhez a pénzügyminisztérium végül 1909 márciusában hozzájárult.
/12/

A csepeli gyártelep a Monarchia egyik legjelentősebb hadiüzemévé vált, berendezései valóban korszerűek voltak, s biztos alapot nyújtottak a termelés nagyméretű kiterjesztéséhez. 1907-ben a közös delegáció budapesti ülésén az egyik délelőtti a WM-gyár megtekintésére szentelték. A félnapos séta során megtekintették a gyár számos létesítményét. A 2000 LE-s energiaközponttal kezdték, majd folytatták a sárga- és vörösréz, bronz, ill. nikkelöntődével, a műszaki és vegyi laboratóriummal, a pénzlapka-gyártással, a szalag-, lemez-, drót- és csőhengerekkel, ill. huzókkal, megtekintették a gyalogsági és tüzérségi löszerek, a sütőkemencék, mozgókonyhák, tölténytáruk, stb. gyártását. Ebben az időben a gyártási berendezések teljes kihasználása lehetővé tette napi 1 millió 8 mm-es éles lösz, 1000 srpnell, 500 gránát és 1100 tüzérségi hüvely előállítását.

1909 közepén már a járműgyár /főzőkocsi, sütőkemence, főzőláda/ üzembehelyezésére került sor. Hasonló termékek előállításával Magyarországon később is csak a Magyar Vagon- és Gépgyár és a Magyar Szivattyú- és Gépgyár foglalkozott, de a világháború előtt a Weiss Manfréd-gyár adta az üssztermelés 93 százalékát. Ez az új üzemág 10 évre részesült állami kedvezményben, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy Weiss Manfrédnak 1914 januárjától /vagyis a korábbi kedvezmények lejártától/ csepeli üzeme után az adó 96 százalékát kellett fizetnie.

A járműgyártás beindításával szinte egyidőben merült fel a gyár további bővítésének és acélmű létesítésének terve, ami megteremtene Weiss Manfréd számára a nagykaliberű lövedékek gyártásának lehetőségét. /13/

Weiss Manfréd 1910-ben is a korábbi érvekkel harcolt az acélmű számára az állami kedvezményekért: "Fáradhatatlan tevékenység és a legnagyobb anyagi áldozatok árán sikerült csepeli telepemet annyira fejlesztenem, hogy jelenleg több ezer munkás és számos

hivatalnok találja ott rendes kenyerét. Ezen eredmény részben annak is köszönhető, hogy az utolsó években egyes államok hadászati célokra nagyobb befektetéseket eszközöltek. A rendelkezések megújulása és gyáram kellő foglalkoztatottsága azonban egyáltalán nincsen biztosítva, sőt valószínű, hogy a munka legközelebb lényegesen meg fog csappanni, miéltis telepem oly irányban való fejlesztése válik szükségessé, hogy hivatásának a bel- és külföldön, lehetőleg minden külön eshetőségtől függetlenül, megfelelhessen és így az érdekelt közösségek lakosságának keresetét biztosíthassa." Weiss Manfréd 2000 munkaalkalmat és 5 millió korona tőkebefektetést helyezett kilátásba az acélmű létesítéséhez és egyéb bővítésekhez /4000 LE-s gőzturbina, vízmű, stb./. Mindezek alapján kérte az állami kedvezmények meghosszabbítását újabb 15 évre. Az új befektetéseket az állami kedvezményektől tette függővé, mondván, hogy azok nélkül kénytelen lenne munkásainak nagy részét elbocsájtani.

A kereskedelmi minisztérium ismét támogatta Weiss Manfréd kérvényét, a pénzügyminisztérium viszont csak a bővítésről volt hajlandó tárgyalni, az acélműről nem. Az állami vasgyárak központi igazgatósága a teljes elutasítást követelte, amit végül sikerült is elérnie. Weiss Manfréd 1913-ban megújította kérvényét, ekkor azonban a kereskedelmi minisztérium is elutasította azt. /14/

A kortársak egy része már a századfordulón felismerte, hogy az állam ipartámogatási célkitűzéseinek ellentmond az állami vasgyárak csatlakozása a vaskartellhoz. Annak szerződése ugyanis valóban kötelezte a magyar államot, hogy új gyárak létesítését akadályozza meg. Ennek egyik legpregnansabb példája volt a csepei acélmű esete. Weiss Manfréd kijelentése azonban, mely szerint az acélmű létesítésének előfeltétele az állami kedvezmények megítélése, pusztán fenyegetésnek bizonyult. Az elutasítástól függetlenül kapcsolatba lépett a Rothschild érdekeltségű Witkowitz

Bergbau und Eisenhüttengewerkschaft-tal, hogy annak segítségével kerüljön sor az acélmű felépítésére és a nagykaliberű lövedékgyártás bevezetésére. Erre feltehetően a haditengerészeti tagozat közvetítésével került sor.

A gyár legjelentősebb bővítése - az acélmű építése - minden területen komoly fejlesztést igényelt. Így Weiss Manfréd először a csepeli község legelőből 1910 júliusában 21 000 négyszögöl területet, majd 1911 szeptemberében újabb közel 33 000 négyszögöl területet vásárolt kerekén 320 000 korona értékben. Szükségessé vált több régi épület lebontása, illetve átalakítása, az üzemeket egymás mellé építették, így azok egységes tömböt alkottak, ami egyszerűsítette a gyáron belüli szállítást. Az épületek közötti szabad területeket, udvarokat is beépítették, vagy legalábbis befedték. 1909 márciusában állították fel az acetilén hegesztő telepet, s ugyanabban az évben kezdte meg működését a gyári tanonciskola. 1910-ben épült fel a Nagyiroda, itt helyezték el ideiglenesen a 200 alállomásos telefonközpontot. Kiegészítették a gyári orvosi rendelőt - addig két orvos dolgozott a gyárban - elsősegélyhellyel és hatágyas kórteremmel, 1911-ben épült fel a fürdőépület, kádakkal és zuhanyozókkal.

Az évtized második felében jelentősen bővült a gyár erőtelepe is. A már említett két 600 LE-s szivógázmotor mellett 1906-ban üzembe helyezték a transzformátor alállomást. Ebben az időszakban alakult ki az Üzemosztály, amely felölelte a turbinaházat, a gőz- és vízszolgáltatást, a tűzoltóságot, a telefonközpontot, a tűjelző hálózatot, a daruüzemet, az elektromos motorjavítót és erőátvitelt, stb.

1908-1909-ben felállítottak két Schlick gyártmányú 1000 LE teljesítményű gőzgépet, ezek részére külön kazánház épület, hat 13 at nyomású láncrostélyos kazánnal. A gőzgépek a szükséges generátorokkal 25 periódusos áramot termeltek, telepítésüknél

figyelembe vették a nagy vízszükségletet, amit a Dunához közelebb könnyebben lehetett biztosítani. A két új gőzgép megindulásával leállt a korábbi 300 LE-s Sulzer gőzgép. Az új kazánokkal indult meg a gyárban a valóban komoly teljesítményt képviselő gőzfejlesztés.

1910-ben kezdődött meg a modern energiaellátás, amikor felállították a 2,8 kW teljesítményű gőzturbinát, a németországi AEG cég gyártmányát. A turbinához csatlakozott további négy 13 at nyomású láncrostélyos kazán. Ez a gőzturbina szorosan kapcsolódott az acélmű létesítéséhez és megkövetelte egyben a szükséges tápkábelhálózat, transzformátor alállomások és kapcsolóházak kiépítését. A Martin kemencék kezdetben kizárólag generátorgázzal üzemeltek, amit három, nem sokkal később hat, 1400 mm átmérőjű Kerpely rendszerű, forgórostélyos generátor biztosított. Ehhez 4000 kcal/kg feletti, dunántúli szenet használtak. Később a Martin kemencéken kívül egyéb izsító kemencék fűtésére is használtak generátorgázt. /15/

A gyár fejlődését kezdettől fogva akadályozta a közlekedés megoldatlansága, ez a probléma a századforduló után egyre komolyabb gondot okozott. Az áruszállítás változatlanul lovaskocsival történt a MÁV Kén utcai és a HÉV pesterzsébeti állomásáról. A soroksári Dunáig szűk, iszapos medrét mindössze egy kis híd, de inkább palló ivelte át. A vasuti összeköttetést ugyanakkor a Dunaharaszti felé haladó vonal is akadályozta, amelyet le kellett ahhoz süllyeszteni, hogy a csepeli vonal áthaladhasson felette. 1905-ben felmerült ugyan az Erzsébetről kiágazó vonal megépítése, 1906 februárjában ki is jelölték a vonalat, de megvalósítására nem került sor. 1908 december 30-án a képviselőtestület közgyűlése is hozzájárult az építéshez, s így 1910-re végül elkészült Erzsébetfelva-Csepel HÉV-vonal.

Weiss Manfréd azonnal kérvényezte a gyárba vezető iparvágány megépítését, amihez a kereskedelmi minisztérium májusban hozzá is járult. Később egy évvel később sikerült megszerezni a vár-

megye törvényhatósági bizottságának a hozzájárulását is, s júniusban már megkötötték a területhasználati szerződést. A HÉV ugyanakkor előírta, hogy a gyár vasúti forgalma évente minimálisan 1500 vagon legyen. Az iparvágány 1911 decemberében készült el, ezzel egyidőben Weiss Manfréd engedélyt kapott gőzmozdonyokkal az üzembehelyezésre, 1912 májusában az elektromos üzemot is engedélyezték. A gyáron belül 2830 m volt a vágány hossza, a tolatást két mozdony végezte.

Kezdetben 23 vonatkár közlekedett reggelenként, délelként, és estékként a Vágóhid és Csepel között. A nap egyéb szakáiban 19 vonatkár biztosította Csepel és Erssébetfalva között a közlekedést, amit hat villamos motorkocsi és négy villamos mozdony látott el. /16/

Követlenül a világháború előtt elsődlegesen már csak kiegészítő létesítmények épültek, így az önálló telefonközpont, a tervező iroda, a vegyvizsgálati laboratórium, a fizikai anyagvizsgáló és a tisztviselői kaszinó épülete. A gyártelep nagysága ekkor kerekén 110 kat.hold volt, a beépített terület pedig megközelítette a 100 000 m²-t. /17/

A csepeli gyár üzleti kapcsolatainak mélyülését, nemzetközi tekintélyét a világháború előtt számos apró mozzanat is érzékelte. Weiss Manfrédnak Franz Tragan kapitány személyében állandó bécsi képviselője volt, aki elsősorban a hadügyminisztériumban járt el megbízója nevében. Alkalmasták a gyárban a Kereskedelmi Bankkal szoros üzleti kapcsolatban álló belgrádi Andrejevics bankház cégvezetőjét, Rakovszky Istvánt. A hadügyminisztériumban egyre több olyan külföldi kérdéssel foglalkoztak, amelynek célja a csepeli Weiss Manfréd-gyár megtekintése volt. Ezen az úton kereste fel Csepelt Allan L. Briggs kapitány is, az Egyesült Államok bécsi katonai attaséja. /18/

A kibontakozó recesszió kezdetben egyáltalán nem érintette a gyárat. A nyereségek biztosításához a korábbiakhoz képest jó-

val nagyobb mértékben járultak hozzá a honvédség megrendelése, amely éppen ebben az időben bővült ki a saját tüzérséggel. A minisztertanács, tekintettel a feszült külpolitikai helyzetre, 1912 november 25-én és 1913 február 28-án tárgyalta a szükséges rendkívüli intézkedésekről. Ennek keretében rendkívüli hiteleket bocsátott a honvédelmi tárca rendelkezésére, így 18 tüzérségi uteg felszerelésére 2,3 millió koronát, népfelkelési mozgókonyhák és sátorfelszerelés beszerzésére 2,3 milliót. Ezt részben már 1912-ben, zömében azonban 1913 folyamán használták fel. /19/

A két balkáni háborút követően azonban már a hadiipari üzemekben is erősen csökkent a munkaslétszám, mivel új megrendeléseket nem kaptak. A létszám csökkenésének mértéke 1913 őszén elérte a 25 százalékot, az üzemek többségében már csak 7-8 órát dolgoztak naponként. 1914-ben tovább folytatódott a visszaesés, a Weiss Manfréd-gyár májusban, kapacitásának mindössze a felét tudta kihasználni. A teljes kapacitás 1400 vagon árut jelentett, amelynek 2/3-a kereskedelmi cikk, 1/3-a pedig hadfelszerelési cikk volt.

A csepeli gyárban az említettek következtében sikerült a regressziót mintegy 1/2 - 3/4 évre korlátozni, s így ez nem befolyásolta döntően a vállalat eredményességét. Az adófelügyelő 1914 elején kelt jelentése szerint a WM-gyár olyan "vállalat, amely ugyasólván monopóliumszerűen dolgozik a kincstár számára, óriási kivitele van, köztudomás szerint évenként milliókra mérő tiszta nyereséggel dolgozik és különösen az utolsó 3t-hat esztendőben rendkívüli nyereségeket ért el." /20/

1914 január 1-vel a csepeli gyár Weiss Manfréd Lősszer Acél és Fémüveit Rt néven 10 millió korona alaptőkével részvénytársasággá alakult. Az 5000 koronás részvényekből Weiss Manfréd 60 db-ot jegyzett azzal, hogy a részvénytársaság rendelkezésére bocsátotta a csepeli ingatlanokat. /21/ A Weiss Manfréd Első

Magyar Konzervgyára és Ércáruigyára 9,6 millió korona értékben 1920-ban részvény fejében a részvénytársaságra ruházta a hengermlé, a huzal- és csőgyár, a lőszer- és töltényfelszerelő gyár, a rud-sajtoló és pénzlapkagyár, az acélmű és lövedékgyár, valamint a járműgyár összes gyári felszerelését, gépeit és egyéb ingóságait. A konzervgyár, amíg a részvénytársaság fő részvényese lett, természetesen továbbra is Weiss Manfréd tulajdonában maradt. További 2-2 részvényt jegyeztek Weiss Manfréd rokonai, így Wahl Oszkár, Weiss Jenő, Weiss Alfons, Mauthner Alfréd, Kornfeld Mór, Eisler Zsigmond, Surányi Béla, stb. Az alapításkor megválasztott igazgatóság tagjai lettek az eddigi tényleges irányítók /Weiss Manfréd és Wahl Oszkár/ mellett Weiss Manfréd fiai.

/22/

2. Gyalogsági lőszergyártás - A magyar kvóta kihasználása

A lőszergyártás első fázisa az ún. kopszok - vagyis a résből elősajtolott csésszikák - előállítás volt. Ezeket a kopszokat huzógépeken fokozatosan tovább huzták, sajtolták, peremesték, még végül elkészült a hüvely. A kopszokat osztrák gyáraktól vásárolták, a további feldolgozás pedig a Máriássy uti gyárban kezdődött. Itt állították elő a hüvelyeket két gépen, a korabeli technológiának megfelelő szinten. A gyutacsokat pedálos préssekkel helyezték a hüvelyekbe, a gyártási kapacitás napi 50 - 60 000 darab volt. Ez kiegészült a kilőtt hüvelyek rekonstrukciójával, ezeket napi 50 - 100 000 darabos kapacitással sajtolókban kalibrálták. A lövedékek acélköpenyét szintén huzással alakították, majd sajtolással helyezték bele az ólommagot, és a gyártási folyamat a düsseldorfi Erhardt cégtől vásárolt két gépen történt, a szükséges ólomdrótot a budapesti Jacottel és társa szállította. A két gép biztosította a napi 50 - 60 000 lőszer élesre szereléséhez szükséges lövedékeket, ez a művelet azonban már Csepelen történt.

A löport, a hüvelyeket és a lövedékeket lovasokocsi-val szállították Csepelre, ahol 1893 április 18-ára felépült az első négy épület, a löporterony, a töltényraktár, a töltényszerelő, valamint az irodát és a tisztviselők lakásait magában foglaló épület. Nem sokkal az április 28-ai üzembe helyezés után készült el a tűztöltőszertár, az óraszoba és a gyári kuz. A gyártott cikkek és a felhasznált nyersanyag veszélyességemiat a főszolgabíró által kiadott telepengedély a szállítással kapcsolatban megkötéseket is tartalmazott. Ezerint "a löpor szállítása kizárólag a Riedunai zárgótról Csepel felé végén a nagy Dunára egyenes irányban vonuló, s a szőlők alatt délre megtörő uton történhet, míg egyéb szállítványok, így a kész töltények is, a megyei útvonalon továbbíthatók." /23/

A termelés kezdetben teljesen manufaktúrális jellegű volt. Az 5x1,2 m-es asztaloknál öt párban dolgoztak a munkások, az egyik az előtte lévő fatáblából kivette az üres hüvelyt és beleillesztett egy réztöltőcsőt, a másik egy löpormércével beletöltötte a löport. "zt a műveletet maximálisan 20-40 munkás végezhetto, miután a teremben mindössze 5-10 kg löpor lehetett. A töltést követően a hüvelyek az egymástól mintegy méterre álló köziprásokhoz kerültek, amelyekkel bepréelték az acélköpenyű ólomlövedékeket. A szükséges vizsgálatok után a töltényeket a szomszéd teremben lévő olvasztó és mártó készülékhez vitték, ahol 100-150 fúratos vaslemezekben mártották a töltényeket a megolvasztott vazelin-viasz keverékbe. A kész töltényeket tízesével papírdobozba csomagolták, majd azok onyvezése után tették a faládákba, s végül a raktárba. A gyakorló löszer hasonló módon készült, ezzel a különbséggel, hogy a hüvelyekbe nem lövedékeket préseltok, hanem előbb nemezdugót, majd a lövedéket pótló papírdugót. A teremben tehát gőz- vagy motorüzemelésű gép nem volt, a berendezést asztalok, padok, székek és állványok alkották, a padlót nemezzel borították, a belépni is csak nemezcipőben lehetett. A balesetnél szükséges gyors távozást három kifelé nyíló ajtó biztosította. Az előírások alapján a gyárban egyidőben maximálisan 500 kg lö-

port tároltak, és a kész lőport katonai őrizettel védték. Az adott körülmények között csak természetes világítás mellett folyhatott a munka. /24/

A hüvelyek kézi töltése nemcsak a termelés fokozását tette lehetetlenné, hanem a már meglévő alkatrészgyártással sem tudott lépést tartani. Éppen ezért kísérletképpen vásároltak egy ún. Keller-féle lőportöltő gépet, ami ugyan a munkások számára meg lehetőségen bonyolult volt, a töltendő lőport sem szabályozta pontosan és nem is dolgozott elég egyenletesen, de mégis lehetővé tette napi 20-30 000 hüvely töltését. Így további két gép beállításával sikerült a hüvely- és a lövedéktermelésnek megfelelő mennyiségű éles lőszert előállítani. Ugyanakkor azonban megkezdtek egy saját lőportöltő szerkeztését is, ami végül 1894 áprilisára készült el. Ez a gép, túl azon, hogy kiküszöbölte a Keller-féle lőportöltő fogyatékosait, lehetővé tette a töltési mennyiség tetszése szerinti beállítását. Az új konstrukcióról - amelyre a magyar és osztrák szabadalom mellett megkapták a német, francia, olasz és spanyol szabadalmat is - nagy elismeréssel nyilatkozott a bécsi katonai műszaki bizottság. A lőportöltővel szinte egy időben értek el sikereket a kész töltények gyors és viszonylag veszélymentes szétzerelésére szolgáló géppel, amely rögtön szét is vágogatta az egyes alkatrészeket. /25/

Az élesre szerelés - és így a csopoli gyártelep - fejlesztésének elsődleges célja nem az volt, hogy lehetővé tegye a konzervgyár területén működő hüvelygyártási berendezések teljes kihasználását, hanem a termelés gazdaságosságát volt hivatott biztosítani. A Weiss fivéreknek ugyanis változatlanul lehetőségek voltak arra, hogy a korábbi gyakorlatnak megfelelően éles lőszerek mellett hüvelyeket is szállítsanak a hadügyminisztériumnak, de a kész töltények ára mintegy 4-5-szöröse volt ennek. Így 1893 októberében ugyan kaptak megrendelést 1 millió éles lőszerre, és 3,2 millió hüvelyre /74 800 forint értékben/, de a minisztérium ugyanakkor visszautasította a cég 3 millió darabos acélköpenylövedékek szállítására tett ajánlatát, s ezt a megrendelést az ausztriai Roth-féle részvénytársaságnak juttatta.

A termelés felfutását a töltés korszerűsítését követően is hosszú időn keresztül a kilőtt hüvelyek rekonstrukciója és a régi típusú 11 mm-es töltények szétszerelése biztosította. A honvédelmi minisztérium 1894-ben 21 millió hüvely hasznosítását rendelte meg a gyártól /közel 300 000 forint értékben/, a közös hadi igazgatás pedig mindenekelőtt a régi löszerek szétszerelésére tartott igényt. Éppen ezért a töltényszétszerelés gépesítésére jelentős kísérletek folytak a gyárban. A saját lőpor-töltő létráhozadásával szinte egyidőben értek el sikereket a kész töltények gyors és viszonylag veszélymentes szétszerelésére szolgáló géppel, amely rögtön ezt is válogatta az egyes alkatrészeket. Ez a fajta gépesítés azonban nemekára már szintén elmaradt az egyre növekvő követelményektől. 1897 végére készült el a termelést már valóban hatékonyan növelő golyóhuzógép és lőportávolító gép. A golyóhuzónál a töltényt a löveggel lefelé helyezték a gép tölténynagyságu részébe, a löveget alulról két pofa - amelyek közül az egyik kézi emelővel volt ellátva - huzta ki. A lőportávolító az egész hüvelyt teljes hosszában hengerelte két kemény felület között, egyenként, vagy akár csoportosan, s így a deformálódás következtében a lőpor a szájnyílásokkal lefelé álló hüvelyekből magától kihullott. A hadügyminisztérium a régi töltények szétszerelésénél - a felelősség áthárításával - teljesen szabad kezet biztosított a gyárnak. /26/

A Monarchiában kizárólag a csepeli gyár foglalkozott a Wernoll-féle töltények szétszerelésével. Ez a tevékenység az ismertetett gépesítés ellenére sem nevezhető komoly ipari termelésnek, sem gépi berendezésekben, sem szakmunkában nem támasztott olyan igényeket, mint az éles lőszer gyártása. Kényeztetésgazdálkodás volt, amit a fejlettebb ausztriai gyárak eleve nem vállaltak. Végül azonban éppen a régi löszerek szétszerelése révén sikerült a hadügyminisztérium ellenállását megtörni. 1897 májusában Weiss Manfréd ajánlatot tett 25-30 millió 11 mm-es töltény szétszerelésére. Az így nyert alkatrészek fejében felajánlotta új, éles löszerek gyártását. Weiss Manfréd javaslata

örökös meglepetésként robbant Bécsben. Különböző számításokat végeztek, hogy megállapíthassák Weiss hasznát /még a legerősebb számítás is több mint 60 000 forintos tiszta jövedelmet mutatott ki/, míg végül felismerték, hogy az ajánlat a hadügyminisztériumnak is rendkívül kedvező. Ennek alapján végül még a Weiss Manfréd által vállalt feltételeket is számára kedvezően módosítva adták ki a megrendelést. A tényleges haszon azonban eltörpült emellett a tény mellett, hogy Weiss Manfrédnak ezzel a szállítással sikerült a vezető osztriai lőszergyárak mellé felzárkóznia. /27/

Ezt az áttörést jelképezte az a nyolc évre megkötött szerződés, amely biztosította a gyár számára a közös hadi igazgatóság lőszerszükségletének $23\frac{3}{4}$ százalékát /5 millió 8 ezer lőszer, mintegy 480 000 korona értékben/. Ez az arány gyakorlatilag megfelelt a magyar kvótának, miután annak megállapításánál a wöllersdorfi kincetári lőszergyár termelését nem vették figyelembe. Weiss Manfréd négy évvel korábban a hadügyminisztérium lőszerszállítói között még csak a negyedik helyen állt, a szerződés révén viszont már azonos helyzetbe került a Monarchia két legnagyobb gyalogsági lőszergyarával. Legalább ennyire jelentős volt, hogy ez az áttörés együtt járt a kéz lőszerok szállítására való átállással, ami - mint láttuk - a hüvelyekhez képest jóval nagyobb hasznot biztosított.

A szerződés Weiss Manfréd számára napi 150 000 éles gyalogsági lőszer gyártási kapacitást írt elő, ami gyakorlatilag megfelelt a tényleges kapacitásnak /napi 150 000 darab/. A kapacitást természetesen nem a normális termelés, hanem a háborús szükségletek alapján határozták meg, a kettő aránya durván 1:10 volt. Már a következő évben, vagyis 1898-ban sor került rendkívüli szükséglet megrendelésére, ami Weiss Manfréd számára 17 millió lőszer szállítását jelentette.

Nem sokkal később - 1899-ben - a hadügyminisztérium felajánlotta a szerződés tartománya a gyakorló löszerek megrendelését is, ha Weiss Manfréd az első három évben 10-10 krajcárrel csökkenté az árat /ezt mindig ezer darabra határozták meg/, s a következő három évben pedig hajlandó azt a minisztérium kívánságának megfelelően megismánni. Weiss hebezdés nélkül elfogadta ezt az ajánlatot. /28/

A hadügyminisztérium tehát arra törekedett, hogy szerződésben biztosítsa a szükséges szállításokat. Ez természetesen nemcsak kedvező volt a szerződő felek számára, de szinte nélkülözhetetlen is. A minisztérium a Monarchia katonái orojának vezényeltetése nélkül nem szolgáltathatta ki magát a szükséges páncél viszonyoknak, s a biztos szállítás fejében hajlandó volt az érdekelt vállalatoknak monopóliumhelyzetet biztosítani. A szállítók ennek fejében kötelezettséget vállaltak a pillanatnyilag szükségesnél jóval nagyobb kapacitás biztosítására, hogy az esetleges mozgósítás megfelelően felkészülve érje őket. A monopóliumhelyzet fejében tehát hajlandók voltak elsőbbséget biztosítani a hadsereg érdekeinek. A szerződéses viszony stabilizálta a rendelkezések eleztetésének adott gyakorlatát, s mivel Weiss Manfréd kimerítette a magyar kvótacserány által biztosított lehetőségeket, számára is védelmet jelentett egy esetleges hazai konkurrenciával szemben.

A hadügyminisztérium már 1901 áprilisában ígértett tett újabb nyolc évre szóló szerződés megkötésére, mire végül októberben sor is került, annak ellenére, hogy a magyar kereskedelmi miniszter, Hegedűs Sándor, elérelmezte a szerződés-tervezetnek azt a kitételét, amely szerint a közbe haddi igazgatás esetleges új löszergyárnak nem ad megrendelést. A hadügyminisztérium a tiltakozásra adott válaszában közölte, hogy a magánipartól évenként mindössze 9 millió éles töltenyt rendel meg, s ebből 4 milliót juttat Weiss Manfrédnak, vagyis a kvótába ezek szerint most már a müllerederfi gyár termelését is becsánították, de az a megrendelések csökkentése következtében a gyakorlatban nem erod-

ményezett változást. A gyakorló töltényeknél a minisztérium nemcsak a Magyarországon állomásozó csapatok szükségletét biztosította Weissenek, hanem a galíciaiakét is.

Az 1901 október 2-án megkötött szerződésben Weiss Manfréd kötelezte magát gyára fenntartására, napi 250 000 éles lőszer gyártási kapacitásának biztosítására, 15 millió lőszerhoz szükséges nyersanyag /300 t/ tartálékolására, a szükséges nyersanyagok magyarországi beszerzésére azonos ár esetén, és 50 000 korona kaució letételére. Ennek fejében a minisztérium nyolc évre garantedélve évi 4 millió éles és 8 millió gyakorló lőszer megrendelését. /29/

A századfordulón kibontakozó válság hatására egyre komolyabb nehézségekbe ütközött a termelés folyamatosságának fenntartása. A minisztérium kizárólag a szerződésben rögzített mennyiségekre tartott igényt, ami ugyan kiigazult esetenként a haditengerészet megrendelésével, de azok jelentéktelensége miatt Weiss Manfréd már 1900 szeptemberében kérvényezte a következő évi kvantum megrendeléseit, hogy "munkássát ne kelljen elbocsátania". Ez a kérés a következő évben szinte szó szerint megismétlődött. /30/

Ez a gazdasági helyzet elvevő határozott új termékek kikísérletezésére. A gyártmányfejlesztés - elsődlegesen - különböző gyakorlótöltények korszerűsítésére irányult. Ilyen volt a korábbi acélköpenylövedék korszerűsített változata, az acélbetétes puskalövedék és a nagyiparilag gyártott olcsó csövekből készített űrlövedék, valamint az ún. gurulatlövedék, ami a gurulat /golyó/ megakadályozására a céltábla normális átütése után mindenfajta kemény tárgyon szétpattant, de kezdetben így is meglehetősen balesetveszélyesnek bizonyult. Még kevésbé vált be a gyárban kifejlesztett lövésmegakadályozó készülék, amely egy bizonyos emelkedési szög felett lehetetlenné tette a fegyver használatát és így a lőszerok hullóveszt. Egy későbbi tápuvánál már tetszés szerint lehetett beállítani a hajlásszöget. Végképp

értelmetlenné bizonyult az a készülék, amely megakadályozta, hogy gyakorlatokon véletlenül éles lövéseket adjanak le, hiszen ilyesmire nem nagyon volt példa. Kezdetben a szobátölténnyel folytatott kísérletek sem hozták meg a várt eredményt. Ennek célja az volt, hogy lakott helyekhez közel, laktanyaudvarokon, vagy akár fedett helyiségekben lehetővé tegye a lögyakorlatot csökkentett távolságra, de lényegében az éles lövészgyakorlatokhoz hasonló módon. A szobalöszérhez a hagyományosanál hosszabb hüvelyt használtak kisebb adag fekete löporral, az átütőerő méréséért ólomgolyó biztosította. Mindezekhez járult, hogy a lövés után a hüvelyeket csak adjusztálni kellett a szokásos rekonstrukció helyett. A kezdeti kudarcok után Weiss Manfréd először 1901 márciusában kapott megrendelést a hadügyminisztériumtól 50 000 szobalöszérre, majd júliusban 1 millió gurulatlövedékre, majd nem sokkal később a közös hadi igazgatás felhívta a honvédelmi minisztérium figyelmét az utóbbi löszérre. /31/

Ebben az időben a konzervgyár területén Csepelen egyaránt gyártottak gyalogsági löszereket. A hüvelygyártás hat soron folyt, ebből négy Csepelen volt. A hüvelygyártási kapacitás napi 20 óra munkaidő számolva 300 000 darab volt, a lövedékgyártás ugyanilyen kapacitással szintén hat soron folyt, de ebből csak egy volt Csepelen. Hét gép napi 2 400 000 csappantyú előállítását biztosította, ehhez járult a 60 000 darabos tölténytár és a 250 darabos töltényrokkkapacitás. Az appreturagáshelyben naponta 3-400 000 töltény beszerelésére volt lehetőség, az ólomhuzalprésszel pedig napi 4000 kg ólomhuzal gyártása. /32/

A gazdasági válság hatására megközelítőleg eslehetett azt a kapacitást kihasználni. A honvédelmi minisztérium ugyan 1903 január 1-vel módosította a Weiss Manfréddal fennálló szerződést, de ez nem terjedt ki a megrendelések nagyságára és elsődlegesen árkérdéseket szabályozott. Némileg ismét nagyobb mértéket öltöttek a hadügyminisztérium megrendelései. Ennek keretében sor került az 1901-es szerződés kiterjesztésére és meghosszabbítására. Az erre vonatkozó megállapodás 1903 július közepén született meg. /33/

A válság éveiben oly nagyon áhított fellendülést végül a balkáni helyzet feszültsége, a háborús készülék hozta meg.

Először Szerbia határozta el, hogy nagyobb mennyiségű hadianyagot vásárol az osztrák-magyar gyárhoz. Weiss Manfréd a hadügyminisztériumon és a Kereskedelmi Bankon keresztül pontosan tájékozódhatott a lehetőségekről. Már január elején értesítette a minisztériumot, hogy a szerb hadi igazgatás 15 millió 8 mm-es éles löszert rendelt tőle.

Weiss Manfréd a megrendelésért folytatott versenytárgyaláson habozás nélkül elfogadta a külföldi konkurrencia által felajánlott nyersanyagárakat, holott pl. az ólom hazai ára mintegy 8-9 koronával volt magasabb, mint Németországban. A szükséges nyersanyagokat Szerbiában szerezte be, így a fennálló rendelkezések értelmében a gyártás kikészítési eljárásnak minősült, ez viszont lehetővé tette a nyersanyagok vámmentes behozatalát. Az ólom mellett már januárban megvásárolt 15 millió darab nikkellemez acélkupot, ezt aztán nyújtással alakították hüvellyé.

Weiss Manfréd külföldi lőszergyártásai révén áttételesen egyre inkább maga is egyre határozottabban befolyásolta a Monarchia külpolitikáját. Sajátos kölcsönkapcsolat alakult ki. A Monarchia vezetése külpolitikai lépéseinél felhasználta a hadianyaggyártást is, ami a szállítókat természetesen jelentős külföldi megrendelésekhez juttatta. A szállítók ennek fejében adott esetben alávették magukat a Monarchia külpolitikai célkitűzéseinek és hajlandók voltak akár nagyon kedvező üzletektől is eltekinteni. A Monarchia politikai vezetése azonban sohasem volt annyira egységes, hogy a hadi szállítók az egyes hatalmi tényezők közötti óvatos lavírozással ne érvényesíthessék saját érdekeiket is.

A szerb szállítást követően Weiss Manfréd a bolgár hadvezetéssel került kapcsolatba és vállalta 10 millió 8 mm-es éles töltény szállítását. A bolgár kormány képviselője azonban olyan rövid szállítási határidőt írt elő, hogy Weiss Manfréd képtelen volt annak eleget tenni. Így a honvédelmi minisztériumhoz és a hadügyminisztériumhoz fordult kölcsönlőszerezért, az előbbi 6-7 milliót,

az utóbbi 3,7 milliót ígért. Julius 4-én a külügyminisztérium is hozzájárult a kölcsönzéshez. A Monarchia diplomáciájának vezetése a balkáni status quo fenntartására törekedett, s a lézerszállítás adott módja ennek nem mondott ellent. Weiss Manfréd és a bolgár kormány képviselője közötti tárgyalások ezt követően váratlanul megakadtak, miután Delov alezredes, a bolgár katonai műszaki bizottság vezetője, a konkurrenciához, Hirtenberghez fordult. Megegyezésre végül Hirtenberggel nem került sor, s így a 10 millió töltényre szóló szerződést augusztus 31-én Weiss Manfréd írta alá. Közben azonban kitört a macedón felkelés, s nem lehetett kétséges, hogy a töltényekre ennek támogatásához volt szükség.

A külügyminisztérium nem mert a már majdnem aktív beavatkozást vállalni, így Julius 4-i határozatával ellentétben nem járult hozzá a töltények kölcsönzéséhez. Ezt a döntést átmenetileg sikerült a hadügyminisztériummal visszavonatni, de miután a honvédelmi minisztérium nem garantálta a titoktartást, a külügyminisztérium végképp megtagadta hozzájárulását. Weiss Manfréd ezzel lehetetlen helyzetbe került, hiszen a szerződés szeptember 25-ére írta elő a szállítást, s ráadásul napi 10 000 frank kötbért írt elő.

Weiss Manfréd kérése alapján Pitreich hadügyminiszter kezdeményezésére a külügyminisztérium teljes lézerszállítási tilalmat rendelt el Bulgáriába és Törökországba. Ez a szerződés értelmében vis maiornak számított és Weiss Manfréd mentesült a kötbér kifizetése alól. Mirosław Celuchowski külügyminiszter beleszózott a tilalomba, addigra Weiss Manfrédnak sikerült elérnie, hogy éppen a kiviteli tilalom veszélye miatt a bolgár kormány egyezzen bele a szerződés békés felmondásába és új szerződés megkötésébe. Ez azonban csak akkor sikerülhetett, ha nem kerül sor a tilalom meghirdetésére. Weiss Manfréd így a hadügyminisztérium támogatásával visszavonatta a saját maga által kezdeményezett lézerszállítási tilalmat. Ezzel egyidőben sor került az új szerződés megkötésére,

ami már elégséges időt biztosított ahhoz, hogy Weiss Manfréd a csepeli gyárban valóban legyártassa a megrendelt töltényeket. /34/

A termelés felfutása már 1903 folyamán megkövetelte a gyártási berendezések korszerűsítését és bővítését. Az új gépeket Weiss Manfréd elsősorban németországi cégektől szerezte be, sőt a gépekkel érkező szerelők és mérnökök közül is sikerült néhányat gyárában tartania. Így 1903 márciusában Heinrich Schwongler mérnököt, aki a lőszergyártás hidoghuzó és sajtoló részlegének vezetését vette át. Az új beruházások következtében a gyálogeológiai lőszerüzemben az akkori legkorszerűbb, részben automatikus huzó-, sajtoló-, töltőgépek működtek, a hozzájuk szükséges segédberendezésekkel és vizsgálati laboratóriummal.

1905-ben különösen a vas- és fémiparban megkezdődött a konjunktúra kibontakozása. Az ausztriai vasgyárak, fémfeldolgozó üzemek, fegyver- és lőszergyárak kénytelenek voltak az azonnali szállításra vonatkozó megrendelések jelentős részét visszautasítani, ez elősegítette a magyar kohászati termékek, vagonok, gépek, stb. exportját. A Monarchia lőszergyárait "hála" a nemzetközi helyzetnek, elátásiasztották a külföldi rendelések. Weiss Manfréd erre az időszakra tovább növelte a gyár lőszergyártási kapacitását, amely már 10 munkórán belül elérte az 500 000 darabot, de a gépek teljes kihasználása esetén ennek kétszerese volt.

1904-től az orosz-japán háború ígérkezett minden korábbinál felülülő lehetőséggel. Többek között Weiss Manfréd érdekeit szolgálta a GYOSZ, amikor felkérte a közös külügyminisztert, hogy a Monarchia diplomáciája hívja fel az orosz és a japán kormány figyelmét a magyar hadiiparra. Ezt követően valóban megjelentek a csepeli gyárban japán katonai szakértők, de Weiss Manfréd saját maga is aktív lépéseket tett a rendelések elnyerésére. Már 1904 március elején Oroszországba küldte a cég képviselőjében sógorát, Wahl Oszkárt és unokaöccsét, Kánitz Jacques-ot. Egy évvel később kérte Weiss Manfréd az orosz szállításokhoz szükséges nyersanyag-

gok vámentes behozatalát, s csak ezt követően küldte Pétervárra Deutsch Vilmos és Stern Richárd igazgatókat az orosz hadügyminiszterrel folytatott tárgyalások lezárására.

A gyár addigi fennállása alatt még nem került sor megközelítőleg sem hasonló jelentőségű szerződésre, mint amilyent a két VM-gyári igazgató május 12-én írt alá. Az orosz kormány kimondottan kedvező feltételek mellett 100 millió töltényt rendelt Weiss Manfrédtól, aki kötelezte magát, hogy legkésőbb egy hónappal az orosz átvévé megérkezése után megkezdje a szállítást, mégpedig az első hónapban 3 millió tölténnyel, ami a nyolcadik hónapra fokozatosan havi 10 millióra emelkedett, ugyanakkor Weiss Manfréd előlegként megkapta a vételár 1/3-át. /35/

Az orosz lőszerezállításokat kezdetben erőteljesen akadályozta az 1905-ös budapesti vasassztrájk, amelyhez a csepeli munkások szintén teljes létszámmal csatlakoztak. A szerződést ez nem sodorta veszélybe, egyrészt ilyen esetekben a sztrájk vis maiornek számított, másrészt az orosz kormány sem tehetett mást, minthogy kivárja annak a végét. A Monarchia jelentős lőszergyárai ekkor teljes kapacitással dolgoztak a hasonló jelentőségű orosz rendelések kielégítésén. Hirtenberg pl. 200 millió töltényre kapott megrendelést, ráadásul a budapesti vasassztrájkkal nagyjából egyidőben, június elejétől két hónapig az ottani gyárbanis leállt a termelés, mivel a külföldről behozott lőpor nem felelt meg a követelményeknek. A 20 milliós orosz rendelés gyakorlatilag 1906 közepéig teljesen lekötötte a hirtenbergi gyár termelését. /36/

Csepelen 1905 augusztus 17-én hagyta el az első négy vagon lőszer a gyárat, ezt további 37 szállítmány követte, míg 1906 november 7-re az utolsó három vagon lőszerral eleget tettek az orosz megrendelésnek. Ebben az időben az átlagosan 2000 fős munkásság létszáma elérte a 2800-at. /37/

A feszült külpolitikai helyzet éreztette hatását a hadügyminisztérium megrendeléseiben is. Weiss Manfrédnak biztosították rendeléseik több mint 34 százalékát. A szokásos lőszereszállítások általában havi félmillió darab körül voltak, de ebben az időszakban a gyár többször kapott rendkívüli megrendelést is, így 1907 novemberében 5 millió darabra, 1908 februárjában 5,6 millió szeptemberben ismét 5 millió, majd novemberben 16,7 millió darabra. Ezeknek a rendeléseknek a következtében a hadügyminisztérium számára gyártott löszerek száma esetenként elérte, sőt meghaladta a havi 4 milliót mintegy 300 000 korona értékben.

1909 januárjában újabb 19 millió 8 mm-es löszér gyártására kapott Weiss Manfréd megbízást. A hadügyminisztérium ugyanakkor napi 300 000 darabban határozta meg a minimális termelést. Ténylegesen azonban ezt is sikerült túlezárnyalni, így másfél hónappal később - amikor a minisztérium újabb 19,5 millió töltényt rendelt - már napi 700 000 darabot irtak elő, azaz a tényleges termeléssel már a Monarchia egyik lőszergyára sem tudott lépést tartani. Végülis tehát egyedül a közös hadi igazgatás mintegy másfél év alatt kerekén 6,5 millió korona értékben rendelt löszert. /38/ Az éles löszér gyártása mellett évente 12-14 millió mennyiségben változatlanul folytatták a régi löszerek szétcszerelését is. Ezeknél éveken keresztül vita tárgyát képezte, hogy a lőpor ürítése vízbe történjen-e, vagy szárazon. Weiss Manfréd 1907 novemberében biztonsági okokból az előbbi javasolta, de egyéges álláspontot még a katonai műszaki bizottságon belül sem sikerült kialakítani, így a hadügyminisztérium gazdasági okokból elutasította Weiss javaslatát.

1909 áprilisában Weiss Manfréd újabb 22,5 millió régi töltény ürítésére kapott megrendelést, ebből a feszített termelés ellenére augusztusra sikerült közel 19 millió darabot szétcszerelni. Ekkor azonban - éppen a száraz ürítés következtében - hatalmas robbanás történt, amelynek során 11 munkás veszítette életét. A robbanást követő vizsgálat felmentette ugyan a gyár vezetőit a

felelősség elől, mégis 17 pontban foglalták össze a szükséges biztonsági intézkedéseket, amelyek közül a legjelentősebb az volt, hogy előírták a lőpor vízbe történő ürítését.

Ez a baleset, amely egyedülálló volt a gyár történetében, országgra szóló felháborodást váltott ki. Az áldozatok többsége tizenöt év körüli gyermek volt, s ráadásul nyilvánosságra került, hogy a műhely vezetői tudtak az egyik gép meghibásodásáról, ami végül a három egymás utáni robbanást kiváltotta. A sajtó részletesen tárgyalta a gyári viszonyokat, s az ügy kezdett egyre kellemetlenebbé válni. Így feltehetően helytálló a Népszavának az az állítása, amely szerint augusztus 28-án egy 40 lőeres gépkocsi hagyta el Blochner Izidor hirdetői ügynökkel a gyárat, aki számos lap szerkesztőségét kereste fel, s mintegy félmillió koronát osztott szét. A munkásajtó mellett az erősen revolverlap jellegű Pesti Futár volt az egyetlen, amely még ezt követően is foglalkozott a balesettel, sőt még később is visszatért rá.

A pestvidéki királyi ügyészség is folytatott vizsgálatot, de éppen a hadügyminisztériumtól kérték szakvéleményt a lőpor ürítéséről, a többi gyárban alkalmazott eljárásról. Mátán azonban a Monarchia területén kizárólag Weiss Manfréd foglalkozott a régi lőeszközök szétszerelésével, s hadügyminisztérium "nyugodt lelkiismerettel" igazolta a Csepelen alkalmazott eljárást. /39/

A hadügyminisztériumban természetesen változatlanul nagyra értékeltek Weiss Manfréd szolgálatait. 1909-ben hangot is adtak ennek a megbecsülésnek: Weiss Manfréd gyárát "a hadi igazgatás követelményeinek megfelelően oly módon rendezte be, hogy jelenleg fontos része azoknak a létesítményeknek, amelyek biztosítják a fegyveres hatalom felszerelését. Ez a tény különös megerősítés vagy háború esetén jelentős a lőeszközellátásban. Az ausztriai kincstári lőszergyár és két magánvállalat mellett a Weiss-féle lőszergyár az, amelynek teljesítőképessége a Hadügyminisztérium az adott esetben számíthat a fegyveres erő ütőképességének fenntartása céljából." /40/

A Weiss Manfréd-gyár valóban a hadsereg legjelentősebb lőszerezője volt, vezetői pedig komoly esztekintélyeknek számítottak. A hadügyminisztérium tehát megelégedéssel konstatálhatta, hogy a csopeli gyár megbízható támaszt jelent háború esetén is, de béke lévén, a megrendeléseket nem fokozhatta. Weiss Manfréd ezt a bizalmat nemcsak szállítóképességével érdemelte ki, hanem töretlen lojalitásával is. Így 1908-ban, amikor Franciaországból 20 millió darab lőszerre kapott megrendelést, visszautesította azt, miután kiderült, hogy a valóságban a szerb rendőrség van szó, ennek teljesítése viszont nem egyezett a Monarchia külpolitikai célkitűzéseivel. A szerb kormány végül jelentős késedelemmel Belgiumból szerezte be a töltényeket. /41/

A hadügyminisztériumnak 1914 első felében a 8 mm-es éles lőszer 37,143 százalékat magyarországi gyárak szállították, ennek körében 90 százalékat pedig több mint egy millió korona értékben Weiss Manfréd. Ezen felül július végéig a hadügyminisztérium további 65 millió éles lőszer, 7,5 millió célővedéket és 12 millió gyakorló lőszer rendelést közel 8 millió korona értékben, amelynek egy része a Landwehr számára készült.

A világháború előtti években a csopeli gyár nagyobb mennyiségű gyalogsági lőszer gyártott különböző külföldi államok részére is. 1911 végén Weiss Manfréd román lőszerezési szerződést írt alá, majd 1912-ben februárban és decemberben kapott komolyabb megrendelést, az utóbbi 8 millió lőszerre szólt. A szükséges lőport változatlanul a hadügyminisztérium biztosította, a külföldi szállításoknál azonban mintegy 30 százalékkal olcsóbb áron, 1913 áprilisában és májusában Weiss Manfréd újabb 10 millió lőszer exportált, szeptemberben újabb nagyobb szállítmány ment Romániába, októberben pedig Portugál-Nyugat-Afrikába. Romániába szállítottak töltényhüvelyt is, így 1913 júliusában 22,6 tonnát. 1914 januárjában ismét az egyik portugál gyarmatra küldtek lőszer, valamint Törökországba. Februárban 6,5 mm-es lőszer jutott Hamburgon keresztül Portugál-Guineába, ebből a típusból májusban Por-

tugália ismét rendezett félmillió darabot. Ez ebben az időben megfelelt a csepeli gyár egy napi termelésének. /42/

A csepeli gyártelep a gyalogsági löszergyártás terén a legfelkészültebbek közé számított, s minden szempontból megfelelt mindenfajta hagyományos háború követelményeinek. Az a tény, hogy a bekövetkező háború egyáltalán nem tartozott a "hagyományosok" közé, nemcsak Weiss Manfrédot érte váratlanul.

3. A vertikum kiszélesítése. Alapanyaggyártás

Weiss Manfréd üzletpolitikáját kezdettől rendkívüli tudatosság jellemezte. A gyár korábban ismertetett rendkívüli felfutása, vagy inkább felfejlesztése nem következett eleve a hazai gazdasági viszonyokból. Sokkal inkább arról van szó, hogy Weiss Manfréd tevékenysége révén meghatározható a korabeli gazdasági lehetőségek maximuma. A századforduló időszak a hazai és a világgazdaságban egyaránt számos lényegi, minőségi változást eredményezett. Ezek közül az egyik leglényegesebb a mindenkorábbit meghaladó tőkekonzentráció. Végezetül éppen a tőkekonzentráció egyik sajátos, de ugyanakkor rendkívül kedvező formája volt a kombinált jellegű termelés kialakítása. Ez már eleve feltételezte a valóban korszerű nagyipari termelés meglétét, hiszen a kombinát magában foglalta az összes termelési folyamatot az alapanyaggyártástól a késztermékig.

A kombinát-jellegű termelés előnyei egyértelműek, ezek közül meghatározó az, hogy általa megvalósítható az adott vállalat függettlenedése az alapanyaggyártástól, ami - előszörben a kartellek létesítése miatt - éppen a századforduló táján vált ténylegesen szűkezőszűrővé. Ez a fajta termelés azonban megkövetelte - és ez tette rendkívül kockázatosá - a termékstruktúra jelentős kiszélesítését, ami azonban eleve több volt pusztán kiszélesítésnél, miután gyökeresen - mindenestre lényegesen - eltérő gyártási ágazat bevezetését jelentette.

Az ipari üzemek hagyományos és megszokott bővítése a gyakorlatban a termelés bővítését, esetlegesen a termékstruktúrának az eredeti gyártási ágazattal meggyező, vagy legalábbis közelálló szélesítését jelentette. "Pusztán" megfelelő tőkét és árukeresletet igényelt, s a legkisebb kockázattal járt. Weiss Manfréd már a nyolcvanas évek második felében - a fémáruk és töltények gyártásának bevezetésével - szakított ezzel a gyakorlattal, és a kialakított új termékstruktúra alapvetően eltérő iparágakat /élelmiszer- és fémipar/ képviselt. A kettőt nem a termelés, hanem a piac /hadserő/ azonossága fűzte össze. Hasonló a helyzet a fémű létesítésénél - még ha azonos iparágon belül is - hiszen a WM-gyár fémfeldolgozó tevékenysége korábban mesze állt az alapanyaggyártástól. Hasonló folyamat játszódott le az acélmű létesítésekor is. Ezzel kialakult egy olyan folyamat, amely, párosulva megfelelő üzletpolitikával, gyors és folyamatos fejlődést biztosított. A saját termelés felvetette az alapanyaggyártás gondolatát, a létrehozott új gyártási kapacitás pedig lehetővé tette a termékstruktúra és így a termelés szélesítését. A bővített újratermelés megköveteli a szélesebb termékstruktúra alapanyagainak saját biztosítását, ami természetesen együtt jár a gyártási kapacitás bővítésével. Mindez végül elvezetett a kombinátszerű termeléshez.

A gyár történetében három alkalommal került sor az alapanyaggyártás bevezetésére, illetve jelentős kiegészítésre. A nyolcvanas éveket követően előbb a századfordulón a hengermű, majd a tízes évek elején az acélmű üzembehelyezésével. Mindhárom esemény egybeesett a korszak depressziós ciklusával, vagyis Weiss Manfréd az időpont kiválasztásával nem pusztán az alapanyaggyártást terjesztette ki, hanem a depresszió ellensúlyozására ezt azonnal felhasználta a termékstruktúra szélesítésére.

Mindez - eltekintve az egyáltalán nem lényegtelen egyedi vonásoktól - nem tekinthető még egyedülállóknak. Weiss Manfréd zsenialitása nem a kombinátszerű termelés létrehozásában nyilvánult meg, hanem annak időzítésében.

Minden tőkének - függetlenül attól, hogy felismeri-e a gazdaság ciklikus fejlődésének törvényszerűségeit - a gyakorlatban kellett tapasztalnia a kereslet ingadozásait, ami nemhogy a folyamatos fejlesztést, de súlyosabb esetben a rendelkezésre álló kapacitások kihasználását sem teszi lehetővé. Ennek reakciója ismeretes, a tőkések elsődleges célja, hogy tőkéjét átmentse a válságon, s ennek megfelelően őrizkedik üzemének bővítéséről, felesleges árukészletek felhalmozásától. Weiss Manfréd gyakorlatilag éppen fordítottan járt el. Eladhatatlan árukészleteket természetesen ő sem halmozott fel, de ugyanekkor a korábbiakból már kiderült, hogy a gyár három legdöntőbb fejlesztése éppen a korzák válságos ciklusaira esett. Weiss Manfréd tehát nem vont kitékét, sőt inkább egyéb befektetéseit számolta fel, vagy korlátozta a csepeli gyár továbbfejlesztése érdekében. Ezek a bővítések azonban együtt jártak a már említett profilszűkítéssel. Az új gyártási ágak bevezetése azonban az általános gazdasági helyzettől függetlenül kezdetben mindig veszteséges volt, ezt indokolta a szükséges tapasztalatok és az eltérő gyártási technológia eleget tétele.

Weiss Manfréd tehát a gazdaság válságos időszakait - amik a hagyományos termelés bővítését előre lehetetlenné tették - használta fel arra, hogy újüzemégeket vezessen be. Ezzel párhuzamosan kezdett hozzá - mindenekelőtt a közös hadügyminisztériumban - a megfelelő értékesítési lehetőségek kialakításához. Mire kialakította vevőkörét, addigra az új üzem már túl volt a kezdeti nehézségeken, s teljes kapacitással dolgozott az új megrendelések kielégítésén. Az alapanyaggyártásnál ezt az átmenetet megkönnyítette a gyár belső szükséglete, amely előre biztosította az új beruházás minimális rentabilitását. Weiss Manfrédnak ezzel az eljárással nemcsak a válságot sikerült a lehető legoptimálisabban áthidalnia, hanem saját maga számára meg is rövidítette azt.

A hongernő létesítésével Weiss Manfréd színrelépése a sárgerézárak gyártásában válságot okozott a sárgerézkartalliban,

amely végül mintegy 4 százalékkal csökkentette árait. A konkurrenciához hűlően az állami megrendeléseknél öltött rendkívül éles formát. Ebben azonban az állami iparfejlesztés, ipartámogatás felomlásága is kifejezésre jutott. A kormánynak - és azon belül is különösen a kereskedelmi tárcának - a fennálló törvényes rendelkezések értelmében messzemenően támogatnia kellett az olyan új alapításokat, amelyek közé a csepeli hengermű is tartozott. Nem hagyhatta ugyanakkor a már meglévő iparvállalatok érdekeit sem teljesen figyelmen kívül. Így sajátos kompromisszumként megadta ugyan 1897-ben az állami kedvezményeket, de a Weiss Manfréd által kért távirdai megrendeléseket nem biztosította. Így, amikor 1898. novemberében a minisztérium versenytárgyalást írt ki a távirdai huzalozóüzem fedezésére, Weiss Manfrédnak megfelelő árajánlattal kellett a konkurrenciával szemben fellépnie. Végül azonban az ő ajánlata bizonyult a legolcsóbbnak, de a minisztérium ezt az olcsóbb árat feljajánlotta a másik pályázónak is, s végül ennek alapján megosztotta a rendelt, 60-40 százalékos arányban.

1899-ben Weiss Manfréd a MÁV rőzaru üzemeinek fedezésére nyújtott be pályázatot, ami a vörösrőzhuzaloknál eredményes is járt. A többi cikket azonban a MÁV a Chaudoir cégnek biztosította, mondván: "ezen cégnek hazai gyártmánya előttünk ismeretes, árai pedig főleg a fontosabb cikkeknel lényegesen olcsóbbak, mint a Weiss Manfréd ~~árának~~ az árai." Ezt követően hiába kérte már Weiss a minisztériumtól, hogy a távirdai rendeléshez hasonlóan az olcsóbb ár alapján osszák meg a rendelt, a kereskedelmi kormányzat - a MÁV javaslatára - hivatkozva a versenytárgyalásra a kérést elutasította. A minisztérium tehát a két megrendelésnél gyökeresen másként járt el, és ez a megkülönböztetés egyértelműen Weiss Manfrédot sújtotta. Alapjában indokolt volt ugyan ez a megatartás, a minisztérium joggal részesítette előnyben a régi, általa már megbízhatónak ismert céget, ezt a törekvést azonban lehetetlen volt az iparfejlesztés céljaival összeegyeztetni. /43/

Weiss Manfréd - anélkül, hogy lebecsülte volna a közszállítá-
sok jelentőségét - a fémfeldolgozás elsődleges céljának a saját
alapanyag-szükséglet fedezését tartotta. 1899-ben a hengermű
kizárólag a saját lészergyártáshoz szükséges alapanyagokat ál-
lított elő, amelyeknek további feldolgozására a korábbi gyakor-
latnak megfelelően a konzervgyárban került sor, a változatlanul
csak a kész hüvelyeket szerelték Csopelen élesre. Miután a hen-
germű csak 1899-ben kezdte meg a termelést, az előállított
alapanyagok értéke még a 200.000 koronát sem érte el. Ekkor azon-
ban már teljes mértékben berendezkedtek a folyamatos termelésre,
s mintegy 670 000 korona értékben vásároltak anyagsanyagot
/vöröseréz, horgany és hulladék fém/. /l. V/3/1 táblázat/

1900-ban már valóban folyamatosná vált a termelés, s ennek
értéke meghaladta a 3,2 millió koronát. Ennek "mindössze" 41
százaléka szolgált a saját szükséglet kielégítését, a többit
a cég külső megrendelők számára szállította. A megrendelők köre
akkor meglehetősen széles volt, miután még nem alakult ki a gyár
végleges piaca. A fontosabbak közé tartozott a magyar posta az
össztermelés 18 százalékaival és a bécsi Kabelfabrik AG /3 szá-
zalék/. /l. V/3/a táblázat/

Az öntődében az egyes öntési adagok súlya 50-80 kg között
váltakozott. Általában különböző minőségű sárgarézot olvasztot-
tak, ehhez a betét 30-70 százalékból sárgaréz-hulladék - felu-
jításra már alkalmatlan töltényhüvely -, a többi pedig színtém
volt. Sárgarézeken kívül különböző ötvözeteket is készítettek
/ónbronz, ólom-antimon, ón-ólom/. Az egyes ötvözetek meglepő
szigorúsággal készültek, esetenként grammnyi pontossággal hatá-
rozták meg az egyes adagokat.

A hengerműben ekkor 8 adminisztrátor, 4 műszaki tisztviselő,
12 művezető, 249 férfi munkás és 231 nő dolgozott. A tisztvi-
selők havi fizetése 100-250 korona között volt, ennél azonban
lényegesen többet kerestek a külföldről leszerződöttetett szakem-
berek /360 korona/, köztük a német igazgató /641 korona/. A
fémű legjobban fizetett alkalmazottja azonban Nagel Bernát

volt, akit Weiss Manfréd Párizsból hívott meg, a gyakorlatilag szaktechnikusokként ténykedett. Ő irányította a hengermű felépítését, a berendezések vásárlását, a Basse és Salve cégre is ő hívta fel Weiss Manfréd figyelmét. Ez volt a meggyarázata a számára havonta folyósított 1000 koronának. /44/

A gyár fejlesztésének középpontjában a századfordulóig a fémhengerű létesítése állott. A tűzérési löezer gyártásával kapcsolatos próbálkozások ugyan szorosan kapcsolódtak a hengerű létesítéséhez, az mégis sokkal szélesebb célokat szolgált, mégpedig a tűzérési és gyalogsági löesergyártás mellett vörösréz és ötvözeteknek öntését, hengerlését és kereskedelmi cikkek-ké /lemezek, csövek, drótok, rudak, mozdonytűzszekrények, stb./ való feldolgozását. A csepeli gyártelepen - ahol korábban kizárólag haditermelés folyt - a hengerű üzembehelyezését követően megkezdődött tehát a kereskedelmi cikkek gyártása is.

A féműben a kibontakozó válság hatására a termelés 1901-ben mintegy 5 százalékkal visszaesett, az előző évihez képest jelentősen szűkült a vevők köre, a gyártott termékek 91 százaléka mindössze nyolc vevő között osztott meg, ezen belül arányaiban növekedett némileg a saját felhasználás, abszolút értékben azonban stagnált, sőt jelentéktelen mennyiségben csökkent. A posta és a bécsi Kabelfabrik rendelései azonban kerekén 200 000 koronával emelkedtek, ehhez járultak a közös hadi igazgatás részére végzett munkák, amelyeknek értéke megközelítette a félmillió koronát. 1902-ben tovább csökkent a belső felhasználás, a hadi igazgatás, valamint a posta számára végzett szállítások értéke szintén visszaesett. Ugyanakkor meghaladta a 100 - 100 000 koronát a Ganz gyár, a Perai és Schacherer cég, a bécsi és budapest Chaudoir gyár, valamint az államvasút éves rendelésének az értéke. Ebben az évben azonban, ezekben az előző évi 272 021 koronás veszteséggel, először a hengerű nyereséget ért el, a termelés értéke pedig - ha csak mindössze egy százalékkal is - meghaladta az 1900-as szintet, ehhez járult a berendezések újabb kiegészítése is, kerekén 100 000 korona értékben.

Az 1903-as év eredményei azt mutatják, hogy a vállalat egészének sikerült viszonylag nagyon gyorsan tuljuttia a válságon. Jelentősen emelkedett a hengermű termelése, e ezen belül a sajtát felhasználás, a nyereség pedig meghaladta a 200 000 koronát. A tűzvédelmi lövedékgyártás felfuttatása kihatott a hengerműre is, 1904-ben közel 300 000 koronával emelkedett a befektetett tőke, ennek negy része ingatlanokban jelentkezett. Nőtt a megrendelések értéke is, e meghaladta a 2,3 millió koronát. Az öntőtermelésnek mintegy negyede a posta számára készült, de a Ganz gyár rendelései is megközelítették a 200 000 korona értékét. /1. V/3/1 és V/3/a táblázatok/

Weiss Manfréd időközben csatlakozott a sárgaréz kartellhez is. A Honi Ipar 1903 elején felhíberodottan ismertetett egy esetet, amelynek során a Weiss Manfrédtól rendelt sárgarézlemez sokkal rosszabb minőségben Sziléziából szállította a kartell egyik vállalata. /45/

A fémfeldolgozás továbbfejlesztése szempontjából döntőnek bizonyult a Weiss Manfréd által 1906 végén bejelentett cső- és rudgyár létesítése. A bővítéshez szükséges telkek megvásárlására 1907 áprilisában került sor, e már októberben másfél millió korona befektetéssel és 180 munkással üzembehelyezték az új gyár részleget, az a korábbi viszonyok között is rendkívül gyorsan számított. Az új részlegek - amelyek csőhengerművet, rudcsapolót, szalaghengerművet és ún. pénzlepkagyárat - foglaltak magukba, már az év végére heti 100 000 korona termelési értéket biztosítottak.

1909-ben a négy műhely már 312 munkással hetenként több mint 250 000 korona értékű árut gyártott, a befektetett tőke pedig meghaladta az 1,7 millió koronát, ennek 10 százalékát a beépített telkek értéke tette ki, 18 százalékát az épületek és a fennmaradó 74 százalékát a gépek és egyéb berendezések.

Ezzel az új beruházással - figyelembe véve a már meglévő vörö- és sárgarézhangordékat, a dróthuzót és az öntődét - a csepői gyár az ország legjelentősebb fémfeldolgozó üzemei között

is az élre került, hasonló profilt Magyarországon ebben az időben egyedül a Magyar Rézhengernűvek RT képviselt. A kerületi iparfelügyelő véleménye szerint a kibővített hengernű egyedülálló a hazai iparban, s nemcsak a belföldi szükségleteket képes kielégíteni, hanem jelentős kivitelre is dolgozhat. Az iparfelügyelőjóságot cáfolni látszott az a tény, hogy az új létesítmény az 1907-es évet mintegy félmilliós veszteséggel zárta, ez azonban szinte törvényeszerűen együtt járt a kezdeti nehézségekkel. /46/

Weiss Manfréd még a pénzlapkagyár üzembehelyezése előtt, 1906 júniusában megállapodott a Kereskedelmi Bankkal, hogy a bank ajánlatot nyújt be /esetlegesen a Banque Generale de Bulgarie nevében/ a bolgár kormány által 4 millió leva vereséhez szükséges nikkel-pénzlapka szállításaára kiírt versenytárgyaláson. Weiss Manfrédnak sikerült a megrendelést elnyernie, s a közvetítésért 6 százalékos jutalékot fizetett a Kereskedelmi Banknak. Egy évvel később Weiss Manfréd a kőművesbányai pénzverdével kötött szerződést 42 millió 10 és 20 filléresekhez szükséges pénzlapka gyártására keréken 1 millió korona ártékban. /47/

A hengernű bővítésével gyakorlatilag 1907-re kialakult a későbbi csepeli Fémmű jelentős része. Az öntődében 4-5 tégelykemencében olvasztották a sárgarézot. Az egyes adagok súlya 40-60 kg között volt. A mintegy 100 fő öntődei munkásság három műszakban dolgozott, s szakmunkások többsége külföldről jött. Műszakonként egy főolvasztár, 3 olvasztár, 8-10 kokillás, 3 fűtő, 4 kokillakezelő, stb. dolgozott. A vörösrézöntődében egy olvasztókemence volt, s a kokillákat a kemence körül helyezték el, s az öntők folyamatosan öntötték ki őket. A kemencében mintegy 1000 kg fémot olvasztottak egyidőben, s műszakonként 24 munkás dolgozott mellette. A nikkelolvasztás jelentősége különösen a mozgókonyha gyártásának megkezdése után nőtt meg. 1907-ben egy 60 kg-os nikkelolvasztó tégelykemence üzemelt, ez kiegészült a két koksztüzelésű kemencével, amelyekben nikkel és rézot egyaránt olvasztottak.

A raffináló üzem egy savanyu bőlésű levegőbefuvaratásos raffináló kemencével és egy aknás salakkemencével üzemelt. Az egyes adagok berakása mintegy hat órát igényelt, maga a raffinálás 15-16 óráig tartott.

A sárgaréz-hengerdében négy nagy hengerpár dolgozott, amelyeket 1912-ig gőzgép hajtott meg, ekkor villanymotorok váltották fel. A sárgarézot fatüzelésű kemencékben lágyították. A sárgaréz-hengerdében volt a régi szalaghengerde, ahol négy kisebb hengerpár üzemelt, a hengerészek az ollókat is maguk kezelték. A vörösréz-hengerdében három hengerpár volt, itt gyártották a mozdonyok tűzszekrénylemezét, amiből jelentősebb mennyiséget szállítottak Romániába is. A hengereket villanymotor hajtotta, a műszakonként egy fűtő, három hengerész, hat felfogóadagató és három ollós dolgozott mellette, a teljes munkálószám mintegy 60 fő volt. A tűzszekrénylemezek hajlítása kézi erővel történt, a felmelegített lemezt formára helyezték, majd 10-12 kovács és 4-5 segédmunkás végezte a hajlítást. Talán ez volt a legnehézebb munka Ceapelen.

A fémhengerdében két hengersoron felváltva hengeroltak sárgaréz és vörösréz rudakat, itt gyártották a tűzszekrények táncsavarjait is.

A dróthúzó hatdobos húzógépet kötélmeghajtással a sárgaréz-hengerde gőzgépe működtette.

Az új műhelyek energiaigényét egy 1000 LE-es gőzgép és 6 villanymotor elégítette ki. A különböző űrméretű csöveket Mannesmann eljárással gyártották, a felizzított sárga- és vörösréztömböket csőhúzópadokon nyújtották a kívánt falvastagságra, a rudakat pedig préselték. A berendezések közül kiemelkedett a csőhenger, a két hidraulikus fémprés és a 18 csőhúzóprés.

1909-ben a fémű kiegészült az acélhengernűvel, ahol 13 hengeren 10 órás termeléssel 3,5 t acéllemezt állítottak elő a lövedékekhez és a tölténytárcákhoz.

A fémű elsődleges feladata változatlanul a saját termelés igényeinek kielégítése volt, ehhez járultak a hadsereg különböző közvetlen megrendelései, mint pl. 1907 januárjában 84 millió ólom-antimon golyóra, aminek az értéke meghaladta a félmillió koronát. A hadiszükségletek kielégítése mellett azonban fontos szerepük volt a kereskedelmi cikkeknek. Ilyenek voltak a már említett tűzszerénylemez és a pénzlapkák mellett az ajtó- és ablakecskék, stb., valamint a vörösréz-, sárgaréz-, bronz-, nikkel-, alpakka-, pafong- stb. lemezek, huzalok, rudak, csövek.

/48/

A pénzlapkához hasonló méretet öltött az izzólámpagyűrűk gyártása, amelynél Weiss Manfréd gyakorlatilag monopolizálta a hazai piacot. 1909-ben megállapodást kötött az Enzensfelder Munitions- und Metallwerke AntonKeller AG-tal, amelynek alapján a két üzem vállalta a kartellbe tömörült osztrák-magyar izzólámpagyárak gyűrűigényének 50 százalékos biztosítását, ezen belül Weiss Manfrédra hárult a magyarországi gyárak kielégítése. A két fél kölcsönösen vállalta ugyanakkor, hogy abban az esetben, ha a bíródalom másik részéről kérnek tőle ajánlatot, akkor azt 1,50 koronával magasabban fogja tartani a másik fél ajánlatánál. /49/

A fémű, amelynek elsődleges célja az alapítás idején még az volt, hogy függetlenítse a céget az alapanyagot gyártó vállaltoktól, kerek tíz év alatt messze túlnőtte ezt az eredeti feladatot. Fokozatosan, a lőszergyártástól gyakorlatilag teljesen függetlenül, önmagában is komoly méreteket öltött a fémfeldolgozás. Ez a fajta fokozatosság lényeges vonása volt Weiss Manfréd üzletpolitikájának. A századfordulón a lőszergyártás mindenképpen elégséges alapot nyújtott a rézgyártáshoz, egyértelműen csökkentette a kockázatot. A megfelelő piac kiépítése és a szükséges gyakorlat elsajátítása után kerülhetett

csak sor a fémfeldolgozás jelentős kibővítésére.

Az acélfeldolgozásnál azonban fordított volt a sorrend. Kiindulásként itt is a gyár "egyéb" tevékenysége szolgált alapul /különösen a tűzérési lövedékgyártás/, de ez nem járt együtt magának az acélnak az előállításával. A tűzérési lövedékezelítéseknel 1909-re olyannyira kiéleződött a harc, hogy Diósgyőr visszautasította a Weiss Manfréd gyár acélrendeléseit. Külföldi beszerzésekkel sikerült ugyan a szükséges mennyiséget biztosítani, de ez az eset világossá tette, hogy a csepeli gyár mindelefajta térnyerése ellenére saját acélgyártás hiányában nem függetlenítheti magát a konkurrenciától.

Az acélmű létesítése mellett szólt az is, hogy a tűzérési lövedékgyártás tervezett bővítése /nagykaliberű lövedékek/ lényegesen több acélt igényelt, így a kettő kezdettől szorosan összekapcsolódott egymással. Így került végül sor a Monarchia két nagy hadiipari komplexumának, a csepeli gyárnak és a Witkowitzor Bergbau- und Eisenhüttengewerkschaft-nak a szoros együttműködésére.

A két cég közötti megállapodást 1911 január 5-én írták alá. Ebben a witkowitzi gyár kötelezte magát, hogy Weiss Manfréd rendelkezésére bocsátja a lövegek teljes gyártási technológiáját, beleértve az ohhoz szükséges minőségű acél előállítását, megfélelő szakembereket biztosít Weiss Manfréd költségére Csepelen, támogatja Weiss Manfréd szállítóképességének elismerését a hadi tengerészet részéről a 30,5 cm-es lövedékeknel. Weiss Manfréd mindezek fejében vállalta, hogy a hadi tengerészet lövedékmegrendeléseit után kapott összegek 3,5 százalékát öt éven keresztül kifizeti Witkowitznak, ha azonban az öt év alatt a 3,5 százalék nem érné el a 350 000 koronát, akkor ezt követően is köteles ezt fizetni. Garantálta egyben a teljes titoktartást, még olyan vállalatokkal szemben is, amelyekben érdekeltségei vannak, kötelezte magát, hogy a witkowitzi szakembereket nem csábítja saját gyárába és a külföldön beszerezhető gépeket Witkowitztól veszi meg.

Ez a szerződés az egyik legfontosabb esemény volt a WM gyár első világháború előtti történetében. Weiss Manfréd ugyan sokallotta a 3,5 százalékot, de végül, figyelembevételre a szerződés által kínált előnyöket, engedett. Witkowitz nemcsak a technológia minél pontosabb átadását vállalta, hanem érdeklőtté vált abban, hogy Weiss Manfréd minél jelentősebb rendeléseket kapjon a hadi tengerészetektől. Miután sokkal jobb kapcsolatokkal rendelkezett, mint bármelyik magyar vállalat vagy intézmény, ez az érdeklődés jelentős tényezővé vált.

Weiss Manfréd az acélmű létesítésénél rendkívül óvatosan járt el, a Monarchia különböző gyáraiba küldte saját szakembereit, hogy ellenőrizzék a Witkowitzból kapott információkat, magánkapcsolatokat próbált kiépíteni a witkowitzi szakértőkkel. 1911 januárjában szinte másnaponta küldtek levelet Csepelről Witkowitzba és fordítva, újabb kérdésekkel, illetve információkkal. Mindezek ellenére az acélgyártás kezdetben hihetetlen nehézségekkel járt, hosszú ideig nem sikerült a kívánt minőséget elérni, ami különösen a nagykaliberű lövedékekéél okozott gondot. A hadi tengerészet ugyan már márciusban elismerte a csepeli gyár szállítóképességét, de még ezt követően is számtalan probléma merült fel az acélgyártásnál és a lövegek előállításánál egyaránt. A witkowitzi gyár több száz műszaki rajzot küldött Csepelre, szakembereik rendszeresen felkeresték a gyártelepet, ennek ellenére gyakori volt a surlódás a szerződés értelmezése körül. /50/

1912 májusában az ígért 5 millió koronás befektetéssel üzembe helyezték az új létesítményeket, nevezetesen a Martinművet két 10 tonnás kemencével, a kovacsüzemet három gőzkalapáccsal /8 t, 1,5 t és 230t/ a préüzemet 12 hidraulikus présszel /1000 t, 600 t, 300 t, 250 t/ és 4 izzító kemencével, a szürkevasöntődet 600-as átmérőjű kupoló kemencével a kokillák és szerzsámok öntésére. Ezekhez csatlakoztak a szükséges segédüzemek, a gázgenerátorüzem, a gőzszórásház, a hidraulika, daruk, az edzőüzem, stb. Az acélgyártáshoz szükséges nyersvasat a resinai, a rimamurányi és a vajdahunyadi vasműből, az ócskavasat Budapestről, az ötvöző anyagokat pedig külföldről szerezték be.

Az acélmű teljes kapacitása mellett naponta 7 tonna acélt biztosított a tűzvérségi lövedékgyártáshoz, ebből 1912 februárjára még csak napi egy tonnát, májusban azonban már átlagosan 4,7 tonnát. A két Martin-kemence összesen napi 3,5 adagban 35 t acélt termelt, ennek fele közvetlenül került eladásra. A befektetett mintegy 5 millió koronának 4,5 százalékát a tolkek értéke jelentette, 36,6 százalékát az épületek és a fennmaradó részt a gépek és berendezések. /51/

Weiss Manfréd felkészült ugyan az acélgyártás nehézségeire, de azok még a vártnál is komolyabbak voltak, így tervbe vette az acélmű vezetőjének a leváltását. Schuster witkowitzi igazgató ezt a lépést indokolatlannak minősítette, szerinte az tökéletesen megfelel a rábízott feladatnak, erről witkowitzi tartózkodása alatt meggyőződtek. Schuster a problémák forrását egyrészt a begyakorlatlan munkásokban látta, másrészt pedig abban, hogy az új berendezések egy része kezdetben még nem működik tökéletesen, ez azonban teljesen megszokott. Ugyanakkor nem vállalta, hogy gyakori személycsere miatt az indokoltnál több személlyel ismertessék meg a termelési titkokat, miután azok így könnyen a konkurencia tudomására juthatnak. Weiss Manfréd az elbocsátást végül egy évvel elhalasztotta, csak 1913 márciusában alkalmazta az acélmű irányítására Mars György német mérnököt. Schuster a nehézségek áthidalására felajánlotta, hogy saját mérnököt küld átmeneti időre Csepelre és a lövegekhez szükséges acélt Witkowitzban gyártatja le. /52/

1913-1914 folyamán a hengerművet is bővítették, üzembe helyeztek rudesajtólásra egy 1000 t-os prést, Mannesmann csőhengert a tűzvérségi gránátok gyártásához, a szalaghengerdében már 12 hengerpár dolgozott, bővítették a raffináló üzemet, amelynek kapacitásaig is elérte a napi 13 t-át, a vöröserőztetőben a fejlesztés következtében a termelés keréken 10 t volt naponta, a csörgőerőztetőben pedig 2 t. A főgyártásban egy új ötvözet, az ún. fehérbronz kikísérletezése eredményezett fontos változá-

sokat, az az anyag ugyanis nagy szilárdsága és nyúlása mellett kevésbé ényeltette meg a tengervíz korrodáló hatását így tökéletesen megfelelt különböző tengerészeti berendezések és felszerelések gyártására.

Az újítás következtében elsősorban torpedóalkatrészeket gyártottak "ezinte minden európai államnak, részben tengerentúli államokba is." A Monarchián belül főleg a fiumei Whitehead et. Co. RT vásárolta ezeket a termékeket, annak teljes megelégedésére. Nyilatkozatuk szerint "az ezekkel a részekkel azonban támasztott követelmények igen magasak és a hazai cégek közül tulajdonképpen csak az említett /Weiss Manfréd/ jön számításba." 1912 decemberében Weiss Manfréd kénytelen "gyárának nagy igénybevétele miatt" a fiumei vállalat rendelését visszautasítani, majd a haditengerészet közbelépésére más fontos munkákat félretéve mégis elvállalja. Miután a külföldi - elsősorban orosz - megrendelések ebben az időben teljesen lekötötték a gyár kapacitását, Weiss Manfréd nem is nagyon ajánlotta termékeit a közönségnek. 1914 márciusában azonban mégis erre kényszerült, amikor a haditengerészet képviselője áprilisban helyezni szemlét tartott a gyárban, az ott gyártott torpedóalkatrészek ezinte a szenzáció erejével hatottak. Vöröserőz csöveket, főleg tengeralattjárókhoz, már addig is rendeltek nagyobb mennyiségben Csepelről, de Weiss Manfréd 1913 végéig elsősorban közvetlenül a hadügyminisztériumnak szállított réz és bronz-huzalokat, illetve lemezeket. Ez szükség szerint egészült ki kereskedelmi cikkek gyártásával, így pl. sórgaréz csöveket szállítottak butorokhoz. /53/

Weiss Manfrédban felmerült a csőgyártás gondolata is, felismerve az iparosodással járó egyre nagyobb acélcső-igényeket. Információkat szerzett mind a csőgyártásról, mind az értékesítési lehetőségekről. Így a Deutsche Maschinenfabrik AG főmérnökétől, Otto Bombergertől, valamint a Deutsche Hüttenbau Gesellschaft-tól kért felvilágosítást csőgyártási berendezésekről, részletes műszaki leírással és kalkulációval. A bécsi

Otto Graf vaskereskedő tájékoztatta Weiss Manfrédot a csőértékesítés lehetőségeiről, ezzerint rohamosan emelkedett a német csőexport a Monarchiába, amit elősegítettek a magas csőárak is. Ismételten ajánlotta Weiss Manfrédnak a csőgyártás beindítását Csepelen. Wilhelm Schulz esseni mérnök műszaki szempontból ismertette Weiss Manfréd előtt a csőhengerlést, a Mannersmann eljárást ajánlotta azzal, hogy a hengerlésnél maradjanak a 140 mm-es méret felett, legfelfizetődőbbnek ugyanakkor a tőpén hegesztett gázcsövek előállítását tartotta. Végül a csőgyártás Csepelen egyelőre megmaradt a hengermű keretein belül és elsősorban a gyár saját igényeinek a kielégítését szolgálta. Az önálló csőgyár megalapítására csak a huszas években került sor. /54/

4. A tűzeréségi lőszergyártás - Harc a megrendelésekért

Miután Weiss Manfrédnak először sikerült szerződésben szabályoztatnia a közös hadi igazgatás lőszermegrendeléseit, egyértelművé vált, hogy a gyalogsági lőszerszállításoknak az esetek döntő többségében meg kell elégednie "puztán" a magyar kvótának megfelelő részarányával. A termelés esetleges bővítésének lehetősége - háborús viszonyok nélkül - tehát eleve korlátozott volt. A századforduló idején kibontakozó gazdasági válság ugyanakkor még prognásabbá tette ezt az ellentmondást. Kézenfekvő megoldásnak ígérkezett a lőszeres kaliberének növelése, vagyis tűzeréségi lőszeres gyártása.

Amíg azonban Weiss Manfréd a gyalogsági lőszeres gyártásánál "agyarországon gyakorlatilag egyeduralkodó volt és az osztrák gyárak versenyével azonban megfelelő támaszt talált a magyar hivatalos szerveknél /illetékes minisztériumok és delegáció/, addig a tűzeréségi lőszergyártásnál gyökeresen más volt a helyzet. A nagy lajtántulí fémipari komplexumok /skoda,

Krupp, Böhler, Witkowitz, stb./ mellett Magyarországon is komoly méretekben folyt tűzérési löszergyártás. Ebben a diógyőri állami vasgyár dominált, a némi megrendelést az Államvasut Társaság resicai gyára is kapott. Mivel a magyar honvédség nem rendelkezett saját tűzérésszel, ilyen megrendelések kizárólag a közös hadügyminisztériumtól származhattak. Ezekre azonban Weiss Manfrédhoz hasonlóan a századfordulón a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű is kezdett igényt tartani és a resicai gyár is nagyobb részesedést követelt.

A diógyőri gyár - mint ismeretes - közvetlenül a pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozott, így a szokásos versenyen túl minden követelés beleütközött a hivatalos pénzügyi kormányzat ellenállásába. A különböző kartell-szerződések szintén megnehezítettek mindenfajta előretörést. Így a vas kartell a maga haditermelés felosztásánál 55 százaléket biztosított a Rimamurány-Salgótarjáni Vasműnek, 22,5 százaléket az Állami Vasgyáraknak és ugyanannyit Resicának. Nemvéletlen tehát, hogy a pénzügyminisztérium éppen akkor nehezítette meg az állami kedvezmények megadását, amikor a csopeli gyártelep terjeszkedése beleütközött a diógyőri érdekekbe. A pénzügyminisztériummal szemben Weiss Manfréd támaszkodhatott a kereskedelmi minisztérium jóindulatára és a hadügyminisztérium aktív támogatására. Más szóval, amíg a századforduló előtt a bécsi megrendelésekért folytatott harcban Weiss Manfrédot a magyar kormányzati szervek egységesen támogatták, addig a századforduló után különösen a pénzügyminisztériummal szemben már Décs pártfogását élvezhette.

A hadügyminisztérium Weiss Manfréd számára mindvégig kedvező álláspontja alapvetően a hadi igazgatás reális érdekein alapult. Weiss Manfréd korábban már bebizonyította szállítóképességét és megbízhatóságát, sokkal rugalmasabban alkalmazkodott esetleges rendkívüli kívánásokhoz, mint a kevésbé hatékonyan dolgozó és összehasonlíthatatlanul bürokratikusabb vezetésű állami vasgyár. Mindezek mellett a hadügyminisztérium és Diógyőr kapcsa-

latát megnehezítette a pénzügyminisztérium aktív beavatkozása, ami állandóan függetleníthette Diógyórt a hadügyminisztérium követeléseitől. Sajátos volt a kereskedelmi minisztérium álláspontja. Felelős volt a magyar iperfejlődésért, de ez a felelősség nem terjedt ki a pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozó állami gyárokra. Mivel nem hagyhatta figyelmen kívül a pénzügyminisztérium intencióit, sajátos közvetítő szerepet töltött be, mindvégig törekedett az érdekek kiegyenlítésére és határozottan jó néven vette a közös hadügyminisztérium kezdeményezéseit. Ennek a bonyolult érdekeltségi viszonyoknak a háttérében a Monarchia közjogiilag tuleszabályozott rendszere állt.

A tűzérségi lőszergyártás nemcsak az ismertotott "piaci" viszonyokban különbözött a gyalogságitól, hanem a jóval jelentősebb tőkeigényesség mellett komoly szakmunkát is követelt. "A lövedékek előállítás" - jellemezte a helyzetet mintegy tíz évvel később az állami vasgyárak központi igazgatósága - "a munkásoktól fokozott ügyességet, gyakorlatot, pontosságot és megbízhatóságot követel meg, a rendkívüli szigorú átvételi feltételeknek megfelelő gyártmányok elérése végetta tűzben való megmunkálásánál magas hőmérsékletok foknyi pontossággal figyelhetők meg és tartandók fel, a mechanikai műhelyben pedig a méretek tizedmilliméternyi pontossággal őriztetnek ellen /sic!/ Mindezek olyan követelmények, amelyek a gép- és vasipar egyéb ágaiban, honnan a lövedékműhelyi munkások rekrutálódnak, ily mörvben alig fordulnak elő, s amelyekre a munkások csak évekig tartó oktatással gyakorolhatók be. A munkások begyakorlása és megtartása ezek szerint egy lövedékgyár termelőképessége szempontjából nem kevésbé fontos, mint a mechanikai berendezés." /55/

Amíg a gyalogsági lőszergyártás sikeres megkezdéséhez "elégleges" volt a magyarországi lőszertermelés hiányának a felismerése, addig a tűzérségi lövedékgyártás komoly konkurenciáharccal, ezekképzett munkásgárda kialakításával és jelentős tőkebefektetéssel, vagyis számos kockázattal párosult. 1903-ig a tűzérségi lövedékgyártásba befektetett tőke értéke

meghaladta az 1,2 millió koronát, az addig gyártott lövedékek /8-10 cm/ száma azonban mindössze kereken 5000 darab volt. Weiss Manfréd már 1900-ban kapott a közös hadügyminisztériumtól kisebb mennyiségű megrendelést, de ennek és az ezekhez hasonlóknak nem volt tényleges gazdasági jelentőségük, s eleveorban az új gyártermények fokozatos bevezetését segítették elő.

A kezdeti időszakban eleveorban tűzrésegi hüvelyeket gyártottak az erre a célra létesített nagyhüvely-műhelyben, megfelelő hidraulikus sajtókkal és a hozzájuk tartozó segédberendezésekkel /légyítő kamencék, stb./. Az első ilyen jellegű megrendelést a haditengerészettől kapta a gyár, az éleire szerelés a pólais tengerészeti arzenálban történt. A hüvelygyártás /hasonlóan, mint korábban a gyalogsági lőszereknél/ kedvező átnemetnek bizonyult, egyrészt lehetetlenné tette Diósgyőr, illetve a pénzügyminisztérium közbelépését, miután a korábbi megállapodások csak az éleire szerelt lövedékek gyártását szabályozták, másrészt lehetőséget nyújtott a technológiai nehézségek fokozatos felozárnolására.

A hüvelyek gyártása mellett fokozatosan tértok rá a orapnel lövedéktestek gyártására. Ennél meghatározó mozzanat a bur háboru volt. Miután Weiss értesült arról, hogy az angolok jelentős mennyiségű hadianyagot Németországból szereztek be, a kerekedolmi minisztérium nyílt ajánlólevéllel Londoba küldte Wahl Oszkárt, akinok végül sikerült az angol kormánytól megrendelést kapnia 40 000 8 cm-es orapnel lövedéktestre. Ezeket Ceopelen hideghuzással készítették, mivel robbanásukkor nem ropedhettek teljesen szét, s a hideghuzás a szükséges szilárdság mellett biztosította a megkívánt nyúlóképességet. A további megmunkálás forgácsolással történt, amihez külön műhelyt rendeztek be eleveorban esztergákkal. /56/

A kezdeti nehézségek eredményes áthidalása és az elért sikerek felbátorították Weiss Manfrédot, s 1902 elején megrendelést kért a hadügyminisztériumtól tűzrésegi hüvelyekre és egyes orapnelokra. Gyakorlatilag ez a levél indította meg

Weiss Manfréd konkurrenciaharcát Diógyőrrel, amibe az ismertett alapállásokkal az érintett három minisztérium is bekapcsolódott. A küzdelem első szakaszának lezárásaként novemberre sikerült megállapodásra jutni. Ennek alapján a hadügyminisztérium Weiss Manfrédnak juttatja a 10,4 cm-nél kisebb spapnelrendelések 50 százalékát, a gránátoknál pedig a rendelések egyharmadát. /57/ Weiss Manfréd felismerte, hogy a pénzügyminisztérium további engedményekre is kényszeríthető, így a két másik minisztérium nyomására 1903 közepén a pénzügyminisztérium elfogadta, hogy az ötven százalékos részesedést a gránátokra is kiterjeszék.

A pénzügyminisztériumban világosan látták, hogy hosszabb távon nem tagadhatják meg Weiss Manfréd követeléseinek a teljesítését, aggodalmukat növelte, hogy éppen ebben az időben tervezték a diógyőri lövedékgyártás fejlesztését, s a kormány 1903-ban 348 000 korona hitelt biztosított új tűrzéségi lövedékműhely építésére. A minisztérium a tartós rendezés érdekében járult hozzá a felosztási kulcs megváltoztatásához, azt remélve, hogy ezáltal elnyerik a közös hadi igazgatás támogatását, legalább Resicával szemben. Bár a hadügyminisztériumban sem tartották célszerűnek Resica előretörését, de az adott helyzet véglegesítését megtagadták. /58/

Létezőlag sajátos módon a létrejött megállapodás egyik felet sem elégítette ki maradéktalanul. A pénzügyminisztérium komoly engedményei fejében sem kapott semmiféle garanciát sem a kialakított felosztási kulcs véglegesítésére, Resica teljes kirekesztését sérelmezte. Weiss Manfréd pedig alapvetően túllőtt a célon és a gyakorlatban sohasem kapta meg a megállapodásban rögzített megrendeléseket. A helyzetet azonban - hacsak átmenetileg is - éppen ez a bizonytalanság tartósította.

Weiss Manfrédot a tényleges megrendelések egyelőre kielégítették, s bár követelte a megállapodás érvényesítését, ez inkább csak a jövőnek szólt. A hadügyminisztérium ugyanakkor bőkezűen kárpótolta az elmaradt megrendelésekért. 1904 közepén szerződés-

bwn biztosította számára a Magyarországra jutó teljes lőszer-hűvelő szűkegletet. Ezzel a hadügyminisztérium véglegesen rendezte a hűvelőmegrendeléseket, mindössze négy gyár részesedett belőlük /Berndorfer Metallwarenfabrik Arthur Krupp, Fischer'sche Weicheisen - und Stahlgiesserei - Traisen, G.Roth AG - Wien és Weiss Manfréd/, s ez valamennyiük számára évente többmillió koronára szállítási lehetőséget biztosított. A gyárat ugyancsak berendezték a tűzérségi lövedékek meleg sajtolására, ehhez felépült a préskovácaműhely a szűkegéses hidraulikus sajtókkal, frikciós és mechanikus présekkel, kemencékkel és segédberendezésekkel felszerelve.

Alig egy évvel később - 1905 szeptemberében - Weiss Manfréd a kereskedelmi minisztérium támogatásával, hivatkozva a tűzérségi lőszergyártás kibővítésére, kérte a lövedékrendelések tényleges szabályozását. Az így kiharcolt új felosztás szerint a kis-kaliberű ágyulövedékek /6-10,4 cm/ magyarországi termelésének 42-42 százalékat kapta Dióegyőr és Csepel, a fennmaradó 16 százaléket pedig Resica. Ez a felosztási kulcs kisebb eltérésekkel most már valóban érvényesült a hadügyminisztérium megrendeléseinél. /1. V/4/1. táblázat/ /59/

1905 után a kibontakozó konjunktúra és a Monarchia feszült külpolitikai helyzete a tűzérségi lőszergyártásban is komolya fellendülést eredményezett. A közös hadsereg minden korábbit felülmúló megrendelései következtében Csepel és Dióegyőr harcában szélesre állt be. Dióegyőrről a tűzérségi lövedékgyártás 574 munkást foglalkoztatott, ami nemcsak az azt megelőző időszakok létszámát haladta meg jelentősen, hanem az első világháború előtti csúcst is jelentette. A 42 százalékos felosztási kulcs az adott körülmények között Csepel számára is biztosította a lövedékgyártás további felértékelését. Ebben az időben épült fel az új tűzérségi laboratórium és a pavilon rendező szerszámtelep. A hadügyminisztérium megrendelései nemcsak mennyiségükben múlták felül a korábbiakat, hanem a szállítási feltételek is kedvezőbbekké váltak.

Az évtized végén a közös tüzérség új felfegyverzése biztosított valamennyi gyárnak újabb jelentős megrendeléseket, de ezekkel Diósgyőr már nem tudott lépést tartani. A hadügyminisztériumban elismeréssel állapították meg, hogy a Weiss Manfréd-gyár volt az egyetlen magyar cég, amely megbízhatóan és pontosan tett eleget a megnövekedett rendeléseknek, sőt az előírt határidőn belül más gyáraktól is eredményesen vett át megrendeléseket. /60/

Az érvényben lévő felosztási kulcs szerint Csepel csak a kiskaliberű lövedékeket gyárthatta. Amíg azonban egy 7 cm-es gyújtógránát ára 19 korona volt, addig a 15 cm-esé 122, a 30,5 cm-esé pedig 1221 korona. Kézenfekvő volt tehát, hogy Weiss Manfréd a termelési kapacitás jelentős bővítésével egyidőben törekedett a nagyobb kaliberű löszerek megszerzésére is. Ez azonban újabb befektetéseket igényelt, mindennek előtt az acél-feldolgozás bővítését, sőt ezen túlmenően az acélgyártás megkezdését is. Így helyezték üzembe 1909-ben az acélhengerművet, s ezzel egyidőben jelentette be Weiss Manfréd a hadügyminisztériumnak acélmű alapítási szándékát. Erre való hivatkozással kérte a nagykaliberű lövedékek rajzainak a megküldését, s egyszer bejelentette igényét a vonatkozó magyarországi megrendelések 42 százaléka. /A nagykaliberű lövedékek felosztási kulcsa szerint Diósgyőr kapta a megrendelések 75 százalékát, a fennmaradó 25 százalékot pedig Resica./

A hadügyminisztérium a kérés alapján javasolta az illetékes magyar minisztériumoknak a diósgyőri részesedés megfelezését. A kereskedelmi kormányzat alapjaiban támogatta a kezdeményezést, ebben döntő szerepet játszott az acélmű létesítésének terve. A pénzügyminisztérium azonban eleve elutasította a kérést, s mindvégig változatlan formában képviselte az állami vágányok központi igazgatóságának álláspontját. Ez utóbbi az év folyamán négy ízben adott hangot a kereskedelmi és honvédelmi minisztériumnak a pénzügyminisztériumon keresztül írt útiratában annak a véleményének, hogy "a Weiss Manfréd gyár bővítési

tervei a harcképesség szempontjából fölöslegesek, a hazai vasipar szempontjából pedig károsak és ezért államilag nemcsak nem támogatandók, hanem lehetőleg megakadályozandók... Egy új acélműnek nálunk való berendezése tehát az egész magyar vasiparnak végelen károkat okozna. A kincstár pedig, midőn az állami vasgyáraknak a kartellbe való belépését megengedte, a kartellszerződésben kifejezetten kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy a társult hazai vasipart tulprodukción, árharc és újabb konkurenciák ellen meg fogja védeni. A csepeli gyár kiskaliberű ágyulövedékek előállítására berendezett üzemének nagykaliberű ágyulövedékek előállítására szolgáló berendezésekkel való kibővítése épp oly felesleges és meglévő ily lövedékgyáraink egzisztenciáját egyenesen veszélyeztetné."

A két vállalat közötti harc rendkívül élesé vált, miután a nagykaliberű lövedékek felosztási kulcsának megváltoztatása minden korábbi engedménynél jelentősebb követelés volt. Weiss Manfréd a hadügyminisztériumhoz küldött beadványaiban egyre hangsúlyosabban követelte kérésének teljesítését. Októberben hivatkozott arra, hogy az 1908-1909 telén eszközölt nagyobb megrendelések megmutatták, sem Diósgyőr, sem Resica nem képes a szokásosnál nagyobb mennyiségű acélt szállítani, sőt még a közvetlen lövedék-megrendeléseknek sem tudtak eleget tenni, holott azok még mindig messze elmaradtak egy esetleges mozgósítás szükségleteitől. Az említett nagyobb szállítások idején Weiss Manfréd valóban eredménytelenül rendelte meg a saját termeléséhez szükséges acélt Diósgyőrtől, és végül kénytelen volt a szükséges mennyiséget külföldről beszerezni. A rendelés időzítése egyébként - ami tehát egybeesett a közös hadi igazgatás megnövekedett igényeivel - előre lehetetlenné tette Diósgyőr számára, hogy eleget tegyen annak. A pénzügyminisztérium feltehetően joggal gyanúsította Weiss Manfrédot azzal, hogy maga is hozzájárult Diósgyőr szállítóképetlenségéhez.

Az újabb kérvényt a közös hadi igazgatás megküldte a kereskedelmi minisztériumnak, amely megpróbált a másik két minisztériális szerv között közvetíteni. Javaslatát azonban Diósgyőr és Weiss egyaránt elutasította. Diósgyőr különösen azért sérelmezte és akadályozta Weiss Manfréd további előretörését, mivel állítása szerint képes lett volna egyedül is kielégíteni a Magyarországra eső teljes kvótát. Kifogásolták, hogy az új felosztási tervet csak a diósgyőri részesedést érintené a resicai érintetlenül hagásával. Végül a hadügyminisztérium 1910 márciusában elfogadta a kereskedelmi kormányzat közvetítő javaslatát és hajlandónak mutatkozott Diósgyőrnek az eredetileg tervezett 37,5 százalék helyett 45 százalékot biztosítani. Ez ellen azonban Weiss Manfréd tiltakozott: "A felosztás mellett az acélművet létesíteni módomban nincs, hanem ragaszkodnom kell ahhoz, hogy a szóban forgó szállítésekben éppedig úgy a közös hadsereg, mint a tengerészet szükségleténél gyáram ugyanabban az arányban részesüljön, mint a diósgyőri gyár...A vitás rész elvonása az Állami Vasművekre nézve komoly befolyással nem lehet, különösen amikor egy, a hadvezetőség szempontjából kiválóan fontosnak jelzett intézményről van szó."

Miába sikerült azonban most már két illetékes minisztériumnak azonos álláspontot kialakítani, a pénzügyminisztérium elzárkózása meghiúsította a felosztási kulcs megváltoztatását. A hadügyminisztérium a hadsereg érdekeit szem előtt tartva, a gyakorlatban tultette magát a pénzügyminisztérium vétóján. 1911 közepén megrendelte az 1911-1916 évekre szóló rendkívüli tengerészeti hitel terhére a szükséges tűzérségi löszereket. Ez 12 millió korona felosztását jelentette, e ebből egyformán 2-2 millió jutott Weiss Manfrédnak, Resicának és Diósgyőrnek. A két illetékes magyar minisztérium egyaránt tiltakozott a változatlanul érvényben lévő felosztási kulcs felrugasza ellen, de ez a tényeken már nem változtatott. /61/

A hadiszállások területén a haditengerészet megrendeléseinek elnyerése bizonyult ebben az időben a legnehezebb feladatnak,

és bármennyire sérelmezték is ezt a magyar ipar vezető tényezői, a haditengerészet fenntartásai nem voltak teljesen megalapozatlanok. A Danubius hajógyár igazgatója joggal panaszkodott: "Kétségtelen, hogy saját országunk hadierőjéről van szó és a közös vámrületen maradunk, de a k.u.k. Kriegeministerium Marinesektion-jához való közeljutás, bizalmának elnyerése és igényeinek kielégítése nehezebb feladat volt magyar vállalat részére, mint bármely más, távoli ország haditengerészetének kiszolgálása." Weiss Manfréd már korábban is kapott jelentősebb megrendeléseket a haditengerészettől, de ez nem jelentette a lehetőségek teljes kihasználását, miután elsődlegesen hűvelyeket és kisebb kaliberrű lövegeket szállított. A tényleges áttörést azonban az említett rendkívüli hídel alapján kiadott megrendelések jelentették. Wekerlénnek alapjában igaza volt, amikor a magyar kvóta arányának megfelelő megrendelésekért folytatott harcról kijelentette, hogy "a magyar törekvéseket nem a pártok verekedték ki, hanem Weiss Manfréd azzal, hogy olyan gyárat teremtett, amelyik ki tudta elégíteni a kívánalmakat." /1.V/4/2. táblázat/ /62/

Nem kétséges, hogy a megrendelések elnyerésében komoly szerepe volt a witkowitzi gyárnak, a szerződő feleket a surlódások ellenére szorosan összekötötte a közös anyagi érdek. Weiss Manfréd már korábban több esetben együtt lépett fel a hadügyminisztériumban az ausztriai szállítókkal, pl. árkérdésekben, az a kör 1911-ben kibővült a befolyásos Witkowitzer Bergbau und Eisenhüttengewerkschaft-tal. Így, amikor 1911 októberében a tengerészeti tagozat a korábbi gyakorlaton változtatva elrendelte, hogy a lövedékek kipróbálása során keletkező esetleges károkat a szállító köteles megtéríteni, a witkowitzi gyár megszervezte az érintett cégek közös tiltakozását. /63/

A lövedékek gyártását és kipróbálását a witkowitzi szakemberek irányították. 1912-ben került sor Witkowitzban eredményesen az első csepeli 15 cm-es gyújtógránátok kipróbálása.

A 30,5 cm-es gyújtógránát február elejére készült el, s áprilisban mutatták be Polában a haditengerészetnek. Miután ez sikerrel járt, Weiss Manfréd ismét kérte witkowitzi szakemberek Csepelre küldését, hogy megkezdődhessen a sorozatgyártás. Szeptemberben már a 30,5 cm-es bombák gyártásához kérték Schuster witkowitzi igazgató segítségét, szerszámok kölcsönzését.

A 30,5 cm-es gyújtógránátok gyártásánál is problémák merültek fel, mivel azoknak egy jelentős része az edzés közben megrepedt. Májusban mintát küldtek Witkowitzba a megrepedt gránátokból, de ezt követően is nagy selejttel dolgoztak. Weiss Manfréd ekkor egyre élesebb hangnemben követelte Schustertől a szerződés betartását, végül a kért szakemberek július elején Csepelre utaztak. Az általuk irányított gyártás során azonban ugyanazok a problémák jelentkeztek, ez ekkor már kihatott a tűzérési lőszer át vételére is és veszélyeztette Weiss Manfréd szállítóképességét. Ezt követően szinte már naponta mentek a sürgető levelek Csepelről Witkowitzba, amelyben ismételten követelték a szerződés betartását és megfelelő szakemberek küldését. Schuster válasza szerint Witkowitz eleget tett szerződéses kötelezéseknek, s a mérnökök újraküldése már nem tartozik ezek közé. Hangsúlyozta, hogy milyen kényes feladat a nagykaliberű lövedékek gyártása és a siker elengedhetetlen feltétele az előírások pontos betartása. Mérnökeinek jelentős e szerint az Csepelen nem állt fenn, s ez okozta a kudarokat. Dár szerint a szerződés már nem kötelezte újabb szakemberek küldésére, a jó személyi és üzleti kapcsolatokra való tekintettel ígéretet tett a további segítségre.

Schuster ezt követően újabb levelében ismét a gyártási utasítások megszegésével vádolta a csepeliakat. "Ez év januárja óta ismételten Önökhöz küldtük az összes szakmérnökünket, művezetőink és munkásaink napokon, sőt heteken keresztül végezték a különböző speciális munkákat és nagy gondot fordítottak arra, hogy az Ön személynét bevezessék a löveggyártásba, kimerítő levelezést folytattunk, amelyben pontosan megírtuk az összes

elemzést, próbát és eljárást. Így elmondhatjuk, hogy sokkal többet teljesítettünk, mint amire a szerződés kötelezett minket és a legsürgősebben kérjük, személyzetével a legpontosabban tartassa be tanácsainkat és receptjeinket." Weiss Manfréd végül ígéretet tett erre, bár megkérdőjelezte azok helyességét.

E problémák és a hangnem élessége ellenére a két vállalat vezetői között végül változatlanul megmaradt a jóviszony és az együttműködés, ezt természetesen a kölcsönös érdek is megkövetelte. Így, amikor 1913-14-ben a tengerészeti tagozat felajánlotta Weiss Manfrédnak új típusú 30,5 cm-es gránátok gyártását, az azonnal értesítette erről Witkowitzot és árajánlataikat is pontosan egyeztették. /64/

A tűzérési löszergyártás növelése érdekében Csepelen bővítették a lövedékmegmunkáló műhelyeket, speciális gránátésztergákat és egyéb forgácsoló gépeket szereztek be.

A nagykaliberű lövedékek felosztási kulcsának megváltoztatása nem került le a napirendről. 1912 előtt a pénzügyminisztérium és Dióegyház még remélhette, hogy elutasító állásfoglalásával megakadályozhatja a csepeli acélmű felállítását. A hadügyminisztérium azonban, mint láttuk, nem volt hajlandó figyelembe venni ezeket az alig kimondott törekvéseket, bizonyos többletmegrendeléseknél egyre inkább Csepelt részesítette előnyben, Dióegyház rovására. Ugyanakkor 1912 májusában Csepelen üzembe helyezték az acélművet. A merov ellenállás tehát nemcsak eredménytelen maradt, hanem egyre inkább ártott a dióegyházi érdekeknek.

Mind ezek alapján végül 1912 novemberében értesíthette a kereskedelmi minisztérium a hadi igazgatást az új megállapodás megszületéséről. Ez változatlanul hagyta a kielikiberű lövedékek felosztását, a nagykaliberűeknél azonban 20 százalékot biztosított Weiss Manfrédnak /15 százalékot Dióegyház és 5 százalékot Resica rovására/, aki írásban kijelentette, hogy ezt az

adott felosztást véglegesnek tekinti. A pénzügyminiszter ennek fejében utólagosan hozzájárult az említett 1911-es megrendelés felosztásához. /65/

A megegyezés alapvetően jellegetes volt, éppen a rendkívüli megrendeléseket követően egyik gyár sem számíthatott hosszabb időn keresztül hasonlóra. Weiss Manfréd ennek ellenére sem tekintette az új felosztási kulcsot véglegesnek.

Krobatin hadügyminiszter már 1913 márciusában javasolta, hogy emeljék fel Weiss Manfréd és Resica részesedését. 1913 végén végül Weiss Manfréd és Veith Béla, az Osztrák-Magyar Államvasutátság magyar bányáinak és uradalmainak vezérigazgatója, felkereste Teleszky János pénzügyminisztert és előadta, hogy keveseli az 1912-es kulcs alapján történő megrendeléseket, miután csak a kormánykörök unozolására rendezték be gyáraikat nagyobb mennyiségű lövedékek előállítására. Ennek ellenére, hogy a három magyar gyár kapja az összes megrendelések 50 százalékát, kapacitásukat nem tudják kihasználni. A tervezett ágyugyár üzembehelyezése után viszont már csak a kvóta arányának megfelelő részre számíthatnak. Mindezek alapján kérték részesedésük felemelését. Végül hosszabb eszmecsere után elfogadták Teleszky javaslatát, aki ugyan nem értett egyet érvelésükkel, de hogy a "nyugtalaniságnak a jövőre egyszerűen mindenkorra eleje vételesek", további öt százalékot ajánlott fel Weiss Manfrédnek Diósgyőr rovására. /1. V/4/1. táblázat/

Teleszky nem tulajdonított nagyobb jelentőséget eredményének, "sajátos módon" azonban alig néhány nappal később a hadügyminisztérium az 1911-es rendelethez hasonló jelentőségű megbízást adott a tűzéreégi lövedékgyártó vállalatoknak, amelynél természetesen már az új felosztási kulcsot vette alapul.

Weiss Manfréd tisztában volt a realitásokkal, 20, majd 25 százalékos részesedése a nagykaliberű lövedékek rendeléséből

1912 novemberébentökéletesen megfelelt előzetes várakozásának. Tudta, hogy ezt az újabb előretörést elsődlegesen a haditengerészet támogatásának köszönhetette. Ki is akarta fejezni ezért hátláját a haditengerészet egyik magasabb beosztású tisztjének, de ez feljelentette őt vesztegetésért. Hasonló sorsra jutott, amikor a tengerészet egyik hadimérnökének ajánlott fel 20 000 koronát újtipusú nagykaliberű lövedék kikísérletezésére. A hadügyminiszterium ugyan megróttá Weiss Manfrédot a vesztegetési kísérletokért, de a törvényes eljárástól eltekintett. /66/

A kis kaliberű lövedékeknel még kevésbé lehetett betartani a korábbi megállapodást, már csak azért sem, mert pl. a 10 cm-es gránátok, spapnelek és alkatrészeik gyártásába újabb négy magyarországi vállalat kapcsolódott be, ezek közül a magyaróvári tölténnyár volt a legjelentősebb. A megállapodás egyébként sem terjedt ki a lövedékek alkatrészeire, ezen a területen pedig Weiss Manfrédnak rugalmasságával az esetek többségében sikerült a hazai versenytársakat megelőznie. Így a 8 cm-es lövedékek alkatrészeinél 1914 márciusában 1 millió koronát meghaladó értékben ő kapta a Magyarországra eső teljes megrendelést.

A csepeli gyár számára az 1912-1913-as felosztások a monarchiai összeszükséglet 10, majd 12,5 százalékát biztosították. A gyár kapacitása viszont még 1913 májusában sem érte el ezt az arányt. Így a 30,5 cm-es bombáknál Weiss Manfréd a Monarchia teljes gyártási kapacitásának csak 6,5 százalékával rendelkezett /Diósgyőr: 10,9 %, Resica: 3,9 %/, a 24 cm-es lövedékeknel 6,25 százalékkal /Diósgyőr: 13 %, Resica 6,25%/, a 15 cm-es gránátoknel pedig 5,85 százalékkal /Diósgyőr: 7,3 %, Resica: 8,78 %/. A tűzérségi hűvelyeknel Csepelen gyártották az összeszükséglet felét, a kapacitás azonban mindössze 12,7 százaléka volt a teljesnek. Az ezt követően évben Weiss Manfrédnak sikerült ezen az arányon változtatnia. Így a 8 cm-es lövedékeknel a kapacitás a hatszorosára emelkedett, a 30,5 cm-eseknel pedig kétszorosára, a hűvelgyártásnel hasonló volt a helyzet és az összkapacitás 21,75 százalékát már Csepel biztosította, potenciálisan ennél

kedvezőbb volt a helyzet, miután a hűvelgyártáshoz szükséges gépi berendezés 33,67 százaléka volt Csepelen. A tényleges tűzérési lőszertermelés a háború kitörése előtt napi 1000 db volt. /67/

5. Járműgyártás - A termékszerkezet bővítése

A gyalogsági lőszergyártásnál Weiss Manfréd joggal indulhatott ki a sajátosan szabályozott piaci viszonyokból, vagyis a hadügyminisztérium - végső soron közjogi alapon meghatározott - megrendeléseiből. Ez a szabályozás egy bizonyos határig lehetővé tette ugyan a termelés felfuttatását, de egyben megakadályozta az említett határ túllépését. Ez az ellentmondás a századfordulóra vált nyilvánvalóvá, amikor a megrendelések már csak ritkán tették lehetővé a teljes gyártási kapacitás kihasználását. Végső soron ez az üzletpolitika - szabályozott piaci viszonyok mellett is - megfelelt a klasszikus kapitalizmus áruterelésének, amely elsődlegesen a kereslet és kínálat összhangjára épült. Prosperáló gazdasági viszonyok között ez a Magyarországon a századforduló idején teljes mértékben kizárólagos üzletpolitika valóban biztosíthatta az ipar egészének és az egyes vállalatoknak a folyamatos fejlődését. Ez tehát olyan konjunktúra-stratégia volt /és ez különösen élesen mutatkozott meg a textiliparban/, amely már természeténél fogva is alkalmazhatlan volt bármilyen recesszió ellenőlyezésére.

Weiss Manfréd - egész tevékenységét alapul véve - sohasem folytatott ilyen "tisztá" konjunktúra-stratégiát. A századforduló éveinek gazdasági válsága a csepeli gyár további irányításában ugyanakkor minőségileg új üzletpolitikát /már-már válságstratégiát/ eredményezett. Ez egyrészt kiterjedt a termékstruktúra kiegészítésére - aminek egyik módja a korábban tár-

gyalt alapanyaggyártás volt -, másrészt a hagyományos kereslet-kínálat viszony gyökeres megváltoztatására. A modern árutermelés - szemben a klasszikussal - már nem elégszik meg pusztán a keresleg kielégítésével, hanem a kínálattal maga is döntően alakítja, befolyásolja magát a keresletet is.

X kortársak egy része, ill. a két világháború között keletkezett rövid értékelések egyaránt felhívják arra a figyelmet, hogy Weiss Manfréd üzletpolitikájában nem elégedett meg a megrendelésekért folytatott "hagyományos" és megszokott harccal, hanem "mialatt a hadvezetőség valamely új harci eszköz bevetéséről gondolkodott, Weiss Manfréd már be is rendezkedett annak előállítására és amikor a katonák elhatározásra jutottak, ő már fel volt készülve az illető cikk azonnali gyártására, megkockáztatván azt, hogy ha a tervet elejtik, befektetéseit veszendőbe fognak menni." /68/ Pontosabban fogalmazva, Weiss Manfréd a gyárban folytatott kísérletekkel és új befektetésekkel sok esetben szinte kikényszerítette a közös hadi igazgatástól a további megrendeléseket.

Az alapanyaggyártás mellett az un. járműgyártásban fejlődött ki a leghatározottabban Weiss Manfréd válságetratégiája. Egyrészt valóban olyan termékeket sikerült a gyárban megtervezni és gyártani, amelyek már-már elébe mentek a közös hadi igazgatás elképzeléseinek, másrészt ez együtt járt a termékstruktúra kiszélesítésével. Az a felismerés szolgált kiindulási alapul, hogy válságos időszakban ennél kedvezőbbek az értékesítési lehetőségek, minél szélesebb a termékkínálat /sok, de kis ezéria./ /70/

A századfordulón egyre inkább kibontakozó recesszió ellen-súlyozásához a hagyományos termelés kiegészült a fémfeldolgozással és a tűzérési lövedékgyártással. Ezekhez járult a tábori sőtőkemence. Már 1901-re sikerült azt a típust létrehozni, amelyet később egységesen bevezettek a közös hadseregben. A Weiss fivérek Békésy József őrnaggyal közösen kísérleteztek a tábori sőtőkemencével. Ezek a kísérletek 1896-ban hozták meg első ered-

ményüket, május 16-án kérték a közös hadi igazgatástól a kifejlesztett típus nem hivatalos kipróbálását, erre azonban csak közel egy évvel később került sor. Közben, szeptember végén, be-terjesztették a szabadalmat, amit előbb Magyarországon, majd Ausztriában is megkaptak. Ez a sütőkemence annyiban tört el a korábbi típusoktól, hogy az előzetes sütés közvetlenül samott-
caóban történt, míg maga a sütés melegített levegővel, így a kemencét folyamatosan lehetett üzemeltetni. A hadügyminisztérium 1897 júliusában megismételtette a kemence kipróbálását, Weiss Manfréd erre már három darabot küldött, de mivel a különböző cégek által be-terjesztett hét különböző típus között nem volt lényeges eltérés, a minisztérium hosszabb próbált rendelt el. A következő év tavaszán azonban Weiss Manfréd már két újabb típust küldött kipróbálásra, s a kirendelt bizottság végül másik két cég kemencéje mellett a két Weiss Manfréd-féle típus közül a nagyobb megrendelést javasolta a hadügyminisztériumnak. /71/

A tábori sütőkemencéknél Weiss Manfréd 1902 végén kapta az első jelentősebb rendelést 545 darabra a 4. hadtesttől. Ennek a rendelésnek az értéke közel 2 millió korona volt. A szerződés értelmében Weiss Manfréd havonta 50 sütőkemencét szállított. A napi 1200 kg kenyeret sütő kemence gyártáshoz felépítették a sütőkemence osztályt, a farészeket az asztalosműhely készítette. Az első 175 darab 1903 március végére készült el. Ezt követően a megrendelések sem a várakozásoknak megfelelően alakultak, 1904 második felében Weiss Manfréd egyáltalán nem kapott megrendelést, de a helyzetet helyesen felmérve nem állíthatta le ennek ellenére sem a gyártást. Ezek a nyilvánvalóan átmeneti nehézségek nem teheték hosszú távon kétségessé a katonai járműgyártás eredményességét. A sütőkemencegyártásban szerzett tapasztalatokat felhasználva kísérleteztek tábori mozgókonyha gyártásával. Az év végére sikerült is kialakítani azt a típust, amely a korábbiaknál egyszerűbb, könnyebb volt, de ugyanakkor hatékonyabb tüzelést is biztosított.

Az 1904-es átmeneti visszaesést követően 1905 elején Weiss Manfréd újabb 230 darab sőtőkemencére kapott megrendelést a 4. hadtesttől 828 000 korona értékben. /72/

Weiss Manfréd tehát ezekben az években megszilárdította helyét a Monarchia hadiiparában és további külföldi megrendelésekre törekedett. A gyalogsági löezer mellett a táborig sőtőkemence is egyre keresettebb cikk lett az európai piacon. Már 1906 végén az olasz kormány három darabot rendelt Weiss Manfrédtól kipróbálásra. Weiss Manfréd a nagy üzlet reményében 1907 elején személyesen ment a hadügyminisztérium ajánlólevelével Rómába. Ez az utazás teljes sikerrel zárult és Weiss Manfréd olyan megrendeléssel térhetett vissza, amelyhez hasonlóval a Monarchiában senki sem dicsekedhetett. Az olasz kormány ugyanis a hadsereg teljes sőtőkemenceszükségletét Csepeltől rendelte meg.

1908 októberében a szófiai katonai attasé értesítette a hadügyminisztériumot, hogy a bolgár kormány 24 000 puskát, gyalogsági löszert és táborig sőtőkemencét szándékozik megrendelni Ausztria-Magyarországon. A hadügyminisztérium válaszában elégtétellel nyugtázta, hogy a bolgár kormány továbbra is a Monarchia üzemeitől kívánja nagyobb mértékű beszerzéseit biztosítani. A sőtőkemencékkel kapcsolatban a minisztérium felhívta a figyelmet Weiss Manfrédra, akit egyben értesített a bolgár kormány elképzeléseiről. Ugyanakkor a hadügyminisztérium felkérte a külügyminisztériumot, hogy az képviselje a Monarchia hadiiparának érdekeit, nemcsak Bulgáriában, Romániában, örököse országban és Görögországban, hanem Spanyolország és Portugália mellett Japánban, Kínában és Mexikóban is. Ezt követően Weiss Manfréd valóban jelentős megrendeléseket kapott külföldről sőtőkemencék mellett töltényekre, tölténytárakra, sőt még konzervdobozokra is. Az ezt követő években a már hagyományosnak számító balkáni piacon túlmenően Weiss Manfréd megrendeléseket kapott azokból az országokból is, amelyekre a hadügyminisztérium korábban felhívta a figyelmet, így Portugáliából, Kínából és Mexikóból. /73/

Erről Weiss Manfréd ebben az időszakban a kereskedelmi miniszterhez írt levelében a következőket vallotta: "Sok szernyi munkásnépem foglalkoztatása a belföldön igen korlátozott eladási viszonyok között lehetetlen, mi arra ösztönöz, hogy a külföldön hódítsak magamnak vevőkört. Tölténygyáram ilyenirányú fáradozásai már több külföldi államnál vezettek sikerhez és ott a nagy német cégek törekvéseivel dacolva, utat és megfelelő helyet szorított magának. Emellett azonban más iparcikkeim, ezek között katonai járművek, stb. eladását is forszíroznom kell, s tekintetbeni munkásságom az olasz hadsereg sűtőkemence kocsijaimmal való felszerelését eredményezte. Ezen üzlet, eltekintve attól, hogy általa sok száz munkásnak kereset nyújtatik, nagy elvi jelentőséggel is bír, amennyiben - már is, - Spanyolország és Portugáliát indíttatva látta magát, volom a cikk szállítása tekintetében összeköttetésbe lépni." /74/

A tábori sűtőkemencével elért sikerek lendületet adtak a főzőkonyhával folytatott többéves kísérleteknek. 1906 márciusában küldték el az első kész példányt Bécsbe, ez azonban további javításokra szorult.

A következő évben a hadügyminiszter több gyárat szólított fel újabb prototípusok szállítására, köztük Magyarországon az aradi vegonygyárat és Weiss Manfrédot. Újabb év elteltével Csepelről kétfajta típus mintáját küldték Bécsbe.

Az 1909-ig folytatott kísérletek jelentős összegeket emésztettek fel, de végül a szerkesztett típusok megkapták a magyar, osztrák, német, román, angol, belga, francia, olasz, spanyol és portugál szabadalmat.

Az új termék megkövetelte a gyár továbbfejlesztését, a félmillió koronás beruházással felépült a járműgyár, amely kezdetben, az 1909 július 1-i üzembehelyezést követően, havi 100 000 korona értékű sűtőkemencét és főzőkonyhát állított elő. Az évi termelési érték nem sokkal később meghaladta az évi 5 millió koronát.

Weiss Manfréd már júniusban pályázatot nyújtott be a honvédelmi minisztérium által kiírt 544 db mozgókonyha szállítására, amelynek értéke meghaladta a 2 millió koronát. Julius végén pedig megkezdtek a közös hadügyminisztérium által rendelt 1096 konyha átadását, amely végül 1910 szeptemberében fejeződött be. Ezzel szinte egyidőben a közös hadigazgatás mintegy 1,8 millió korona értékben rendelt sütőkemencét Csepelről.

A járműgyárban foglalkoztatott munkások száma ebben az időben megközelítette az 1000 főt, a konjunktúra visszaesését követően, 1912-1913-ban azonban már a 400 főt sem érte el.

A mozgókonyhával folytatott kísérletek melléktermékeként sikerült néhány új gyártmányt kifejleszteni. Ezek közül a főzőláda volt a legjelentősebb, erre a termékre megkapták a hazaiak mellett a török, angol, orosz, portugál, belga és olasz szabadalmakat, a 1909 januárjában a hadügyminisztérium megrendelte az első 1456 darabot közel 300 000 korona értékben. Ezt követte májusban újabb 4168 darabos megrendelés mintegy 800 000 koronáért.

Ezen kívül esetenként, szintén a közös hadigazgatás számára, gyártottak ágyutaligákat is, amelyekből pl. 1907 júniusában 653 darabot rendeltek Magyarországról, ebből 353-at Weiss Manfréd szállított 353 000 korona értékben. Egy évvel később telefonközeikre kapott megrendelést, ennek szintén 1000 korona körül mozgott az ára. 1909-ben ezekhez járult esetenként az un. szerezhárkosi és a töltényövláda. Ezeket a főzőládával együtt a járműgyárban állították elő, hasonlóan a rugós ütközőhöz, amelyet szintén szabadalmaztattak és nagyobb mennyiségben szállítottak a hadseregnek. Ennek továbbfejlesztését jelentette a lökimélő, a hozzá jársult a nyerggheveder-feszítő.

A járműgyártással megváltozott a csepeli gyár jellege is, a fémipari tevékenység nagymértékben kiegészült a fafeldolgozással, ami korábban csak a szükségessé minimumra korlátozódott. Az ártalomhelyben 1907-ben 200 munkás dolgozott, vagyis ez a gyárrészleg önmagában jelentős faipari üzemnek felelt meg. Weiss

Manfréd ennek alapján bejelentette a hadügyminisztériumnak, hogy képes teljes mértékben kielégíteni a 7-10 cm-es lövedékekhez szükséges ládák magyar kvótáját, a minisztérium válaszképpen azonnal rendelt 13 530 darabot, ami ismét 100 000 korona értéken feleli szállítást jelentett. A következő években megismétlődtek az ilyen jellegű feladatok, s így a fafeldolgozás fokozására 1909-ben felépítették a faszáritót. Ez négy egymás melletti kamrából állt, a szárítás természetes légáramlással történt, a levegő aknákon keresztül áramlott a pincébe, s tovább cirkulálva a mennyezeten lévő kürtöken keresztül távozott.

Az említetteken kívüli találmány az egyszerű, olcsó és tökéletes precíziós szerkezettel ellátott önműködő osztályozó mérleg, valamint a tábori írógép volt. /75/

Magyarországon, Ausztriában, Németországban, Belgiumban, Spanyolországban, Romániában, Franciaországban, Portugáliában, Oroszországban, Dániában, Olaszországban, Nagybritanniában és Svájcban szabadalmaztatták a töltényheveder-töltőgépet, amely lehetővé tette géppuskák hevedereinek gyors és kényelmes töltését. Emellett a vékony fémlemezről készített töltényrekesz már nem is számított jelentős találmánynak. /76/

A világháború előtti években dinamikus fejlődött a járműgyártás is, 1909 és 1913 között 10,5 millió korona értékben gyártottak sötökmencét és főzőkocsi, ennek 24 százalékát szállították külföldre, Olaszország mellett elsősorban Hollandiába. Főzőkocsi gyártott ebben az időben a Magyar Vagon- és Gépgyár és a Magyar Szivattyú- és Gépgyár is, ennek együttes értéke azonban mindössze 1,65 millió korona volt, s ebből is 700 000 koronát tettek ki a Weiss Manfréd által szállított nikkel alkatrészek. Megrendelések biztosítása érdekében komoly erőfeszítéseket tettek a sötökmence folyamatos korszerűsítésére, így 1912-ben megoldották a sötökcocsi a korábbinál gyorsabb és biztonságosabb szét- és összeszerelését, 1913-ban új típust fejlesztettek ki, amely különösen hegyi szállításoknál volt kedvező, ugyanabban az évben könnyítették a kezeléssel és megoldották a kedvezőbb hőelosztást, ami egy-

ben akadályozta a kenyerek megégését. 1914-ben ismét a kezelést egyszerűsítették, ez lehetővé tette, hogy akár egy ember is kiszolgálhassa a sütőkemencét. A mozgókonyhákból 1913-ban a magyar honvédség is rendelt 112 darabot 436 800 korona értékben.

Főzőládát az említett négy évben 2,7 millió korona értékben gyártottak, ennek viszont már 63 százaléka került külföldre. A hagyományosnak számító termékek mellett új gyártmányokkal is kísérleteztek. Ilyen volt a hőszigetelő kocsi, amely főzőüstök szállítására szolgált, az üstöket közvetlenül lehetett ezekkel szállítani, míg korábban előbb külön hőszigetelő ládákba kellett őket helyezni. A lőszerkocsi előnye az volt, hogy a már meglévőkhöz képest több lőszor szállítását tette lehetővé, mivel azonban az új kocsi meglehetősen nehéz és drága volt, Weiss Manfréd erre nem kapott megrendelést. Sikeresebb termék volt ezzel szemben a főzőcsésze, erre még a honvédség is kötött ötéves szerződést 1912-ben, ez azonban nem volt saját szabadalom, hanem a Werne et Pfleiderer cégtől vásárolták.

1912-ben készült el nagyobb kaliberű páncél- és gyűjtőgránátokhoz a lövedékkupar- és szélsőveg-szerkezet. Az ilyen új termékeknél gyakran évekig kellett várni egy esetleges megrendelésre, ezek azonban ilyen esetben monopolhelyzetet biztosítottak a gyárnak. Így volt ez a géppuskahéveder-töltőknél is, ezekből ahadügyminisztérium csak 1914-ben rendelte meg az első 200 darabot 90 000 korona értékben, versenytárgyalás kiírása nélkül, aminek az adott esetben nem is lett volna értelme. Később ezt újabb megrendelések követték, Weiss Manfréd egyéb alkatrészeket is szállított géppuskákhoz. /77/

Az un. járműgyártásnak alapvetően kiegészítő funkciója volt és a gyári berendezések minél teljesebb kihasználását szolgálta. Az elért eredmények, a jelentős külföldi szállítások ellenére is mindvégig megmaradt. A világháború éveiben ennek megfelelően a sütőkemencék, mozgókonyhák és egyéb katonai "járművek" gyártása nagymértékben visszaesett és elvesztette korábbi jelentőségét,

miután ekkor lehetővé vált, hogy a berendezések teljes akapci-
tásukkal szolgálják a lőszergyártást. Ez a kapacitáskihasználási
funkció a béke éveiben azonban mégis azt eredményezte, hogy a
Weiss Manfréd gyárnak a gyalogsági és tüzérségi lőszerok gyártása,
valamint a fémfeldolgozás mellett a Monarchia katonai járműgyár-
tásában is meghatározó szerepe legyen.

Általában minden gyár történetében az első jelentős, meghatá-
rozó esemény maga az alapítás. Ságátos módon a csepeli gyártelep
létrehozása nem jelentett semmilyen szempontból döntő változást
a konzervgyár addigi termeléséhez képest. Végül soronpuztán a
töltények élesre szerelését szolgálta, a jelentősége kizárólag
perspektivikus volt, ami a kedvező helyváltoztatásból adódott.
A századfordulóra alapvetően megváltozott a helyzet. A hengermű
üzembehelyezésével, a tüzérségi lőszergyártás előkészítésével a
fémfeldolgozás súlypontja Csepelre helyeződött át, amely így az
ország legnagyobb egyéni tulajdonban lévő gyártelepévé vált.

Ebben az időben a gyár fejlődését alapvetően még mindig a
gyalogsági lőszerszállítások határozták meg és éppen ezért volt
különös jelentősége előbb a balkáni államok, majd Oroszország
megrendeléseinek. Az évtized második felében általában kibonta-
kozó konjunktura, amelyet a hadiiparban felerősített a balkáni
helyzet, ill. a Monarchia Balkán-politikája, újabb fellendülést
eredményezett. Már 1908 elején mintegy 3000 munkás dolgozott a
gyárban, számuk az annexió idején meghaladta a 4000-et, ezek ek-
kor két műszakban gyakorlatilag éjjel-nappal dolgoztak. A mege-
rőltetett termelés és a dinamikus fejlesztés következtében a
csepeli gyár az ország legnagyobb iparvállalatai közé emelke-
dett, sőt a 10-es évek elején már valóban "világcéggé" vált.

A korábbiakból már kiderült, hogy a gyár fejlődése nem köt-
hető egy adott időszakhoz, hanem valóban folyamatos fejlesztée-
ről van szó. Ezen belül azonban az 1910 körüli évek meghatáro-
zó jelentőségűek voltak. Weiss Manfrédnak nemcsak a korábban
kivívott pozícióit sikerült megerősítenie, hanem nemzetközileg

is számottevő tényezővé vált. Ugyanakkor a belföldi piacon folytatott versenye is határozott eredményeket hozott. Ez már minőségi változásokat is jelez, hiszen korábban Weiss Manfréd számára a pénzügyminisztérium által támogatott Diósgyőr egyenlőtlen ellenfélnek bizonyult, s maga is erőteljesen támogatásra szorult ennek ellensúlyozására. Az acélmű létesítésével kapcsolatos küzdelem viszont már mutatja az erőviszonyok alapos megváltozását. Weiss Manfréd látezőlag "vereséget" szenved, hiszen nem sikerül állami kedvezményeket kapnia, s valóságban viszont már függetlenítette magát ezektől. A hadi tengerészet megnyerése - ami korábban a magyar ipar számára "bevehetetlen várnak" mutatkozott - olyan nyerést eredményezett, amivel Diósgyőr már nem tudott lépést tartani.

Természetesen nem véletlen, hogy a folyamatos fejlődésen belül ez a korszak különösen jelentős. Két tényező szerencsés egybeesése tette mindezt lehetővé. Az egyik az 1905 után kibontakozó konjunktúra - s láttuk, hogy Weiss Manfrédnak már korábban sikerült a válságot áthidalnia, - a másik a gyár belső fejlődése, amely éppen 1909-1910-re jutott el az újabb, minden korábbit meghaladó beruházás lehetőségéhez.

Ugyanakkor a gyárban kialakult a valóban európai színvonalú üzemszervezés. A tényleges irányító Weiss Manfréd volt, ez a vezetés azonban - beleértve a cégvezetőket, akik egyébként családtagok voltak - már alig emlékeztetett az egyéni cégeknél szokásos irányító tevékenységre. A gyártási folyamat vertikálisának kialakítása együtt járt az üzemszervezés, irányítás vertikumának megteremtésével. Weiss Manfréd azonban egyben ámentette az egyéni cégek előnyeit, így korlátlan cselekvési szabadságát és a munkásokhoz fűződő "patriarkális" viszonyt. A legendák szerint a gyárudvaron lehajolt az eldobott szögért, ha viszont valami rendkívüli megoldással találkozott, a tisztviselőknek és a munkásoknak egyaránt azonnal, zsebből fizetett.

1914 áprilisában a haditengerészet képviselője a gyárban végzett szemléjéről a legjobb benyomásokkal utazhatott Polába, a gépek és a berendezések - megítélése szerint - nagyrészt megfelelték a legmodernebb követelményeknek. /78/ A Weiss-gyár akkor a Monarchia legjelentősebb és legkorszerűbb gyárai közé tartozott. A korábbi bővítések ellenére a fő profil - ez éppen ezekben az években mutatkozott meg ismételten - a gyalogsági lőszer-gyártás maradt. A gyár fejlesztése ugyanakkor a már említett előnyök mellett lehetővé tette a rendelkezésre álló eszközök szükség szerinti felhasználását, átcsoportosítását.

A fém- és acéltermelés elsődleges célja a hadfelszerelésekhez szükséges alapanyagok gyártása volt, de lehetővé tette egyben az azt jelentősen meghaladó kereskedelmi jellegű termelést is. A világháború előtti regresszió nem jelentett igazán visszacsúszást, bár megakadályozta a gyári berendezések teljes kihasználását, de azok ebben az időben már nem a béketermeléshez igazodtak, kapacitásuk igazi érvényesítésére csak háboruban kerülhetett sor. Weiss Manfréd számításait a bekövetkező eseményekfényesen igazolták, 1916-ban büszkénemlítette előrelátását: "Én tudom és mindenki tudja, hogy az én ipartelepem a háború előtt jóval nagyobb szabásu volt, mint amilyent a békés idők megköveteltek. Nevezetes szakértők fejüket csóválták, amikor látták és ki is mondták: Erre ugyan nem lesz szükség. Szükség lett, és nekem is nagy elégtétel az előrelátásom. Municiók voltak, van és lesz." /79/

A csepeli Weiss Manfréd-gyár - és azt megelőzően már a konzervgyár - alapítása és gyors megerősödése a hazai gazdasági életben több tényező kölcsönhatásának eredményeképpen valósulhatott meg. Döntő szerepe volt a dualista birodalom közös gazdaságirendszerének. Ahazai ipar egyes ágazataira, mint ismeretes, a gazdasági közösség lényegesen eltérő hatást gyakorolt. Weiss Manfréd korai ipari - és a család korábbi kereskedelmi - tevékenysége ahhoz az iparágához - az élelmiszeriparhoz - kötődött,

amely a gazdasági és gazdaságföldrajzi adottságok révén a leginkább hasznosítható a birodalom gazdasági egysége által biztosított előnyöket. E tevékenység révén kialakult, majd egyre tovább bővült a Weiss család, ill. Weiss Manfréd kapcsolata a birodalom legjelentősebb megrendelőjével, a közös hadsereggel. Ugyanakkor azonban, amikor Weiss messzemenően kihasználta a gazdasági egység előnyeit, élt a - végső soron éppen a vámvédelem kompenzálására létrehozott - állami ipartámogatás által biztosított lehetőségekkel is. Vagyis a közös birodalom - ha nem is korlátlan, de kétségtelenül rendkívül széles - piacán a kezdetben jóval fejlettebb osztrák ipar konkurrenciájával szemben a magyar kvóta és a magyar ipartámogatás nemcsak védelmet, de végeredményben egyértelmű előnyt is jelentett.

Ezek a tényezők természetesen nemcsak a Weiss Manfréd-gyár fejlődését határozták meg, számos más magyarországi iparvállalatra hasonlóan hatottak. Weiss Manfréd érdeme, hogy az objektív adottságokat, a különböző és egymásnak ellentmondó hatásokat képes volt egységükben áttekinteni. Végeredményben éppen ez az objektív helyzet tette lehetővé a sajátos "válságstratégia" kialakítását /80/, s ezzel összefonódva a termékstruktúra szélesítését, a kereslet aktív befolyásolását. A nyolcvanas években a visszaesés gyakorlatilag nem érintette a konzervgyár termelését, a századfordulón Weiss Manfréd 1902-1903-ra tuljuttott a válság mélypontján, a tízes évek elején pedig a gazdasági pangás ellenére teljes felkészültséggel várhatta a világháború kirobbanását. A bevezetőben említett "csepeli csoda" éppen ebben rejti magyarázatát.

6. A gyár munkássága

A hazai munkásság szerveződésének fő bázisa kezdettől a szakmunkásság volt, amely jelentős részében német volt, vagy legalábbis beszélt a német nyelvet, s ezinte állandó érintkezésben

volt a gazdaságilag fejlettebb német területek munkásságával. Nagyrészt éppen ez az érintkezés gyorsította meg a kezdeti ösztönösség felszámolását. Ugyanakkor azonban ez az "internacionalizmus" - miután elsődlegesen nem a hazai fejlődésen alapult - hosszú ideig nem vált általánossá.

Az ösztönösség felszámolása időben szinte egybeesett a tőke termelés minőségi átalakulásával, a nagyipar szélesebb elterjedésével. A termelés korabeli gépezítése révén a szakmunkásság ugyan megtartotta döntő szerepét a termelésben, de ugyanakkor kialakult a képzetlen betanított gépmunkásoknak és az idény jellegű segédmunkásoknak a tömege is. Ez utóbbi társadalmi helyzetében is különbözött a szakmunkástól, hosszú ideig sajátos átmenetet képezve az agrárproletariátus és a modern ipari proletariátus között.

Mindaz tükröződött a munkásság mozgalmában is. Az első világháborúig alapvetően harmonikus maradt a párt- és szakszervezeti vezetés, valamint a mozgalom bázisát képező munkásság viszonya. A munkásoztságon belüli ellentét középpontjában a képzettség, s ezzel összefüggésben a szervezethez tartozás kérdése állt. Ez kiegészült azzal, hogy a mozgalom tudományos megalapozása - ellentétben a korábbi messianizmussal - a társadalom forradalmi átalakítását csakis mint perspektivikus célt ígérte. A mozgalomban tehát a gyakorlati, elsődlegesen szociális és végül soron polgári demokratikus politikai célok kerültek előtérbe. Ezek kivívásában nemcsak hogy nem volt ellentét a munkásság és vezetése között, hanem az utóbbi közreműködése egyenesen nélkülözhetetlen volt. Elősegítette ezt maga a mozgalom struktúrája is. A bizalmi rendszer kialakítása, megvédése és elismertetése az egyik legfontosabb célkitűzéssé vált. Minden olyan koncepció, törekvés, amely nem egyezett a párt és a szakszervezet hivatalos, deklarált elveivel, az üzemekben szembekerült a hagyományos bizalmi rendszerrel, így első sorban a "sárga" /keresztenyvezocialista/ alapon szerveződő szakszervezet potenciális veszélyt jelentett a munkásság egyik fő vívmányára, a mozgalom struktúrájára.

A világháborúig az osztályharc minden megnyilvánulása megmaradt a már említett keretek között, vagyis egyrészt a szociális helyzet javítására irányult, másrészt demokratikus politikai célok elérésére, és végül nem utolsósorban a szakszervezeti mozgalom erősítésére, a bizalmi rendszer, a szakszervezeti munkaközvetítés /főleg a szakmunkásoknál/ stb. elismertetésére.

Az osztályharc három területe között nem lehet értékkülönbségeket tenni, az üzem mindennapjaiban azonban természetesen nem jelentkezték egyelő sullyal. A munkásság a szabadságköveteléseket nem spontán termelte ki, a szociáldemokrácia egyik legnagyobb érdeme, hogy ezek erjesztője tudott lenni. A társadalom demokratizálásáért folytatott küzdelem permanensen a pártvezetéstől indult ki, s a gyári munkásság "csak" ennek tömegbázisát biztosította. Ilyen jellegű kezdeményezésekre a munkástanácsok megalapításáig az üzemekben nem került sor, s így sokkal inkább képezik akár a politikatörténet, akár ahagyományos munkásmozgalom-történet tárgyát.

A szervezeti keretek kialakítása a szociális célok megvalósításának eszköze volt, de előbb-utóbb éppen fontossága miatt egyre inkább öncéllá is vált. Ez azonban csak teljes dialektikájában érthető meg. A munkások a szervezeti formák elleni támadásra válaszoltak szinte a legélesebben, ugyanakkor ezeknek átmeneti visszaszorítása nem mindig hatott közvetlenül a munkások szociális helyzetére, miután az függött az országtól, az adott vállalat gazdasági helyzetétől is. Más szóval konjunktúra időszakában a szervezeti formák veszítettek jelentőségükből, ha visszaszorításuk nem járt együtt a munkások szociális helyzetének romlásával. A bizalmi rendszer ugyanakkor egyre inkább nélkülözhetetlenné vált a tőkés számára is, miután kialakította a munkások és a tőkés közötti viszony konvencionális, lehetőleg békés szabályozását, vagyis olyan ceptornává vált, amely viszonylag pontosan érzékeltette a tőkések és a munkások mozgásszabadságának határait. A tizes években a nagyvállalatok vezetése tehát

nem magát a rendszert támadta, hanem annak képviselőit, akik azonban ennek következtében a bizalmi rendszer megszomelyesítőivé váltak, vagyis ugyanolyan tabuvá, mint maga a mozgalmi szervezet. Így került sor Csepelen a gyár történetének egyik legjelentősebb esztrájkjára, arra az egyébként hamis hírre, hogy a gyár főbizalmiját letartóztatták.

A munkásozttály három alapvető rétege a mozgalomban különböző megatartásformákat testesített meg. A szakmunkáság, amely tehát gyakorlatilag a "hivatalos" mozgalmat jelentette, megfelelő elméleti felkészültséggel a tökével vívott harcban tartós és nem mindig látványos eredményekre törekedett. A segéd munkások - különösen az idényjellegű munkások - követeléseiknek eleméntárisabb, ösztönzőbb formában adtak kifejezést, ez a gyors fel-lángolás azonban akár a követelések kielégítése után, akár erőteljesebb ellenintézkedések hatására gyorsan lelankadt és így szinte alig vált a mindennapok követelésének szerves részévé.

Csepelen a munkáság összetétele a gyáron belül hozta létre azt a kettősséget. Egyrészt képviselve volt a legezervezettebb szakma /a vasipar/, másrészt azonban az idényjellegű segéd munkáságnak nagyobb hatása volt, mint a hasonló profilu egyéb üzemekben. Az egyik oldalon tehát a szakmunkáság állandó jelenléte biztosította a küzdelem permanensségét, a másik oldalon pedig a képzettlenek esetleges radikalizmusakényezzerítette a gyár vezetését a meghátrálásra. Ez az egyik magyarázata annak, hogy bár a csepeli munkáság a világháboru előtt a mozgalom egészében még nem töltött be kulcsszeropet, a gyáron belül mégis sikerült országosan is jelentős eredményeket elérnie.

A munkáság osztályvá szerveződése szorosan függ a kapitalista termelési mód megerősödésétől, a másik oldalon azonban - legalábbis Kelet-Európában - a "munkásozttály nem annyira a kapitalizmus miatt szenved, mint inkább amiatt, hogy a kapitalizmus nem oléggé fejlett." /81/

Magyarországon a viszonylagos fejletlenség következményei különösen sújtották a munkásságot. A hazai iparvállalatok a fejlettebb ausztriaiakkal szemben versenyképességüket a bérak lecsorításával kívánták előmozdítani. Ennek következtében a valóban versenyképes üzemek munkássága az esetek többségében jóval előnyösebb szociális helyzetben volt az átlagosnál. Ennek azonban volt egy szubjektív oldala is. A múlt század kilencvenes éveikig szinte általános volt az a nézet, hogy a szocialista eszmék idegenek a "józan magyar néptől", ebben az időben azonban az egyre inkább tarthatatlanná vált, s felmerült a szocialista veszély kivédésének, gyengítésének szükségessége. A valóban "józan" gazdasági körök felismerték, hogy a tőkés-munkáság ellentéte mellett minden régi ellentét eltörpül. /82/ Ezek a körök legalább olyan alaposan ismerték és olvasták Marxot, mint a legképzettebb munkások. /83/ Egyrészt éppen Marx, másrészt a fejlettebb országok példája egyértelműen mutatta, hogy "mindenfajta munkakörben jól táplált, minden irányban kedvező viszonyok között élő munkás sokkal több eredményt képes elérni. Magas munkabér és rövid munkaidő képezik a kedvező életviszonyok előfeltételeit... Az olcsó munka következménye a magas munkabérnek." /84/

A legfejlettebb üzemek a századforduló után szakítottak a kizsákmányolási "alacsonyabb" formájával, és úgy fokozták azt, hogy relativizálták a munkások elnyomoradását. A munkások abszolút elnyomorodása a háború előtt valójában még az ötvenes években közölt statisztikákkal sem igazolható. Különösen a századforduló előtt számos kisiparos lecsüllyedt ugyan a munkás-ság léte szintjére, de ezáltal maga is emelője lett ugyanannak.

A munkás-ság helyzetének vizsgálatánál figyelembe kell venni ennek differenciáltságát. Meghatározó tényezője gazdasági, társadalmi és politikai téren is a képzett és jól fizetett szakmunkás volt.

A csepeli munkások összetételét döntően az üzem jellege és földrajzi fekvése határozta meg. A kezdeti években, amíg pusztán a töltények összeszerelése folyt Csepelen, addig a gyár elsődlegesen képzetlen férfi- és nőmunkásokat foglalkoztatott.

A századforduló után a gyár vertikumának szélesedésével egyre nagyobb szefophez jutottak a szakmunkások, arányuk ezt követően mintegy negyedét tette ki az összmunkásságnak. /1. V/6/1. táblázat/. Képviselve volt közöttük a vas- és fémiparra, illetve gépgyártásra jellemző szinte összes szakma, sőt nem kis mértékben a faipari munkásság is.

A munkásság egyes rétegeinek státusza és pozíciója a gyár belső hierarchiájában nagymértékben különbözött egymástól. A leggyértelműbben a segédlevéllel rendelkező, felszabadult szakmunkások különültek el, de még az egyes szakmák között is voltak jelentős eltérések. Kiemelkedtek közülük az esztergályosok, a szerezámlakatosok, az idomszereszek, géplakatosok, a rézművesek, a cinnezők, a vasöntők, az olvasztók, a kőművesek és a mintaszatalosok. Őket követték az egyéb lakatosok, kovácsok, gyalusok, hegesztők, bádogosok, vésnők, marósok, fémnyomók, villanyeszerelők, magkészítők, szijgyártók. Újabb csoportot alkottak a közörűsök, lágyítók, pácolók, sággítók, hűtők, gépápolók, darusok, gépformázók, kályhaeszurolók, öntvénytisztítók, adagolók, mázolók, esztalosok, kádárok, bognárok, stb. Végül a szakmunkások legalsó csoportját alkották a hengerműben dolgozó egyéb szakmunkások, akik már alig különböztek a gépmunkásoktól.

A gyári hierarchiában a szakmunkásokat a betanított gépmunkások követték, akiknek is tovább differenciálódtak. Felsőbb rétegüket alkották a különböző esztergákon, marógépeken, présen, h zógépeken, lomezollókon és automatákon dolgozó munkások, a közörűsök, csiszolók, hűveltytisztítók, homokfuvók, stb. alsóbb rétegüket pedig a furók, és a hengerműben foglalkoztatott gépmunkások.

Segéd munkásnak számítottak a rektárakban, műhelyekben, udvaron, kazán- és gépházakban, a kályháknál, stb. dolgozó szakmunkásokhoz beosztott munkások, a szállítók, a drót- és csőköttők, csőkenők, fémcsodrók, stb.

A nőmunkások kisebb mértékű differenciálódása két egymástól viszonylag elkülönülő csoportot jelentett, a gépmunkásokat és a termelést kiszolgálókat. A gépmunkások egyszerű gépeken dolgoztak, amelyek nem igényeltek komoly betanítást, így a munkások két kategóriája között nem volt lényeges különbség.

A termelés jellege eltért a hagyományos vas- és fémipari vagy gépgyártási üzemekétől. Ez megnyilvánult a munkásság összetételében is. Amíg a nagyobb gépgyárakban a kezdeti időszakban 50-80 % között mozgott a szakmunkások aránya /85/, addig Csepelen mindössze minden negyedik munkás rendelkezett segédlevéllel. A másik oldalon viszont az iparág egyéb üzeméhez viszonyítva magas volt a nők részaránya, ami kezdetben meghaladta a szakmunkásokat, majd a világháborúig fokozatosan csökkent, de még ekkor is meghaladta a 20 %-ot.

A gyár vonzási körzete a kezdeti időszakban viszonylag szűk volt. Még a századfordulót követő években is a gyári munkásság tulnyomó többsége Pest megyében született. A képzetlen férfiaknál a csepeli /község és sziget/ születésűek, a nőknél a csepeli /község/ és a budapesti születésűek domináltak, a szakmunkásoknál elsődlegesen a fővárosiak, bár náluk a migrációs folyamat sokkal határozottabban érvényesült, különösen Közép- és Dél-Dunántulról. Ez az évtized második felében egyre inkább kiterjedt a képzetlen munkásokra is, ebben az időszakban már kialakult a gyár végleges migrációs környezete, ami a gyár viszonylag közvetlen környezetén túl elsősorban éppen a Közép- és Dél-Dunántulról foglalta magában. A Monarchia Lajtán tuli és horvát területeiről elenyészően csekély számú munkás került Csepelre, leginkább szakmunkások és nők. Még onnét is kevesebben voltak azonban az erdélyi, illetve az észak- és kelet-felvidéki születésűek. /1. V/6/2. táblázat/

A gyártelep tehát különösen az alapítást követő években a környék - és ezen belül is elsősorban a község - képzetlen munkásságára épült, ami kiegészült a főváros által biztosított szakmunkássággal. Így Csepelen az országosnál is jobban elkülö-

nült a hazai munkásság két alapvető típusa. Ugyanakkor életutjuk, amelynek során eljutottak a csepeli gyárba, szintén jelentősen eltérő volt. A munkásnők döntő többsége számára a Weiss Manfréd-gyár jelentette az első ipari munkahelyet. Sokan közülük átmenetnek tekintették ezt az állapotot a házassághoz szükséges minimális anyagi eszközeik, a befizetés biztosításához. Mindössze mintegy negyedüket jellemezte a generáción belüli mobilitás, ezek korábban mezőgazdaságban, illetve cselédként dolgoztak. Ipari tevékenységüket szinte kizárólag csak nagyüzemekben kezdhették meg. A Csepelen dolgozó nők többsége tehát minden előzetes ipari tapasztalat nélkül került a gyárba, kisebb része viszont budapesti - elsősorban dél-pesti nagyüzemekből került Csepelre. A megváltásként várt házasság csak nagyon ritkán eredményezte a szabadulást. Legtöbbjük már gyermekként kezdett dolgozni és ha megérte, öregasszonyként fejezte be.

A képzetlen férfimunkások életpályája hasonló volt a nőkéhez. Mintegy negyedik dolgozott korábban cselédkönyvvel, s minden második a csepeli gyár révén került az iparba. A többiek - akik már korábban is végeztek ipari tevékenységet - túlnyomórészt a nőkhez hasonlóan nagyüzemekben dolgoztak, bár ez nem volt annyira egysíkes.

A szakmunkások életútja gyökeresen eltért a képzetlenekétől. Pályájukat magától értetődően kivétel nélkül ipari munkásként - tanoncként - kezdték, nagyrészüket kisiparosnál. A századforduló utáni években a Csepelen dolgozó szakmunkásoknak még mindig több mint felét alkották azok, akik pályájukat kisiparosnál kezdték, ez az arány azonban a világháborúig rohamosan csökkent és a 10-es években már csak a szakmunkásoknak mintegy negyedét jelentették. /1. V/6/3. és V/6/4. táblázatok/

A gyári munkásság életszínvonalának fejlődéséről a hazai szakirodalomban alapvetően egységes nézet alakult ki. Eszerint a reáljövedelmek a 90-es évek közepéig - a századfordulóig -

lassan emelkedtek, majd a századforduló után - a világháború előtti évtizedben - előbb lassan, majd gyorsuló ütemben csökkentek. /86/. Hosszu ideig a nemzetközi szakirodalomban is hasonló nézetek domináltak. /87/. Az utóbbi évtizedben több olyan számítás látott azonban napvilágot, amely szerint a reáljövedelmek 1890 és 1913 között dinamikusan fejlődtek. /88/

A csepeli munkások béréből végzett számítások hasonló eredményre vezettek. A gyárban dolgozó munkások átlagos reáljövedelme 1893 és 1899 között 15 %-kal, 1893 és 1913 között pedig 23 %-kal emelkedett. A munkások egyes kategóriái között azonban ezen belül jelentős eltérések voltak. Nagyon erőteljesen és szinte töretlenül fejlődött a szakmunkások reáljövedelme, lassabb ütemben, de szintén egyenletesen a képzetlen férfimunkásoké, a nőké viszont a századforduló után stagnált, sőt mintegy 2 %-kal vissza is esett. Ugyanakkor fokozatosan erősödött a munkásságon belüli differenciálódás, a világháború előtt a jól fizetett szakmunkások már közel négyszeresét keresték a munkásnők bérének. /1. V/6/5. és V/6/6. táblázatok/

Az ipari forradalom vívmányainak széleskörű elterjedése, a gépesítés kiszélesítése következtében megváltozott a munkássztruktúra. A szakmunkásokhoz képest nőtt a képzetlen munkások és munkásnők aránya. A nagyipari munkásság jellegében és munkavégzésében egyre inkább különbözött a kisipari szakmunkasságtól, egyben nagymértékben nőtt a súlya a nagyipari termelésben és hierarchiában.

A munkásság reáljövedelmének - és így életszínvonalának - alakulása közvetlenül kihatott a munkásmozgalom erejére, fejlődésére, 1701 és 1907 között tizenháromszorosára emelkedett a szakszervezetek taglétszáma, ugyanakkor 1904-1906-ban került sor a világháború előtti korszakban talán a legerőteljesebb mozgalmi megnyilvánulásokra. Ezt követően azonban a konjunktúra kibontakozásának hatására minimálisra csökkent a bérharc, és az államhatalom végül is sikeresen kisérrelhette meg a mozgalom szer-

vezeti kereteinek szétzuzását. Csepelen erre már 1907 márciusában sor került, de 1908 végén a kormány a vasasok központi vezetőségének működését is felfüggesztette. A több mint 60 000 fő részvételével megtartott tömegsztrájk látványos válság volt ugyan erre az intézkedésre, de a mozgalom visszaszorítását nem tudta feltartóztatni. 1909-re szinte teljes szélcsend állt be és a szakszervezetek taglétszáma a két évvel korábbinak a kétharmadát sem érte el.

Ugyanaz a folyamat figyelhető meg Csepelen is. 1906 nyarát követően alig került sor bérmozgalmakra és azok is jelentéktelenek voltak, munkásgyűléseket sem tartottak, a helyi csoport felfüggesztése nem váltott ki nagyobb ellenállást, jelentős akciókat kizárólag a központi vezetés szervezett. A konjunktúra visszaesése ismét növelte 1910-től a mozgalom élánkságát. A Weiss Manfréd-gyár sajátos gazdasági helyzete ebben az időszakban hatott a gyár munkásságára is. 1910 elejétől ismét működhetett a helyi csoport, de a szervezkedés nagyon lassan folyt, s 1911 végén mindössze 173 szervezett vas munkás dolgozott Csepelen. /89/. A balkáni helyzet és az acélmű létesítése következtében újabb erős gazdasági fellendülés bontakozott ki. Ez azonban az országos helyzet hatására Csepelen sem eredményezte a mozgalom további hanyatlását. Márciusban új szervezőbizottságot választottak, s rövidesen már 600 főre emelkedett a helyi vasas csoport taglétszáma. Az új vezetés tudatosan törekedett a mozgalmi életet gátló tényezők feltárására. Ezek közül elsősorban a szervezetlenség hatása és a szakmágyűléslet volt jelentős. Így került sor szeptemberben előbb közös /szakmaközi/ szervezőbizottság, majd külön nő szervezőbizottság megválasztására. Ez utóbbi hatására az év végéig 800 nőmunkás lépett be a szakszervezetbe. A gyár gazdasági fellendülésének és a munkásmozgalom megélénkülésének egybeesése minden korábbit felülmúló sikereket eredményezett. Rövid munkabeszüntetések 10-40 %-os béremeléshez vezettek, rendezték a tulórakat, több műhelyben rögzítették a nők minimális bérét, egyes műhelyekben kollektívezerszövést kötöttek és végül a jelentősebb vasipari szakmáknál bevezették a szakszervezeti munkaközvetítést. /90/

1913-ban tovább folytatódott a mozgalom megerősödése, a munkaügyi kérdésekben lassan a szakszervezet szinte korlátlan hatalommal rendelkezett. Februárban a kislővegosztály nőmunkásai követelték három szervezetlen munkásnő elbocsátását. Márciusban az Általános Üzem munkásai elhatározták, hogy csak legalább 3 hónapra szervezett munkást lehet az üzembe felvenni a kizárólag a szakszervezet közvetítésével. Nyáron előbb a tároosztály munkásai, majd a hengerdei lakatosok, végül a csőhúzó munkásai szüntették be a munkát. Kilencheti harc után a Weiss Manfréd gyár 1913 július 31-én kollektív szerződést kötött a Vas- és Fémmunkások Országos Szövetségével, a Famunkások Országos Szövetségével, a Famunkások Országos Szövetségével, az Építőmunkások Országos Szövetségével és a Földmunkások Országos Szövetségével, ami így kiterjedt az összes szakmára és valamennyi munkásra. /91/

A kollektív szerződést a korabeli munkásajtó joggal érezhető jelentős vívmánynak, bár néhány kérdésben korlátozta a munkások korábbi - de hivatalosan a gyárvezetőség részéről el nem ismert - hatáskörét. Így pontosan szabályozta a munkásfelvételek és elbocsátások rendjét. A gyár kötelezettséget vállalt, hogy csak szervezett szakmunkást vesz fel a gyárba és a többi munkásnál is a lehetőségeknek megfelelően élni fog a szakszervezeti munkaközvetítéssel. Elbocsátásoknál ugyanakkor a szervezetség sem pro, sem kontra nem lehet szempont.

A gyár vezetését a kollektív szerződés megkötésénél az inspirálta, hogy a továbbiakban esetleges sztrájkok és amerikázások ne akadályozzák a folyamatos termelést. A szerződés ennek megfelelően ki is mondja - általános politikai sztrájktól eltekintve - a sztrájktilalmat. Ennek fejében pontosan rögzítették a minimális béreket, a kötelező béremeléseket, az akkordbéreket, a munkaidőt, a túlóra és a munkaszüneti napokon végzett munkák díjazását. Ugyanakkor a gyár vezetése elismerte a szakszervezeti jogokat és munkaközvetítést. A vitás kérdések rendezésére létrehozták a munkásválasztmányt, amelybe a gyár összes osztá-

lya két-két rendes tagot és ugyanannyi póttagot jelölt. Ezek közül választott a gyár vezetése osztályonként egy-egy rendes és póttagot. A kollektív szerződés annak ellenére, hogy erősen korlátozta az osztályharc konkrét formáit, komoly előrelépést jelentett egyrészt a munkásság szociális helyzetének és biztonságának javításában, másrészt a szakszervezeti keretek elismertetésében és továbbfejlesztésében /92/

A csepeli munkások a világháború előtti nappali műszakban heti 53 órát dolgoztak /délelőtt 7⁰⁰-11⁵⁵, délután pedig 13³⁰-18²⁵ között/, és 55 órára kaptak fizetést, éjszakai műszakban heti 50,5 órát /18³⁰-5⁵⁵ között, egyórás szünettel/ 57,5 órára fizetésért. Ültözködésre, mosakodásra minden alkalommal negyedóra állt rendelkezésükre. A törvényes munkaszüneti napokon kívül a gyárban munkaszünetnek számított a húsvét két napja, pünkösd két napja, karácsony két napja, újév napja, december 24. és 31. délutánja, valamint május 1. Az ezeken a napokon végzett munkát azonban mozgósítás és háború esetén nem kellett külön díjazni. Az órabérek szakmától és kortól függően 0,18-1,10 korona között mozgottak, akkordmunkával mintegy 25-30 %-kal lehetett ennél többet keresni, túlórákért pedig 25-50 %-os pótlékot fizettek.

Az első világháború előtti években tehát csökkent a munkások átlagos munkaidéje, csökkent a halálos balesetek száma. Az ipartörvények és a baleset- és betegbiztosítás - ha szerény keretek között is - bizonyos gazdasági és szociális biztonságot nyújtottak. A gazdaság növekedési üteme lehetővé tette a munkások vásárlóerejének mérsékelt emelkedését, ami természetesen messze elmaradt Weiss Manfréd nyereségének növekedésétől.

A mozgalmi tevékenység egyik különálló - de ugyanakkor nagyon is jelentős - területét jelentette a képzési és kulturális tevékenység. Csepelen a szakszervezet helyi csoportja szervezett különböző tanfolyamokat, így rajztanfolyamot a gyár egyik építésmérnökének vezetésével, írás-olvasás-tanfolyamot az analfabóták számára, stb. 1911-ben a helyi csoport hozta létre a vigalmi bizottságot, azzal a céllal, hogy "a munkástársakat elvonja a kormagtól, az alkohol élvezésétől, s megis-

mertesse őket az irodalomban és művészetben fellelhető magasabbrendű élvezetekkel." /13/

Eleinte megfelelő hely hiányában kocsmában rendezték az előadásokat, majd miután helyi szervezeti csoport a központi szövetség támogatásával felépítette a Munkásotthont, ott kaptak színpadot. A vigelmi bizottság tánciskolát, amatőr színelőadásokat, kabaré és dalárda esteket rendezett. Ezeknek a rendezvényeknek a bevétele biztosította a Munkásotthon fenntartásához szükséges anyagi eszközöket. A bemutatott darabok sem művészileg, sem politikailag nem voltak jelentősek.

A helyi könyvtár kölcsönző könyvtárat is tartott fenn, a tagdíjakból befolyt összegek egy részét rendszeresen annak bővítésére fordították. A néhány száz kötetes könyvtár a marxista alapirodalom /Marx, Engels, Lassalle, Kautsky, Kunfi/ tulmondon tartalmazta a polgári radikálisok egyes művét. /Jászai, Szende/, Kropotkin könyveit, valamint szépszámu irodalmi művet /Verne, Jókai, Zola, Ohnet, Mikezách, Tolstoj, Csizmadia, Herczeg, Bródy, Gorkij, stb./

A több évezéades társadalmi keretek felbomlásának hatására a dualizmus korának társadalma, összehasonlítva a korábbival vagy akár a két világháború közöttivel, sokkalnyitottabbá vált, viszonylag tömeges mobilitást tett lehetővé. A társadalom egyik legzártabb rétege eközben a szakmunkáság volt. Amíg az agrárproletariátus viszonylag széles körei válhattak ipari munkássá, a segédmunkások, beleértve a nőket is, gépmunkásokká, eddig a szakmunka az egyik oldalon elsődlegesen "öröklődött", a másik oldalon pedig alig nyílt lehetőség a felemelkedésre. Az egyetlen utat a termelést közvetlenül irányító tevékenységet magában foglaló rang megszerzése jelentette, amely túl azon, hogy eleve szűk volt, komoly identitási válsággal járt együtt. Magyarországon éppen ez a felemelkedő réteg jelentette a munkárisztokráciát, túlnyomó többsége a gyári hierarchiában már nem tartozott hivatalosan amunkások közé, hatalma a termelésben

- éppen a beosztott munkások felett - korlátlan volt. Nemcsak a vidéki munkások kedveskedtek a művezetőnek baromfival, tojással, stb. állás reményében, hanem gyakran még szakmunkások is erre kényszerültek, különösen felszabadulásuk után.

A művezetők szerepénél ugyanakkor rendkívül fontos volt, hogy ők jelentették az osztályharcban a fő ütközési felületet. A munkások ösztönös indulata elsődlegesen mindig a hajcsár ellen irányult. Öntudatos, szervezett munkás számára tehát a felemelkedésnek ez a lehetősége eleve magában hordozta az említett identitási válságot. A másik oldalon -a művezetőknél - rögtön megjelent ennek kompenzálása, sőt túlkompenzálása, az új identitás keresése. Nem véletlen és egyáltalán nem meglepő hogy a Művezetők Lapja sokkal határozottabban lépett fel a munkásság követeléseivel szemben, összehasonlíthatatlanul kritikátlanabb volt a tőkésekkel szemben, mint a GYOSZ bármelyik kiadványa. A munkások sajtóorgánumai ugyanakkor tele voltak egyes művezetőknek címzett fenyegetésekkel. A magyar munkásmozgalom egyik legnagyobb eseményét, az 1905-ös vasas sztrájkot is végül egy művezetői pofon váltotta ki.

A szakmunkásság és a művezetők között mintegy átmenetet képeztek az előmunkások és a csoportvezetők. Bérük megegyezett- esetenként némileg meghaladta - a legjobban fizetett szakmunkások bérével, hivatalosan munkásnak számítottak, annak ellenére, hogy a csoportvezetők esetenként több mint 40 munkást irányítottak. Ugyanakkor a művezetők között is határozott belső rétegződés alakult ki. Az alsó szintet a segédművezetők képezték, őket követték a tényleges műsorvezetők, a felső szintet pedig a főmesterek jelentették. Ez utóbbiak hatásköre, sőt fizetése is már-már megegyezett egyes üzemvezetőével. /1. V/6/7. táblázat/

A művezetők bérezési formája is különbözött a munkásokétól. Amíg az utóbbiak akkord- vagy órabérben dolgoztak, addig az előbbiek napi-, heti- vagy órabérben dolgoztak, addig az előbbiek napi-, heti- vagy havidijsként. Többségük napi- vagy hetidij-

díjban kezdett és csak néhány év multával lépett elő /gyakorlatilag a fizetés nagyságától függetlenül/ a havidíjasok közé, ami jogilag a véglegesítésnek felelt meg. A vizsgált művezetőknek mintegy harmada kétséggel korábban szakmunkásként dolgozott Csepelen /esetleg a Konzervgyárban/, megközelítőleg fele pedig feltehetően már művezetőként került be a gyárba. /94/

A gyárban felemelkedő művezetők születési helyüket tekintve nem különböztek a szakmunkásoktól. A többiekénél viszont nagyobb arányban voltak külföldiek és felvidékiek, ezzel szemben kisebb volt a dunántuliak aránya. A művezetők képzettsége megegyezett a szakmunkásokéval, bérük viszont összehasonlíthatatlanul magasabb volt.

A tisztviselők elsődlegesen beosztásuk, másodlagosan képzettségük alapján erősen differenciálódtak. Női tisztviselők általában négy polgárral rendelkeztek, gyakran kiegészítve kereskedelmi tanfolyammal. Tulnyomó többségük a közvetlen környékről, elsősorban Budapestről származott. Fizetésük hozzávetőlegesen megegyezett a képzetlen férfiumunkásokéval. A férfi tisztviselők között elég sok volt a külföldi születésű, bár arányaiban kevesebb, mint a művezetőkénél. Képzettségük meglehetősen eltérő volt, többségükénél megegyezett a női tisztviselőkével, bizonyos mértékig jobban specializálódtak. Egyrésztük azonban rendelkezett érettségivel, vagy felsőfoku szakiskolai végzettséggel. Átlagos fizetésük némileg meghaladta a szakmunkásokét. /1. V/6/8., V/6/9; V/6/10; V/6/11; V/6/12; V/6/13 és V/6/14. táblázatok/

A gyári hierarchia csúcsán állt a mintegy tucatnyi vezető tisztviselő, az igazgató, a fontosabb üzemek vezetői, a főkönyvelő és a főpénztáros. Két gyökeresen eltérő generációt képviseltek, az egyik, a régi generáció szinte a gyár alapításától Weiss Manfrédnál dolgozott és legjobb esetben érettségivel rendelkezett. Fiatalon kerültek a gyárba /Stern Richárd igazgató 1892-ben 23 évesen, Deutsch-Detre-Vilmos kereskedelmi igazgató 1883-ban 17 évesen, Hiller Gábor főkönyvelő, 1894-ben szintén 17 évesen/más a gyárral együtt nőttek fel az egyre bonyolultabb

feladatokhoz. Az "új" generáció a századforduló utáni nagyobb bővítések révén került a gyárhoz, zömmel külföldről. Így Párizsból /az egyébként magyar/ Nágel Bernát, a Fémű létesítése, Németországból Schwerngber Henrik, Svájcban Studer Hermann a Lőszergyártás bővítése kapcsán. Kodár Jenő fokozatosan magyarosodó osztrák katonatiszti család sarja, maga is őrnagyi rangban hadmérnökként a hadi tengerészetnél ténykedett, míg 1905-ben át nem vette a Lőszerüzem műszaki irányítását. Ők már mindannyian nemcsak egyetemi végzettséggel, de komoly műszaki tapasztalattal is rendelkeztek. Hozzájuk csatlakozott már a 10-es években a német Mars György, aki az Acélmű főmérnöke, majd igazgatója lett.

Weiss Manfréd mindkét generációt megbecsülte. Fizetésük a világháború előtt meghaladta a 10 000 koronát, s ezzel több mint tizenötsszörösét keresték a nőmunkások bérének. Weiss Manfréd 1913 decemberében javasolta a Hadügyminisztériumban és a Honvédelmi minisztériumban Stern és Kodár legmagasabb kitüntetését. Januárban Hazai kérte ehhez Krobotin támogatását, a két igazgatónak a "hadseregszállítás körül szerzett érdemeik, különösen pedig az 1912/1913. évben fennállott külpolitikai válság alatt feltétlen megbízhatóságukkal, odaadó ügybuszgalomukkal és pontosságukkal teljesített jelentékeny szolgálataik elismeréséül", Krobotin, tekintettel a két ur érdemeire, fenntartás nélkül hozzájárult a felterjesztéshez, s így Stern megkapta a királyi tanácsosi címet, Kodár pedig a Ferenc József lovagkeresztet.

/95/

A tisztviselők többsége státuszát tekintve jóval közelebb állt a szakmunkássághoz, mint a vezető tisztviselőkhöz. A döntő különbség azonban pozíciójukban rejlett. A gyár strukturájában egységes réteget képeztek, mereven elkülönülve a munkásoktól. Saját kasszinót létesítettek saját könyvtárral, ami a könyvek számát és jellegét tekintve nem volt semmivel sem értékeesebb a szakszervezeti könyvtárnál. Előnyben részesítették a

a tetszetős külsejű könyveket, de a világirodalom /nem is beszélve az elméleti művekről^{sz}/ csak egy-két kötetrel szerepelt.

A különállás sajátos megnyilvánulása volt az 1911-ben létesített tisztviselői és művezetői nyugdíjintézet. 18-45 év közötti legalább két éve véglegesített alkalmazottak részére a cég a belépést kötelezővé tette. /1911-ben ez mindössze 80 főt érintett./ A tagok törzsfizetésüknek /a teljes fizetés 75 %-a/ öt százalékat fizettek a nyugdíj alapra, valamint fizetésemelés esetén egy éven keresztül az emelés ötven százalékat. A cég hasonló arányban támogatta a nyugdíjintézetet. Nyugdíjra csak az tarthatott igényt, aki a cégnél töltött tisztes szolgálatot követően munkaképtelenné vált, vagy önhibáján kívül elbocsátott. /Üzemi balesetnél eltekintettek a tisztes szolgálati viszonytól/. 58 éves kor felett, 30 évi szolgálat után nem kellett külön igazolni a munkaképtelenséget. Mindezek teljesítése esetén az intézet tíz évi munkaviszony után nyugdíjként folyósította a törzsfizetés 40 %-át, minden további szolgálati év újabb 2 %-ot jelentett, a végösszeg azonban nem haladta még a törzsfizetés 80 %-át. Az öszevi nyugdíj a rendes nyugdíj felét tette ki, minimálisan azonban évi 400 koronát, a hátramaradt gyermekek 20 éves korukig nevelési járulékban részesülhettek.

A nyugdíjjogosultság feltételei mai szemmel igen szigorúak voltak, s láthatóan a tisztviselők és művezetők helyhezkötését szolgálták /ha pl. tisztes tagságot megelőzően a munkaviszony az alkalmazott önkéntes távozása miatt szűnt meg, még a korábban befizetett összeg megtérítésére sem tarthatott igényt./ Az adott viszonyok között azonban - figyelembevétel a cég hozzájárulását - jelentős szociális juttatásnak számított.

VI. A Weiss Manfréd-gyár a háboruban

1. A háborús termelés

A háboru kitörésekor kiderült, hogy Weiss Manfréd ugyan valóban előrelátóan felkészült a háborús termelésre, de még ez sem bizonyult elégségesnek. Ehhez a közös hadigazgatás nem volt - a Monarchia általános viszonyai között nem is lehetett - megfelelően szervezett, hiányzott a nélkülözhetetlen korszerűség. A vélg vagy valóságos nemzeti érdekek elkülönülése hatott a látszólag erősen centralizált közös hadseregre is. A háboru kezdetén mindez elsődlegesen a komoly lőszerhiányban jelentkezett, amit csak fokozott, hogy a háboru méretei minden korábbi elképzelést messze túlszárnyaltak.

A felkészületlenséget mutatja, hogy a közös Hadügyminisztérium csak a mozgósítás elrendelését követően kezdett hozzá a háborús lőszer-szükséglet biztosításához. Tisza István hosszasan tárgyalt Weiss Manfréddal, aki csak augusztus elején kapott megrendelést 80 000 srappnellre és 40 millió gyalogsági lőszerre, a Honvédelmi Minisztérium ugyanakkor 40 000 srappnellt rendelt, ezeknek az értéke 8,8 millió korona volt. Augusztus 9-én jelent meg a bécsi tüzérségi szertár képviselője a gyárban a termelési kapacitás és a rendelkezésre álló készletek ellenőrzésére. Az adott körülményekhez képest csak csekély mennyiségű késztermék állt rendelkezésre, a napi kapacitás a srappneleknél mintegy 1000 db volt, a lőszernél pedig 1 millió db. A gyárvezetés sürgős lépéseket tett a termelés fokozása érdekében. /1/

A munkáslétszám napok alatt szinte kétszeresére emelkedett, s már augusztus elején elérte a 6000 főt. A fontosabb üzemrészek /hüvelygyártás, lövedékgyártás, asztalosműhely, hengermű, stb. /éjjel-nappal folyamatosan dolgoztak, a hüvelyek töltése napi 15 órában történt, a többi műhely 11,5 órát dolgozott. A három műszak bevezetése - Weiss Manfréd állítása szerint -

20 százalékos béremeléssel és külön éjszakai pótlékkal járt /2/

A Hadügyminisztérium mindent megtett a termelés felfuttatása érdekében. Szigorúan fellépett a kereskedelmi cikkek gyártása ellen, sőt már kezdettől korlátozta a Honvédelmi Minisztérium megrendeléseit. Így július 25-én Szurnay hivatkozva a hadsereg állományának felemelésére és új alakulatok létesítésére, kéri Krobotin beleegyezését, hogy a WM-gyár és a Fegyvergyár részére megrendeléseket adhasson. A hadügyminiszter a kérést határozottan elutasította. Még az év végén is számon kérték Weiss Manfréd-tól, hogy a gyár szállításai neesse elmaradnak teljesítőképességétől. Amikor Weiss Manfréd a fémárak emelkedése és költségeinek növekedése miatt a vételár felemelését követelte, kérésre teljesítését a minisztérium a szállítások fokozásától tette függővé.

Egyesüsitették a kifizetéseket is aszáll, hogy jelentős előlegeket biztosítottak a gyárnak. 1914 szeptemberétől Weiss Manfréd hüvely- és lövedékgyártó gépeket kapott külsőn a wüllersdorfi gyártól, ezeknek a száma 1916 áprilisára elérte az 53-at és az év folyamán tovább növekedett /3/.

A hadigazgatás igényeinek kielégítésére a mozgósítás után a gyár meglévő berendezései nem voltak elégségesek. Weiss Manfréd gyakorlatilag az összes rendelkezésre álló eszközt igénybevette gyárának bővítéséhez. A háború kitörését követő egy éven belül 7,3 millió koronát fektetett be a tüzérségi lövedékgyártásba, 1,4 milliót a gyalogsági lőszergyártásba, 2,4 milliót az erőtelep fejlesztésébe és 1,5 milliót kiegészítő létesítményekbe, vagyis összesen 12,8 millió koronát. A munkálétszám 1915 júniusában már 14 000 fő volt.

Ez a dinamikus fejlődés, amit valóban csak rendkívüli erőfeszítések tettek lehetővé, egyedülálló volt a Monarchia hadiiparában, amelynek a csepeli gyáróriás a pilsoni Skoda gyár mellett a legnagyobb vállalkozássá vált. A fejlesztés megkövetelte

újabb területek vásárlását is, ami az esetek nagy részében ki-sajátítást jelentett. Ezt Hazai 1916 januárjában a Hadügyminisz-
térium kezdeményezésére az 1912 68. tc. 19. §-a alapján ren-
delte el. /4/. A tüzérségi lővedékgyártás fokozása érdekében
az ércáruosztályban új hűvelyhúzó hidraulikus és egyéb prése-
ket, lágyítókemencéket, stb. szereltek fel. A préskovácsműhely-
ben, ahol a gránáttestek melegszajtolása történt, szintén több
új hidraulikus húzóprést, valamint mec. hánikus működésű frik-
ciós és excenter préseket, kemencéket és egyéb berendezéseket
állítottak fel. A gyalogsági lőszergyártáshoz nagymennyiségű mo-
dern húzó és sajtológépeket, ellenőrző automatákat stb. helyes-
tek üzembe. /5/

A Hadügyminisztériummal korábban kötött szerződés értelmében
a csepeli gyár lőszergyártási kapacitása napi 1 millió lőszer
volt. A tényleges kapacitás ugyan megfelelt, sőt túl is szár-
nyalta azt az előírást, a valóságban azonban, mivel nem sike-
rült a termelés egyenletességét biztosítani, kezdetben komoly
gondot okozott ennek a mennyiségnek a gyártása. Így augusztus
közepén három napon keresztül teljes mértékben szünetelt a ter-
melés, s a hónap során mindössze 22 millió lőszer átadására
került sor, holott ebben az időben a felhalmozott készletek még
megkönnyítették a termelést. Szeptemberben végre elérték a napi
1 millió lőszert, így összesen 33 millió lőszert adtak át. A
Hadügyminisztérium akkor már nem elégedett meg ezzel a mennyi-
séggel, hivatkozva Wahl korábbi ígéretére, napi 1,25-1,4 mil-
lió lőszer gyártását követelte. Hiába állt azonban rendelkezés-
re az ehhez szükséges kapacitás, hiszen a termelés szeptember
30-án meghaladta az 1,6 milliót, az ingadozásokat egyelőre nem
sikerült kiküszöbölni. /1. VI/1/1. táblázat/. Végül az év
utolsó negyedében a szállítások már megközelítették a tényleges
kapacitást, s meghaladták a havi 40 millió lőszert. Augusz-
tustól decemberig 168 716 250 gyalogsági lőszert gyártottak Cse-
polon, a Hadügyminisztériumnak teljesített szállítások pedig

177 376 950 löszert tettek ki. Ez azt jelenti egyben, hogy ebben az időszakban Weiss Manfréd biztosította a Hadügyminisztériumnak végzett összes szállítások 57 százalékát /6/ /1. VI/1/2 táblázat/

Mindes azonban messze elmaradt a minisztérium tényleges igényeitől, amely eredetileg csak a rendelések 37,5 százalékát biztosította Weiss Manfréd számára. Szeptember végén felszólították az érintett vállalatokat a lőszergyártás fokozására, a vasár- és ünnepnapok munkáinak bevezetésére. Csepelen a három műszakos munka nem tette ezt lehetővé. mivel vasárnapoként a gépeket kellett karbantartani, Weiss Manfréd ennek ellenére ígéretet tett a napi 1,75 millió kapacitás elérésére, a október végéig 150 millió löszet szállítására, a valóságban azonban még a 100 milliót sem sikerült elérni, igaz ugyan, hogy a többi gyárban ennél jóval jelentősebb volt az elmaradás /7/

As éles lösz mellett a gyár természetesen a világháború alatt is gyártott különböző gyakorló töltényeket, de ezek mennyisége a korábbiakhoz képest nem emelkedett jelentősen. A külföldi szállítások szerepe a lőszertermelésben szintén erősen csökkent, ezeket elsődlegesen nem ületi, hanem sokkal inkább külpolitikai szempontok határozták meg. A Hadügyminisztérium már korábban is szigorúan ellenőrizte a külföldi szállításokat, és a világháború éveiben gyakorlatilag azt jelentette, hogy adott esetben utasította az érintett vállalatokat a megrendelések elfogadására vagy visszautasítására. 1914 augusztusától a korábban vállalt kötelezettségek teljesítésére sem kerülhetett sor, így Weiss Manfréd sem szállíthatta el a portugál megrendelésre elkészített löszereket, holott ezeket méreteiknél fogva a Monarchia hadserege nem tudta hasznosítani. /8/

Weiss Manfréd már 1914 augusztus végén a román hadügyminisztériumnak írt levelében ajánlatot tett 100 millió löszet gyártására, a megrendelés odaítélés után tíz héttel napi 500 000

lőszer gyártását vállalta. Szeptember közepén táviratilag értesítette a románokat, hogy hajlandó akár 8 héten belül is megkeszteni a szállítást, s a napi mennyiséget felenelte 700 000 darabra. A budapesti távirat cenzura bizottság a távirat szövegét azonnal eljuttatta a Hadügyminisztériumba, ahol élesen tiltakoztak az eredetileg egyeztetett feltételek megváltoztatása miatt. Weiss Manfréd válaszában hivatkozott Krebatin személyes beleegyezésére, s ezzel védkezett, hogy a románok ugysem fogadták el ajánlatát, mivel részikkel közpályhelyett csak acélküpeny lövedéket tud szállítani, ezek viszont a kis kaliberű fegyvereknél gyorsan tönkretesszik a csövet. Bár - állítása szerint - szívesebben elutasította volna a megrendelést, de felsőbb helyről felszólították, hogy tegyen egy lehetőleg használhatatlan ajánlatot.

Krebatin valóban pontosan ismerte Weiss Manfréd eredeti levetelét, s feltehetően a módosítás ellen sem volt komoly kifogása, bár ezt Weiss Manfréd állításával ellentétben nem ismerte. Az ajánlat azonban egyáltalán nem volt olyan használhatatlan, mint ahogy azt Weiss szeretne volna elhíttetni, éppen a kifogásolt módosítás mutatja komolyságát. Végül Weiss Manfréd a Hadügyminisztérium "utasítására" 20 millió töltény szállítást vállalta, heti 1 milliós tételekben. A Hadügyminisztérium kompenzációként sabot kért Romániától. A tényleges szállítás feltehetően meghaladta az említett 20 millió darabot, s jóval tovább tartott az eredetileg tervezettnél. 1916 januárjában a berlini Hadügyminisztérium értesítette Bécsot, hogy 40 vagon lőszer utban van a WM-gyárból Romániába.

1915 novemberében a kőszói Hadügyminisztérium felszólította Weiss Manfrédot, hogy a német hadigazgatás megrendelésére szállítson Bulgáriának 50 millió löszert, napi 250 000 darabos tételekben. A szállítások 1916 januárjában kezdődtek, február elején a berlini hadügyminisztérium azonban kérte a szállítások meggyorsítását, ami meg is történt. /9/

A gyalogsági lösszer szállításánál állandó vita volt az érintett gyárak és a Hadügyminisztérium között az árakról. Amig korábban a szállítók ilyen jellegű követeléseikkel egyeztetve, sőt közösen léptek fel, addig a világháború kitörése után ez a gyakorlat megszűnt. Elsőként a G.Roth AG kérte 1915 januárjában a lösszerárak rendezését, két nappal később Weiss Manfréd is bejelentette hasonló igényeit, majd egy hónapos lemaradással a többi szállító is. Weiss Manfréd a többi gyárhoz hasonlóan kimutatta a fémárak emelkedését 1914 augusztusa és decembere között, s kérte a vételár visszatérő felemelését 22,3 százalékkal. A minisztérium kénytelen volt elismerni a követelés jogosságát, de kihasználta, hogy az érintett vállalatok igényeiket nem egyeztetették egymással, az ensensfeldi vállalat 28,3 százalékos emelést kért, a Roth féle részvénytársaság viszont mindössze 10 százalékosat. Annak ellenére, hogy a wüllersdorfi kincstári lösszergyár számításai még a z ensensfeldi követeléseket is igazolták, a Hadügyminisztérium csak a 10 százalékos emeléshez járult hozzá.

1915 közepén januárig visszatérőleg ismét rendezték az árakat, ezúttal mintegy 15 százalékos emeléssel. 1916 első félévében az árak mintegy harmadukkal haladták meg az egy évvel korábbi, a második félévben ismét 10 százalékkal emelkedtek, vagyis két év alatt szinte megkétszereződtek. /10/

A míg a gyalogsági lösszer gyártásánál Weiss Manfrédra hárult szinte a legnagyobb felelősség, addig a tüzérségi lövedékekénél a korábbi felosztási kulcsok alapján és több vállalat között megoszlott. Ráadásul éppen ezek a felosztások akadályozták meg, hogy Csepelen a tényleges kapacitásnak megfelelő mennyiségeket gyártsanak. Ehhez járultak azok a jelentős beruházások a háború elején, amelyeknek nagyrészt Weiss Manfréd a tüzérségi lövedékgyártás bővítésére fordította. A Hadügyminisztérium elsődlegesen Dicsőgyőrtől követelte a termelés gyors fokozását. Ennek

hatására Teleszky 1914 novemberében 3 millió korona rendkívüli beruházást szavaztatott meg a minisztortanáccsal a diógyőri és a budapesti állami vasgyárak számára, hogy termelőképességüket fokozhassák. Ez az összeg messze elmaradt attól, amit Weiss Manfréd fordított hasonló célokra. Nem véletlen tehát, hogy Teleszky a 3 millió koronás hitel feltételeként a háború utánra követeli a korábbi felosztási kulcsok fenntartását. A Hadügyminisztérium erre nem reagált, hiszen ilyen ígéretekkel csak saját lehetőségeit csúszította volna. Nem volt kétséges, hogy Weiss Manfréd Diógyőrről szemben sokkal rugalmasabban alkalmaskodott a meg-növekedett követelményekhez, s így a háború előtti helyzet garantálása csökkentette volna Weiss Manfréd aktivitását. A Hadügyminisztérium végül 1915 októberében nem is sarkosított el az elől, hogy Weiss Manfréd javára módosítsa a felosztási kulcsot a csepeli termelés fokozása fejében. A Technische Artillerie vezetője ekkor az összerendelések 20 százaléknak biztosítását javasolta, a Hadügyminisztérium végül 15 százalék mellett döntött /11/

A hdigazgatás Weiss Manfrédtól elsősorban a 8 cm-es szrapnel-
lek gyártásának felfuttatását követelte 1914 augusztusában. A
napi termelést 2000 darabban határozta meg, Weiss Manfréd a hó-
nap közepeán viszont 3000 darabra tett ígéretet. Ezt a mennyi-
séget azonban csak október 13-án sikerült elérni, az átlagos
termelés nem érte el a napi 2000 darabot sem. Októberben a Hadügy-
minisztérium a termelés felfuttatását követelte előbb napi 5200,
majd napi 6000 darabra. Decemberben elégedetlenül állapították
meg, hogy a gyár a várakozásoktól elmaradva nem nyújtja azt a
termelést, amire berendezései alkalmasak tennék. A minisztérium
a legkülönbözőbb kedvezményekkel próbálta a gyártás felfuttatá-
sát előmozdítani, folyamatos foglalkoztatást ígérték, jelentős
megrendeléseket biztosítottak, a vételár 10 százalékát előreként
kifizették. Az év végén erőlyesen kérték számon Weiss Manfrédtól

a korábban ígért teljesítményt, a 1916 februárjára már napi 7000 srappell gyártását követelték. A gyár vezetése erre ígéretet is tett, de ezt a minisztériumba kételkedve fogadták. Problémát jelentett a munkaerőhiány és az a tény, hogy a cégnek nem sikerült megszereznie a Genovában lévő réstartalékait. /12/

1914 december 3-án Weiss Manfréd 110 millió korona értékű megrendelést kapott tüzérségi lövedékekre a Hadügyminisztériumtól, 1915 márciusában ezt kiegészítették újabb 22 millió koronás megrendeléssel. A napi átlagos teljesítmény az év folyamán valóban elérte, sőt meghaladta a 7000 darabot, augusztus 31-én több mint 14 000 lövedék készült el a gyárban. Ezeknek a többsége 1914-hez hasonlóan 8 cm-es srappell volt, de ekkor már más kaliberű gránátokat és srappelket is gyártottak nagyobb mennyiségben, összesen 2 362 580 darabot. /1. V/6/3. táblázat/ Ehhez járultak a haditengerészet részére végzett - az előbbiekkel összehasonlítva jelentéktelen - szállítások és hüvelygyártás. Néhány új termékkel is kísérleteztek, ilyen volt a 15 cm-es gágránát. A hozzá szükséges ún. K-anyagot az adlershoferi Kahlbaum cégtől szereztek be, de a porosz hadügyminisztérium mindössze 20 kg kiviteléhez járult hozzá. A cég több képviselője, köztük Wahl több ízben járt Berlinben, hogy előmozdítsa a vegyi anyagok beszerzését, de a porosz hadigazgatás kitartott eredeti álláspontja mellett, s így a termelés nem indulhatott be.

A rendelések gyors emelkedése miatt Weiss Manfréd 1915 második felében és 1916-ban a haditengerészet összes lövedékrendelését visszautasította.

Jelentős mennyiségben gyártottak hüvelyeket, bár ezeknek aránya az előre szerelt lövedékekhez képest a háború kitörése után nagymértékben csökkent. Amíg 1915-ben az előre szerelt lövedékek túlnyomó többsége 8 cm-es srappell volt, addig 1916 a közel 3 milliós mennyiségnek alig több mint a felét képezte már csak az a típus, s elsősorban 10 és 15 cm-es lövedékekkel

egészült ki. Az átlagos termelés megközelítette a napi 10 000 darabot, az év végére azonban esetenként sikerült ennek kétszeresét is előállítani. /13/

A járműgyártás a háború kezdeti időszakában dinamikusan fejlődött, a gyár alig győzött eleget tenni a megrendeléseknek, különösen a ötökenecék iránti kereslet ugrott meg. 1915 elején Weiss yManfréd a jelentős magyarországi hadimegrendelések miatt kénytelen a Hadügyminisztérium főszékhelyére rendelését is visszaszállítani. 1915-ben a közös hadigazgatás részére végzett szállítások értéke két és félszerese a háború előtti teljes termelés értékének, ehhez járultak a Honvédelmi Minisztérium számára és a román megrendelésre gyártott járművek. /14/

A Hadügyminisztérium 1914-1915-ben jelentős mennyiségű löszerkocsit is rendelt a gyártól, melyet a Ganz gyárral és a bécsi Österreichische Industriewerke Warchalowski, Kissler et Co. céggel közösen gyártottak. 1915 közepén Weiss Manfréd kénytelen titokban 130 darabos löszerkocsi megrendelést átadni a Ganznak, mivel maga nem képes azt kielégíteni. Ebben az időben elég gyakran fordult elő, hogy egyes cégek pusztán a hadirendelések közvetítéséből busás haszonra tettek szert. Weiss Manfréd esetében természetesen nem erről volt szó, a Hadügyminisztérium viszont nem tehetett különbséget és élesen tiltakozott az eljárás ellen.

Kezdetben főcsésészékre is sikerült nagyobb mennyiségben megrendelést kapni, sőt ez kiegészült a már a háború elején kifejlesztett tábori sátrak fűtésére alkalmas összerakható fűtőkályhakkal. A tültényheveder tültők gyártása 1914-től folyamatos volt, sőt ennél a terméknél az 1916-os év a korábbiakat felülmúló megrendeléseket eredményezett. Elsősorban saját szükségletre gyártottak lövedékmegmunkáláshoz szükséges szerelőgépeket, ezekből néhányat a Hadügyminisztériumnak is szállítottak. /15/

A háború éveiben a fémmű és az acélmű termelése szinte kizárólag a saját haditermelést szolgálta. Kereskedelmi cikkek gyártása alig volt kapacitás, s ezekhez a Hadügyminisztérium sem járult hozzá. Az adott körülmények között azonban gyakran nehéz volt eldönteni az egyes termékek jellegét. Így 1914 szeptemberében a magyar posta 200 t bronzjuszalt rendelt a gyártól, de erre is a hadsereg telefonjának biztosítása miatt volt szükség. 1915-ben pedig mintegy 20 vagonnyi résterméket exportáltak Hollandiába, a Hadügyminisztérium hozzájárulásával, s ennek fejében hozzávetőlegesen 50 vagon nyersrezet kaptak. A rézeséggyártás szintén hadicélokot szolgált, ezeket nagyrészt a Krupp művek kielői gyárába szállították, ahol a Monarchia tengeralattjárói készültek, de gyártottak részlemezeket is monitorokhoz a triesti Stabilimento Tecnico számára. A Hadügyminisztérium szintén rendelt fémárakat, így 1914 augusztusában 570 t ólmgolyót, de mivel mindössze négy ólmgolyóprés volt a gyárban, nem kerülhetett sor ennek teljes legyártására, s Weiss Manfréd kénytelen volt 500 t ólmgolyót a kölni Hagen cégtől megvenni. A háború elhúzóddásával azonban egyre nehezebbé vált a szükséges termékek németországi beszerzése, miután a kivitelhez a berlini hadügyminisztérium csak ritkán járult hozzá. /16/

1915-ben egyre nagyobb gondot okozott a lőpor és a csomagoló anyagok hiánya.

A nyersanyagnehézségek miatt jelentősen romlott a hűvelyek mennyisége. A Hadügyminisztérium napi 1,8 millió lösszer gyártását követelte, a Weiss Manfréd október 29-i válaszában hajlandónak mutatkozott akár 2 milliót is vállalni, ha a minisztérium biztosítja a lőpor egyenletes szállítását. Ennek hiányában a folyamatos gyártást az a veszély fenyegette, hogy a be-tanított munkások elhagyják a gyárat. Weiss Manfréd válasza végsősoron megalapozott volt, hiszen éppen előző nap sikerült először túlszárnyalni a 2 milliós mennyiséget. Végül 1915

folyamán 382 812 300 lössert gyártottak a minisztériumnak, ami 1,275 millió napi átlagnak felelt meg. /17/ /1. VI/1/1. táblázat/

1916 januárjában a minisztérium az AGK követelésére táviratilag felsólyította a cégeket a lössztermelés fokozására. Weiss Manfréd mindent megtett a minisztérium követeléseinek teljesítésére, a hétköznapi lemaradások pótlására bevezette a vasárnapi termelést is, de ezekkel az igényekkel már semmi-féle gyárbevités segítségével nem lehetett lépést tartani. Weiss Manfréd szerint akkor a napi termelés már elérte a 2,1 millió darabot, sőt új gépek beindításával 2,4-2,5 millió előállítást ígérte. Ugyanakkor a munkák egy részét a szükséges épületek és főleg gépek hiányában kézzel végezték. Így kézzel ellenőrizték a hüvelyeknek közel 20 százalékat, holott ez korábban kizárólag géppel történt. A várt felfutás helyett a szükséges részlemezek előállítási nehézségei miatt a termelés ezt követően visszaesett, csak augusztusra sikerült a 2,1 millió napi teljesítményt elérni. Weiss Manfréd hiába ígérte júniusban a napi 2,5 millió lössert, szeptemberben különböző nem várt nehézségek miatt a termelés visszaesett napi 2 millió darabra. Ugyanakkor a Hadügyminisztérium ütemtervet dolgozott ki az egyes gyárak számára, eszerint Csepelen a lössztermelést havonta 100 000 darabbal kell fokozni, ami így 1917 februárjára elérni a napi 2,5 millió darabot. 1916 szeptemberében azonban a Roth-féle gyárak termelése már napi 100 000-rel meghaladta a csepeli termelést. Végül 1916-ban az átlagos termelés a WM-gyárban alig érte el a napi 1,7 millió lössert, s ez azt jelenti, hogy az év folyamán 520 319 700 gyalogsági túltényt gyártottak. Az elmaradás oka ismét a löpor hiánya és a hüvelyek rossz minősége volt. /18/ /1. VI/1/1. táblázat/

A termelés növelését egyre inkább nehezítette a különböző nyersanyag hiánya. A löport eleve a Hadügyminisztérium beca-

totta a gyár rendelkezésére, de a biztonsági előírások pontosan szabályozták a Csepelen tartható mennyiséget. A belügyminiszter már 1914 augusztus 10-én engedélyezte a korábbi mennyiség felemelését 30 t-ra, de a szállítási nehézségek miatt ez kevésnek bizonyult, így 1915 márciusában a miniszter hosszájárult ennek kétszereséhez, s fél évvel később már ennek háromszorosához.

Már 1914 októberben le kellett állítani a tűzérési löszergyártást lőpor hiányában, az eset többször is megismétlődött, így ugyanez év decemberében és 1916 augusztusában is. /10/
A lőpor mellett a szén is többször gondot okozott, amiből a gyár 1914 végén napi 7 vagon használt fel. Amikor novemberben lezárták a szilésiai vasutvonalakat a forgalom előtt, a gyár leállását a Hadügyminisztérium sürgős közbelépésének eredményeképpen sikerült csak elkerülni. Egy évvel később a löszergyártás fokozását szintén a szénhiány nehezítette meg. Más anyagokat is gyakran csak a Hadügyminisztérium segítségével sikerült biztosítani /kén, foszfor, salétromsav, stb./ 19/

Éppen a löszergyártás igényeinek kielégítésére a háború alatt hétézeresére növekedett a fémfőlgártmányok magyarországi behoztala. A szükséges részt Weiss Manfréd 1914-ben maga szerezte be, és 1915-ben azonban már teljesen lehetetlenné vált. 1915 július végéig a Hadügyminisztérium 1600 t részt biztosított a gyalogsági löszergyártáshoz 8 millió korona értékben, és az év utolsó öt hónapjában már 2200 tonnát tett ki koronán 12 millió korona értékben. /20/

A szükséges fémek biztosítására Ausztriában és Magyarországon is fókuszpont jött létre, az utóbbi igazgatóságában szerepelt Weiss Manfréd és Wahl Oszkár is. Mindez azonban lényegében nem változtatott azon, hogy a nyersanyagok beszerzésénél a fémek, különösen a rés biztosítása okozta a legnagyobb gondot. A Hadügyminisztérium az érintett vállalatok kérésére 1915 ok-

tőbberében három hónapra hozzájárult ahhoz, hogy a nyersanyagoknál a beszerzési árat vegyék figyelembe. Weiss Manfréd rögtön elhatározta, hogy Szerbiába, Bulgáriába és Törökországba küldi Nagel Bernát igazgatót, használt rés és egyéb nyersanyagok felkutatására. Ilyen jellegű tevékenység azonban közvetlenül érintette a két fémközpontot érdekkörét, s az osztrák Hadügyminisztérium érdeklődésére a megasokott üzletmenet megszavazására hivatkozva nem javasolta az ut támogatását. Az elutasító álláspont rávilágít a két fémközpont éles ellentéteire, különösen mivel az érintett terület nem az osztrák, hanem a magyar fémközpont érdekkörébe tartozott. Végül a közös hadigazgatás lépett fel határozottan az osztrák fémközpont véleményével szemben, mivel az nem egyezett az érdekeivel. A német fémközpont beleegyezése után végül sor kerülhetett az utra és a Monarchia csófi katonai áttasójának jelentése szerint Nagel november végén Szófiába érkezett s rögtön vásárolt 50 vagon fémot. /21/

A megnövekedett termelés következtében egyre nehezebbé és lassabbá vált a szállítás. A megrakott vagonokat a gyár gézmotordonyaival átvontatták szinte a gyár egész területén a HÉV csopeli átvételi végányára, innen a HÉV villanymotores mosdonyai továbbvitték a dunaparti pályaudvarra, majd a Ferenovárosi pályaudvarra. A szállítás ilyen körülmények között rendkívül bonyolult volt és egyre több surlódáshoz vezetett. Végül a Hadügyminisztérium 1915 áprilisában szerződést kötött a HÉV vesérigazgatóságával a vasuti szállítások biztosítására. A gyár folyamán azonban a HÉV kifogásolta, hogy a gyártelepre az átvételi bizottság címére érkező vagonok raktárhiány miatt nem lettek kirakva. Szeptemberben már 19 000 korona késedelmi díjat számoltak fel.

Év végén a gyár igazgatósága elrendelte a vagonok azonnali kirakását vasár- és ünnepnapokon és szükség esetén éjjel is. Es azonban a tényleges problémákon nem segíthetett. Az üres

vagonokat nem tudták a gyárból kivontatni, a telieket pedig betolni. 1916-ra a gyári iparvágány hossza már elérte a 30 km-t, de még mindig csak egyetlen egy vágány vezetett ki a gyárból.

Közben Krobotin Weiss kérésére több ízben javasolta Harkányi kereskedelmi miniszternek közvetlen vasútvonal építését a gyár és a Ferencvárosi pályaudvar között. Az ezzel kapcsolatos megbeszéléseken, helyszíni szemléken az úgy fontosságára való tekintettel, a Hadügyminisztérium is képviseltette magát. Az új vasútvonal azonban sértette a HÉV privilegiális jogait, ezt csak a törvényhozás útján lehetett áthidalni. Ráadásul az építési költségek meghaladták a 3 millió koronát, ez szintén csökkentette a Kereskedelmi Minisztérium lelkesedését, bár Weiss Manfréd vállalta ennek viselését. Így Harkányi a felelősséget áthárítva részletes indoklást kért Krobotintól. 1916 februárjában a Hadügyminisztérium vezető képviselője helyszíni szemlén ismételten megállapította, hogy a szállítás veszélyes és károsodásos, egyben gyakorlatilag szinte lehetetlenné teszi a személyszállítást. Krobotin ezt követően ismételten állást foglalt az új vonal megépítése mellett, de Harkányi július elején ezzel szemben a meglévő vasútvonal feljavítását javasolta, s végül a hadügyminiszter engedett. /22/

A lösszer és a lövedékgyártás növelése megkövetelte az alapanyaggyártás fokozását is. 1915-1916 folyamán előbb két 32 t-es martinkemencét építettek, majd ezt követően felállítottak egy 6 t-es Hercult elektromos kemencét a különleges minőségű acélok gyártására. Tovább fejlesztették és korszerűsítették a gázgenerátorsort is, hat Kerpely rendszerű forgórésztelyes gázgenerátort építettek, így a generátortelepen összesen 14 generátor dolgozott. A melléktermékként keletkezett kátrány hasznosítására felépült a kátránydesztilláló üzem. Ebben az időben jött létre a vasöntőde, 1916-ban pedig megindult a durva és finca-acélhengermű és az acéllemez hengermű. A vasöntődében elsődlegesen a

szrapellekhez szükséges vasgolyókat öntötték, ezzel kívánták helyettesíteni, a háború előtti ölöngolyókat, amiknek a gyártása az ölömhiány miatt lehetetlenné vált. A Pémműben előbb a szelaghengerde fejlesztésére került sor, majd a réshiány miatt a használt réz hasznosítására üzembe helyezték a rézelektrolízist. Nysszakilag a legnagyobb problémát a perisszkóposövekhez szükséges öntecsek gyártása jelentette, ami nikkel tartalmú sárgarésből készült. Ezt egy órn szabadalom felhasználásával oldották meg, a reszt három 1 t-es billenő kemencében olvasztották. A kemencéket kör alakban helyezték el, a kör közepén a földbe süllyesztve volt a hatalmas kokilla, amelybe a három kemencéből egyidejűleg öntötték a fémot, az öntecsek súlya mintegy 3 t volt. /23/

A háború kitörése után különös gondot okozott a szükséges energia biztosítása, ennek érdekében a gyártelep a fővárostól 2500 LE energiát kapott, de végleges megoldást ez sem jelenthetett, miután a teljes mennyiség még így is csak mintegy 10 500 LE volt. A Fővárosi Elektromos Művek kelenföldi erőműve 1915 közepétől biztosította a fenti energiát, miután a Hadügyminisztérium megfelelő lépéseket tett ennek érdekében a Kereskedelmi Minisztériumnál, a Pest megyei alispánnál és a budapesti polgármesternél. A kelenföldi erőmű egyik turbináját fél fordulattal járatták, annak érdekében, hogy Csopel a Duna medrén keresztül lefektetett három kábelon 25 perióduson áramot kapjon. Végül az év végére készült az új kasánház és gépterem. A kasánházban hat 420 f futófelületű Rűck gyártmányú, BM rendszerű kasán, a turbinaházban pedig egy 5500 kW-os AEG gyártmányú, Curtiss rendszerű turbina üzemelt. Ezzel egyidejűleg épült a dunai vízbeszerszõmû három szivattyúval és három víztorító medencével.

Ebben az időszakban készült a gyár déli és északi szennyvíz elvezető csatornája is.

A termelő üzemek bővítésén kívül nagyméretű raktárakat is

kellett építeni, 1915 októberében 2700 m² alapterületű raktár-helyiségek készültek el, az elszállításra váró lövedékek tárolására. Ezenkívül járultak a munkások elhelyezését szolgáló lakóbarakkok és egyéb hasonló létesítmények. Az építkezésekhez szükséges téglát a saját, Szigetszentmiklóson létesített téglagyár szolgáltatta, amelynek kapacitása 25 000 téglát volt naponta. A téglagyárhoz később iparvágány is csatlakozott. /24/

A magyarországi vállalatok tulajdoni többségével ellentétben Weiss Manfréd számára nem okozott nagyobb gondot a háborús termelésre való áttérés. Miközben a hasonló profilú diósgyőri gyár is veszteséggel zárta az első két háborús évet, addig Csepel minden képszelvetet felülmúló mértékben termelt és jövedelmezett. Gyakorlatilag éppen a háború kitörését követően derült fény azokra a tartalékokra, amelyekkel Weiss Manfréd rendelkezett, hiszen mintegy 13 millió korona mozgósítása egy éven belül példátlan volt a magyar gazdasági életben. Annak ellenére, hogy nagyon szoros kapcsolatban állt a Kereskedelmi Bankkal, feltehetően nem vett igénybe bankhitelt, hanem saját erőből fedezte a beruházásokat. Igaz ehhez hozzájárult a hadi-rendelések gyökeresen megváltozott gyakorlata is. Korábban a szállítónak a megrendelés elnyerését követően jelentős kauciót kellett letennie, ez részben közvetlenül a világháború kitörése előtt megszűnt, sőt egyes esetekben a Hadügyminisztérium a vételár 10 százalékát előleg gyanánt folyósította. A korábban említett 1914 decemberi 110 millió megrendelés elnyerése után Weiss Manfréd valóban kapott 11 millió korona előleget.

Annak ellenére, hogy maga nem vett fel hitelt, Weiss Manfréd túlkétesen hasznosította Bankkapcsolatait. Számos alvállalkozóval dolgoztatott, akik még ilyen jellegű termelésben sem rendelkeztek megfelelő tőkével, ezeknek a Kereskedelmi Bank készségesen nyújtott hitelt. /25/

A csepeli gyártelep termeléséről, jövedelmezőségéről nem állnak rendelkezésre pontos, átfogó adatok. A hivatalosan készített mérlegekben szereplő számokat már a kortársak sem vették komolyan, bár Weiss Manfréd még ezek alapján is feltehetően az ország legnagyobb adófizetőjévé vált. A fejlődést azonban jelszi, hogy ezeknek az adatoknak az alapján a részvénytársaság megalakulását követő két év alatt az ingatlanok értéke az eredeti nyolcszorosára, a gépek és berendezések értéke pedig kétszeresére emelkedett. A munkálétszám ugyanakkor mintegy hétésszerese volt a háboru előttinek. Más szóval a termelés felfutásának nem a további gépesítés volt az elsődleges forrása, hanem a munkaerő számának növelése, vagyis a világháboru alatt jelentősen csökkent a termelés hatékonysága.

1916 harmadik negyedében a budapesti tűzvérségi szertár 56 millió korona értékű szállítást számolt el Weiss Manfrédnak. Decemberben a csepeli átvételi bizottság pedig 20 millió korona értékű áru átvételét igazolta. Ezek az adatok nem jelentik a gyár teljes termelését, hanem pusztán annak kimutatható tulajdonságát. Nem tartalmazzák a külföldi szállításokat, a magyar honvédség részére végzett munkákat, de ugyanakkor magukban foglalják az alvállalkosók tevékenységét is. A háborus nyereségre megbízható adatok egyáltalán nem állnak rendelkezésre. Becslések helyett célszerűbb a készített mérlegeket megvizsgálni. Ezek szerint 1914-ben mindössze 2,6 millió korona tisztá jövedelme eredményezett a vállalat, ehhez azonban bizvást hozzáadhatjuk a tartalékként elkönyvelt 3,2 millió korondósszeget. 1915-ben a kimutatott nyereség 8,1 millió korona volt, az 1914 évin felül képzett tartalékok pedig 8,2 millió, 1916-ban 11,5 millió korondósszeget értek el, amihez járult a tartalékalapok kiegészítése újabb 2,1 millió korondósszeget. Vagyis a hivatalos mérlegek alapján is 1914-ben 5,8, 1915-ben 16,3 és 1916-ban 32,6 millió korona nyereséget ismert el a vállalat,

három év alatt tehát 54,7 millió koronát. Ugyanakkor 25 millió koronával emelkedett a részvénytársaság alaptőkéje /26/
/1. VI/1/4. táblázat/

A kortársak már ebben az időben egyre szélsőségesebben ítélték meg a gyár ilyen rohamos fejlődését, Weiss Manfréd elképesztő meggazdagodását. Az ellenség jobbról és balról egyaránt felháborodva találgatta azt a mesét, magyarországi méretekké már nem mérhető gazdagságot, amit végsősoron a háború biztosított. A "kormánypárt" pedig tiszteletteljes ámulattal adósott Weiss Manfréd szerialitásának, a hazafidag e fényes megnyilvánulásának, még Bródyt is lenyűgözte 1916-ban a látvány és Weiss személyisége. Több mint félévszázad távlatából azonban nem nehéz a siker mögött észrevenni azokat a tüneteket, amelyek egyre súlyosabbá váló betegségre utaltak. A csepeli gyártelep a világháború előtt a maga dinamikus fejlődésével egy pontosan, szabályosan működő szerkezetre hasonlított, amit végsősoron még a konjunktúrális ciklusok sem zavartak meg. A világháború hatására, a "korlátlan" lehetőségek következtében ez a szép és arányos teremtmény rohamosan deformálódott, a szerkezet egyelőre alig észlelhetően akadósott és eltorzult. Mindezek a változások a legdrámaibb módon a gyár alkalmazottainak helyzetében csapódtak le.

X X X

As 1917-es esztendő ugy indult, hogy az addigi fejlődés töretlenné igérkezett. A gyalogsági lőszergyártásban január 11-én sikerült 2 767 500 darabot gyártani, ami minden korábbi teljesítményt messze felülmúlt. A tüzérségi lővedékekénél nem értek el hasonló eredményt, de a termelés egy nappal korábban itt is 18 268 darab volt, ami nem sokkal maradt el a háborús csúcstól, különösen a gyalogsági lőszergyártásnál ez a csúcs paradox módon a termelés hanyatlásának kezdetét jelentte. Az év folyamán a napi átlagos teljesítmény már alig haladta meg az 1 millió darabot, s ez azt jelentette, hogy 1917-ben mintegy

200 millióval kevesebb lözert sikerült előállítani, mint 1916-ban. A tüzérségi lövedékgyártás ezzel azonban nem esett vissza, sőt jelenéktelen mennyiségben emelkedett. /27/ /1. V/1/1 és VI/1/3. táblázatot/

Szterényi és Ladányi az első világháború gazdaságáról szóló könyvükben a termelés általános visszacsúszását kizárólag szubjektív tényezőkkel magyarázták. Így az államvasutak budapesti gépgyárának öntőműhelyében az egy főre jutó havi termelés a háború előtti 22,1 q-tól 1917/18-ra 13,4 q-ra esett vissza. Érvelésük látszólag logikus, hiszen a világháború szinte gyökeresen átalakította a hazai munkásságot, s ugyanakkor fokozódó mértékben demoralizálta azt. A rendelkezésre álló Weisse Manfréd gyári termelési sorok elemzése azonban nem igazolja állításukat. Az itteni golyóöntődében az egy főre eső termelés 1916 decembere és 1917 februárja között majdnem kétszeresére emelkedett. /28/ A durvahengergyártáson pedig az egy munkásra jutó termelés 1917 február-március és 1917 május-június között folyamatosan több mint kétszeresére nőtt. /29/

A tüzérségi lövedékgyártás tehát látszólag problémamentes volt, a termelés még 1917-ben is emelkedett, az átlagos napi teljesítmény megközelítette a 10 000 darabot. A valóban jó átlagteljesítmény mögött azonban rendkívül szélsőséges értékek voltak. Kimutatás csak az eredményes, vagy legalábbis átlagos hónapokról készült, de ez is megmutatja a termelés egyenetlenségét. Így a napi átlag 1916 decemberében kevesen 12 000 lövedék volt, 1917 januárjában 14 000, februárban 9500, márciusban 12 000, májusban 10 000, szeptemberben 14 000, októberben ismét 12 000. 1917-ben tehát a legeredményesebb három hónap termelése meghaladta az évi ázszertermelés egyharmadát. A termelés visszacsúszása az év végén már feltartóztatathatlanná vált. A prae-mű szénhiány miatt egy egész hónapra leállt, hasonló gondokkal küszködött a többi üzem is, így az acélmű előbb október közepén, majd november végén szénhiányban.

A termelés fenntartása még azokban az üzemrészekben is hihetetlen erőfeszítéseket követelt, amelyekben sikerült a korábbi teljesítményeket fokozni. A golyóöntődében éppen az említett két hónapban mindössze két olyan nap volt, amikor semmiféle fennakadás nem zavarta meg a termelést. Különböző hibák /áramkiesés, a motorok legégése, stb./ szinte naponta ismétlődtek, s ehhez egyre inkább hozzájárult, hogy már a katonai parancsnokság is egyre kevésbé tudta a nélkülözhetetlen fegyelmet fenntartani. 1916 karácsonyán a már-már megszokottnál is jóval több munkásnő maradt távol a munkától, február 24-én az éjszakai műszakból ugyan csak hat munkásnő hiányzott, de a jelenlévők sem voltak hajlandók teljes intenzitással dolgozni, s a műszaki termelés 3 t-val maradt el az előző napitól /30/

1918-ban már semmiféle eszközzel nem sikerült az egyre inkább elmélyülő válságot feltartóztatni. A tűzvédelmi lövedékgyártás ugyan még meghaladt a az 1914-es szintet, de az 1915-öt már nem érte el, s gyalogsági lövészernél még az előbbit sem sikerült biztosítani. Amikor a haditengerészet az év közepén 9 és 12 cm-es lövedékekre adott megrendelést, a Monarchia összes gyárából vicezsutaító válságot kapott. Weiss Maxfréd Dilliggyör és Scheller féle acélmű a hadseregszállításokra hivatkozott, Wittkowitz a nehéz viszonyokra, a Thurn féle acélmű, a Böhler gyár és a traiseni Fischer-féle acélgyár pedig a szénhiányra.

A Monarchia gazdasági erőforrásainak rohamos kimerülése Ceopolen a legélesebben a gyalogsági lövészgyártásban jelentkezett. A hadvezetés hiába követelte már 1916 utolsó hónapjaiban a termelés fokozását, a lőpor és esetenként a szén hiánya lehetetlenné tette az igények kielégítését. A legnagyobb problémák azonban a hűvelgyártásban jelentkeztek, ahol az egyre rosszabb nyersanyag következtében a selejt már a 30 százalékot is elérte. 1917 februárjában ideiglenesen teljesen le kellett állítani a löszerek élesre szerelését. Ebben az időben a gyár szállított ugyan löszert még Bulgáriába is, de ezek a mennyiségek egyre jelentéktelenebbek lettek, így márciusban mindössze

5 millió töltény szállítást vállaltak. Az igényeket a lehetőségek határain belül minden szinten próbálták a legminimálisabbra korlátozni. A Honvédelmi Minisztérium 1917 elejétől már csak havi 1 millió gyakorló löszert rendelt, de még ehhez is szükség volt a Hadügyminisztérium hozzájárulására. A hűvelgyártással kapcsolatos gondokat vashűvelyekkel kívánták megoldani, új gépeket állítottak be napi 200 000 vashűvely előállításához, ezek a kísérletek azonban nem jártak tényleges eredménnyel. /31/

1917 tavaszán a HÉV végre - ha nem is az eredeti igényeknek megfelelően - új vágányokat, állomásépületet, rendező pályaudvert, fűtőházat és javítóműhelyt épített Csepelen. Ugyanakkor azonban a vasuti hatóságok rendelkezései folytán a vasuti szállítás majdnem teljesen szűnetelt. A fuvarozást így szinte teljesen a gyár 220 lova biztosította, ezek vizont a túlterhelés következtében teljesen legyengültek. Így Weiss Manfréd a Hadügyminisztériumtól négy pótkocsi teherautó vásárlására kért engedélyt, de csak kettőre kapott.

Weiss Manfréd ebben az időszakban is jelentős tőkét investált a gyárba. Ezeknek a beruházásoknak a jellege azonban gyökeresen megváltozott, miután előszörösen nem a gyártás fokozását célozták, hanem a termékek struktúra szélesítésével a válságkivédését. Így 1917 közepén üzembe helyezték az új acélszalaghengerdőt, a még ugyanabban az évben megkezdték egy új 11 300 LE-s új hengerű tervezését. Ugyanakkor jelentősen bővítették a rézelektrolízist és az év végén megkezdték a cínnelektrolízist, valamint a rézgálic és az ammoniumsulfát gyártását is. Gyakorlatilag a béketermelés előkészítését jelentették az olyan új termékek, mint a gyalogság és a tüzérség számára egyaránt gyártott védőlemezek, szuronyok, sisakok és katonsai edények.

A csepeli gyártelep a Monarchia hadiiparának egyik legnagyobb bűszkecsége volt. 1917-ben az ÁGK Kommando des Kriegesprossquartiers 10 napos kirándulást szervezett bel- és külföldi - esenleges újságírók számára, amelyre Jácski Oszkár is jelentkező részvételét. Az ut egyik fő attrakciója a Weiss Manfréd gyár volt. /32/

Ez az iparvállalat a világháboruban tényleg valódi attrakció volt. Nem pusztán annyiban, amennyiben végecsoron minden főföldelgöző nagyüzem az, hanem éppen a háborús fejlődés következtében ez a vállalat vált nemcsak az ország, hanem a világ egyik legnagyobb gyárává. Alapterülete bő négy év alatt közel háromszorosára nőtt, a beépített terület pedig majd négyszorosára, a gyárépületek száma meghaladta a kétezézet. A gépek száma a gyalogsági és tüzérségi lőszergyártásban szintén négyszorosra volt a háború előttinek, az acél gyártási kapacitás ugyanakkor ötszöröszára nőtt, az erőgépek teljesítménye közel négyszorosára.

1914 augusztus 1. és 1918 október 31. között 1 497 937 900 db gyalogsági és 9 961 663 db tüzérségi lőszér készült a gyárban. Az üzem teljes termelése 3,7-szeresére emelkedett, az a világháború alatt kerekén 22 000 vagon árut jelentett, ezen belül azonban nőtt a késztermékek aránya. 1919-ben ingatlanainak és berendezéseinek értéke meghaladta a 60 millió koronát, emellett a részvénytársaság túl az évenkénti nyereségeken - ami 1918-ban a hivatalos mérleg szerint is még mindig kerekén 6 millió korona volt - a háború éveiben 72 millió koronás tartalékot képezett. /33/

A konzervgyár a csepeli gyártelephez hasonló dinamizmussal fejlődött. Weisz Manfréd közvetlenül a háború kitörése után 6,4 millió korona értékében kapott konzervrendelést a Hadügyminisztériumtól. 1915 közepén már kerekén 5000 munkás dolgozott a Sorokadri uton, de márciustól már üzemelt 600 munkással a köbányai konzervgyár is, ahol a zöldeságkonzerveket gyártották. A "törzsgyárban" mintegy napi 0,6 millió hús- és 1,5 millió kávékonzerv jelentette a háborús caustermelést, a telken kerekén 50 épület állt, a gépek és berendezések értéke pedig 1,1 millió korona volt.

1916-ban kezdtek el a májapóztóton konzervek gyártását, de ezt nyersanyag hiányában már 1917 márciusában le kellett állítani. A többi konzervfajta is több ízben hasonló sorra jutott, hol a vágóeszköz, hol a dobozokhoz szükséges fém hiányzott a folyamatos termeléshez. /34/

2. Weiss Manfréd a háborúban

Alighozmó Tiszta István a háború végén a legnagyobb elismeréssel adózott Weiss Manfréd érdemeinek: "Csak kétféle volt ha: fiaink hősiessége és Weiss Manfréd teljesítőképessége. Ha hadvezetőségünk, közigazgatásunk és diplomáciánk is ilyen tökéletesen tudott volna fejlődni!" /35/ Akár mondta ezt Tiszta, akár nem, tény, hogy Weiss Manfréd becsüdtébe lett, ha máról nem, hát mesés vagyonáról szöttek legendákat. 1917-ben az összes adója koronán 34 millió korona volt, s ez mintegy 400-500 millió vagyonra engedett következtetni. A Generali biztosító 98 millió koronára becsülte a csepeli gyárváros értékét, s gyárvezetés saját felmérése pedig 137 millió koronát mutatott ki a nyersanyagok, félkész és késztermékek nélkül. Mindezek alapján Hecks Zoltán 4-500 millió koronára, Kozma Nándor pedig már 700-750 millió koronára becsülte Weiss Manfréd vagyonát. /36/ Ezek a számok semmiképpen sem pontosak, de nagyságrendileg egyértelműen helytállóak. Weiss Manfréd a háború alatt vette meg gróf Károlyi László 10 000 holdas derekegyházi uradalomát 12 millió koronáért, s a fővárosban még számos ingatlan volt a tulajdonában, hogy a Lipót körút 4., 10., 12., s Pozsonyi ut 1., 3., a Pannónia utca 5., a Mollán utca 4., 7., a Tatra utca 5., a Mária Valéria utca 15., a Vilmos császár ut 27., 29., a Dessewffy utca 3., a Podmaniczky utca 2., 4., s Váci ut 101., 105a., az Andrássy ut 116. /37/

1917 januárjában Weiss Manfréd 11 750 000 korona névértékű HÉV kötvényt vásárolt a Kereskedelmi Banktól, majd 10 millió koronáért Magyar Nemzeti Textilművek Rt. részvényeket, februárban újabb 9 millió korona névértékű HÉV részvényeket, februárban újabb 9 millió korona névértékű HÉV részvényeket, márciusban 20,6 millió korona névértékű hadikölcsön-kötvényt, júliusban pedig 20 millió korona névértékű állami pénztárjegyet. Ezeknek jelentős részét a Kereskedelmi Bank az év második felében magasabb árfolyamon visszavásárolta. /38/

Weiss Manfréd a Kereskedelmi Bank oldalán különösen a Hitelbankkal számos közös vállalkozásban vett részt már-már szinte egyenrangú félként. 1915 augusztusában az ország két vezető nagybankja Weiss Manfréddal közösen vásárolt és adott el román zabot, árpat, babot és kukoricát. A következő évben a kukoricaüzletet megismételték. Ugyanakkor a Magyar Nitrogén Műtrágyagyár alapításában /9 millió K/ a Kereskedelmi Bank 40 százalékos részesedéssel vett részt, Weiss Manfréd alrészsként 300 000 korona értékben kapott részvényeket, s tagja lett az igazgatóságnak. 1917 októberében a két bank, a Nobel Dinamitgyár Rt. és Weiss Manfréd alunit-alumínium konzorciumot alapított egyenlő részesedéssel, amelybe bő félévvel később bevonták a pozsonyi Kábelgyárat és a Wäoner Bankverein csoportot. 1917 végén Weiss Manfréd a Kereskedelmi Bankkal közösen mintegy 10-15 millió leve alaptőkével bulgáriai fegyvergyár felállítását tervezte. /39/

1914 novemberében a hadi célokra szükséges fémek beszerzésére három cég részvételével közös vállalkozás jött létre, ebben Weiss Manfréd természetesen döntő szerepet játszott, s végül ebből fejlődött ki az osztrák és a magyar fémközpont. Hasonló vállalkozást hoztak később létre a hadseregnek dolgozó konzervgyárak is. 1916-ban a Deutsche Bank vezetésével megalakult a Magyar Földgáz Rt., amelynek egyik fő részvényese a Kereskedelmi Bank volt, s ennek révén Weiss Manfréd 200 000 korona névértékű részvényt jegyzett. /40/

Weiss Manfréd a háború éveiben elnöke lett az Első Magyar Szövő- és Kötőgyárnak, a GYOSZ-ház Rt-nek. Halálakor igazgatóját gyászolta a Ganz-Villamosossági, a Ganz-Danubius, a Kereskedelmi Bank, a Felsőmagyarországi Bányá- és Kohász, a Magyar Általános Biztosító, alelnökét a Magyar Pozsztógyár, az Osztrák-Magyar Államvasutttársaság, a Fegyver- és Gépgyár a Vadásztiltás-, Gyutacs- és Fémárugyár, alapító elnökét a szentesi Csongrádmegyei Cukorgyár.

Weiss Manfréd vagyona mellett különösen mindenféle jótékony-sági akcióival foglalkoztatta a közvéleményt. Amikor 1914 novemberében megjelent a kormány felhívása hadiköltségen aláírására, Weiss az első k között jegyzett 3 millió korona értékben. Ezekhez járultak Weiss Manfréd kezdeményezései a /hadi-/ egészségügy terén. Már 1913-ban adományozott a Magyar Vörös Keresztnek egy röntgenautót 32 000 korona értékben, 1914 júniusában a hadügyminisztériumnak is felajánlott egyet.

A GYOSZ a háború kitörését követően 500 főe hadikórházat épített közadakozásból. A nagyburzsoázis képviselői meglehetősen szerény eszközökkel részesedtek a költségekben, Weiss Manfréd 20 000 koronás felajánlása messze felülmulta a többiét. Időközben azonban saját maga is 50 000 koronával egy 240 ágyas, korszerűen berendezett kórházberakot építtetett, a október 27-én adott át a hadigazgatásnak. Közel egy évvel később, Ferenc József születésnapja alkalmából, 1915 augusztus 27-én előbb 700 000 koronát, majd az összeget kétszer kiegészítve, 1,5 millió koronát adományozott a közse és a magyar hadsereg részére építendő modern tüdőszanatórium számára, amelynek megnyitására 1917 augusztusában került sor.

1916 végén Weiss Manfréd 10 000 koronát ajánlott fel a Hadügyminisztériumnak a lőszergyárakban ténykedő altisztek számára, 1917 februárjában 500 000 koronát utalt át a Kereatin alapra, egy évvel később 33 500 koronáról szóló csekket küldött levélben jótékony-sági célokra a hadügyminisztériumnak. A család többi tagja is kivette részét ezekből az akciókból, így Weiss Manfréd két lánya főnöknőként dolgozott az általa

létesített kórházberakokban, amiért a közös hadigazgatás ki is tüntette őket, bár Weiss Manfréd aggódott, hogy esetleg csak ezüstérmét kapnak. A János szanatóriumban Weiss költségre a háború kezdete óta 25 sebesült tisztet ápoltak, keréken havi 20 000 koronáért.

1915-ben a Múlt és Jövő kezdeményezésére megalakult a Magyar Zsidó Archivum, hogy "hitelesen gyűjtse a zsidóság a világháborús hőstetteit, a magyar-zsidó háborús dokumentumokat". Ennek előkészítő bizottságában, majd elnökségében részt vett Alexander Bernát, Kornfeld Pál, Kuncs Ignác és mások mellett Weiss Manfréd is. /41/

Weiss Manfréd gazdasági pozícióját nemcsak gyárai, bankkapcsolatai, igazgatósági tagságai erősítették, hanem gyermekeinek házasságai is. Legidősebb lánya Hauthner Alfrédot választotta, aki ugyan a Weissokhoz képest kimondottan szegénynek számított apja viszonylag jelentős, de nem annyira jövedelmező nagykereskedésével, mégis képességeit a cég különösen a konzervgyárban eredményesen kamatoztatta, ahol 1916-tól mint cégvezető működött. Később tagja lett a részvénytársaság igazgatóságának is.

Ennél a házasságnál sokkal többet jelentett Marianne esküvője a később egyre konzervatívabbá váló Kornfeld Mórival, aki szintén nem rendelkezett rendkívüli vagyonnal, de részben örökölte apja betalmát. Az 1909-ben elhunyt Kornfeld Zsigmond Csehországából került a Hitelbankba, amelynek 1877-től igazgatója lett, s így a bank nagy felfutása is az ő nevével kapcsolódott össze. A Hitelbank révén számos jelentős iparvállalat igazgatóságában vett részt, így a Ganzban, a Fegyvergyárban, az Erdélyi Kőolajfinomítóban, a Brassói Cellulózgyárban, stb. Fin, bár mindvégig jelentős tényező volt a magyar gazdasági életben, de ezt nagyrészt éppen házasságának köszönhette, azt a kiemelkedő szerepet, amit Kornfeld Zsigmond töltött be, nem volt képes átvenni.

Más a helyzet Weiss Manfréd harmadik vejével, ifj. Chorin Ferencel, akivel Weiss Daisy már a világháború után kötött

házaságot. Neki szintén nem akármilyen szerepet kellett folytatnia. Apja - a politikai életnek is markáns egyénisége - 1889-től elnöke volt a Salgótarjáni Kőszénbányának, a Budapest-Kisújszállás-Déaványos-Gyóna HÉV Rt-nek, majd a Budapest-Ménfőcsanak, az Esztergom-Szécsényi Kőszénbányának, a Vulkán Gépgyárnak, igazgatója a Magyar Franciá Biztosítónak, a Hazai Banknak, a Magyar Panniparnak, a Nemesvárdi Papírgyártó Rt péterfalvi gyárának, az Új Erdőipari Rt-nek, stb., s mindezekelől megalekulásától a GYOSZ elnöke. Ifj. Chorin Ferenc apjához hasonlóan szintén jogot végzett, már egyetemi éveiben felvetette egy önálló liberális burzsoá párt alapításának tervét, ami még sokáig foglalkoztatta, de végül az 1900-as évek közepétől intenzíven bekapcsolódott a gazdasági életbe, igazgatósági tagja lett a Salgótarjáni Kőszénbányának, a Magyar Gyapjúfonalgépgyárnak, a Magyar Csiszolóőrugyárnak, a Magyar Textilfestőgyárnak, a Hungária Mészipar Rt-nek, a Nemzeti Egyesült Textilárveknek, a Budapesti Szivattyú- és Gépgyárnak, a Magyar Brikettgyárnak, stb. Apja halála után átvette annak szerepét a GYOSZ és így a magyar gyáripar irányításában, s hogy az már jóval problematikusabb, ellentmondásosabb, az nem személyes képességein múlott, hanem a hazai fináncburzsoázia megváltozott helyzetén. Weiss Manfréd halála után ő lett a magyar gazdasági élet legnagyobb családi érdekközösségének a tényleges irányítója.

Weiss Manfréd fiait műszaki egyetemet végeztek - egyikük Londonban is tanult -, s a világháború éveiben kapcsolódtak be a gyár irányításába. Weiss Jenő házassága szintén hozzájárult a családi kapcsolatok szélesítéséhez, miután feleségül vette Harzog Erzsébetet, s bár már az ő név is jól csengett a gazdasági körökben, ennél lényegesebb, hogy a Weiss család a házasság révén viszonylag szorosabb családi kapcsolatba került a Hatvany Deutch családdal. /42/

Bár az új rokonok sorban tagjai lettek a családi részvénytársaság igazgatóságának, az irányítás változatlanul Weiss Manfréd kezében maradt, aki a részvénytőke felelőseit is

teljes mértékben maga fedezte. Sőt, miután bátyja többéves visszavonultság után egy Bécs melletti szanatóriumban 1916 márciusában meghalt, részben az ő szerepét is átvette. Tevékenységének hivatalos elismerése sem maradt el, 1916 végén tagja lett a felsőháznak. A Magyar Gyáripar ebből az alkalomból az ország "legnagyobb gyárossként, legnagyobb organizátoraként" ünnepelte. 1918-ban megkapta a bárói méltóságot is, a bár a minisztertanács a cím díjmentes odaítélését javasolta, Károly király nem volt hajlandó ezt a bírdalom egyik leggazdagabb gyárossának megadni, hiába interveniált Zichy, Weiss Manfrédnak végül ki kellett fizetnie a díjat. /43/

Weiss Manfréd életének értékelése nehéz és ellentmondásos feladat, amely elől a történész, ha nem akar pusztán a regisztrálásra szorítkozni, nem térhet ki. Nevéhez széleskörű indulatok tapadnak, személye körüli legendák hol kicsitülők, hol nagyvonalúnak mutatják. Hatalmas uradalom tulajdonosa volt, mégsem lett belőle egy percre sem földbirtokos, megmaradt polgárnak, kereskedőnek. Kruppéhoz hasonlóan őt sem érdekelte, mire is használják gyárának termékeit. Jótékonykodása - különösen a háború alatt - kétségtelenül több-többől fakadt, de ezek közül meghatározó volt a kompenzáció igénye. A háború első színi hőszónokja egyszerűen nem tehetette meg, hogy ne vállaljon "országánrészt" a háború látogat-terheiből. Üszereasonlítva a kug jótékonykodásra fordított hatalmas összegeket a háborús nyereséggel, ezek legjobb esetben is csak morzsáknak tekinthetők. A háború áldozatainak, terheinek a tényleges vállalásához ennek semmi köze nem volt, együttjárt a státusszal, de igazából még státuszszimbólumnak sem nevezhető. Nyilván az emberi fájdalom, a szenvedés Weiss Manfrédot sem hagyta érintetlenül, ebben vallásossága is motiválta, de az legfeljebb a jótékonykodás hémis tudatának lehetett az eredője és nem annak valódi forrása.

Bródy Sándor két teljes napot töltött mellette, a legszembetűnőbb eredmény, hogy szinte észre sem tudta bírni. Nem marad-

tek fenn sem visszaemlékezései, sem magánlevelei, zárkózottan élt, a kíváncsiak számára hozzáférhetetlenül. Szerette a zenét, maga is hegedült, érdekelte a képzőművészet, díjat alapított. Rendkívül öntudatos volt, nem kereste a kor nagyjainak barátságát, bár naponta forgolódott közöttük. Bródy patriarchálisnak, joviálisnak és okosnak nevezte. Üzleti levelezésében ritka nyilvános megnyilatkozásaiban tömör és célratörő volt. Ez a célratörés volt éppen egyéniségének kulcsa.

A vélemények nehezen hozhatók közös nevezőre, holott mindegyik a maga igazságosságával is igaz. Lehetetlen a "ceopeli csodát" úgy méltatni, hogy abból ne jusson a főszereplőnek, lehetetlen a háborút úgy elítélni, hogy az ne vonatkozzék legnagyobb haszonszerzőjére. Könnyű kompromisszumként kínálkozik, hogy 1914 legyen a vízválasztó, csak hogy a világon a századforduló után talán nem volt olyan háború, fegyveres összecsapás, amelynél legalább az egyik fél ne Weiss-féle tölténnyel lett volna. Mindezek ellenére ez a szerep alapvetően más a világháború előtt és alatt.

A köznap gondolkodás a hadiiparban - helytől és időtől függetlenül - az egész társadalmat sújtó, esetleg objektíve megalapozott, végső soron mégis "értelmetlen", improduktív terhet lát. A valóságban azonban az ipari modernizálás időszakában éppen a hadiipar vélhetően különösen a modernizáció egyik hajtóerőjévé, ami - multiplikáló hatása révén is - pozitívan hat a többi iparág fejlődésére. Ilyen értelemben a ceopeli gyárnak meghatározó szerepe volt a hazai ipar fejlődésében.

A világháború kitörése után gyökeresen megváltozott a helyzet. A gyár további fejlődése kizárólagosan háborús célokat szolgált, a megnövekedett békeszükséglethez is többszörösen túlméretezetté vált. Mindezével ezek a bővítések már nem járulnak hozzá a magyar ipar egészének fejlődéséhez. Ugyanakkor bármilyen előrelátó volt is Weiss Manfréd, a bekövetkező háború méretei és időtartama meghaladta azokat a lehetőségeket, amelye-

ket ez az előrelátás a gyárat folyamatosan továbbfejlesztve biztosíthatott. A világháborús "nagy ugrás" gyakorlatilag a termelés és a munkáslétszám felfutását eredményezte, ezzel nem tartott lépést a gyári berendezések fejlődése, nem beszélve az infrastruktúrától, amely katasztrófálissá vált. A korábbi szerves fejlődést tehát egy olyan aránytalan növekedés váltotta fel, amely - eltekintve a hadsereg érdekeitől - egyértelműen negatívan hatott az összes többi területre.

Nem Weiss Manfréd robbantotta ki a világháborút. Már csak azért sem, mert a magyar fináncburzsoázia sohasem rendelkezett olyan közvetlen politikai hatalommal, hogy ilyen horderejű kérdések eldöntésénél álláspontja meghatározó lehessen. Háborús propagandát sem fejtett ki, pragmatista üzletember volt, aki egy bizonyos határon túl nem volt hajlandó cselekedeteinek közvetett hatásait tudomásul venni. Bródy rákérdezett Weiss Manfréd foglalkozásának komorságára. "A mesterségem ez - hangzott a válasz -, és nekem nincs más gondom, hogy azt a lehető legtökéletesebben folytassam." Cinikusan hangzik, pedig nem az. Az izzó fém látványa mindenkit lenyűgöz, Weiss Manfréd ennek büvkörében élt, nem engedte, nem engedhette tudatáig hatolni a kérdés lényegét, vagyis, hogy hány ember halálát okozhatják a gyár külsőre békés termékei. Megszállottság vitte fel a csucsra és ez a megszállottság mentette meg attól, hogy szembesüljön a halál gondolatával. Weiss Manfréd szubjektív szándékai ellenére a hadi potenciál erősítésével, a vélt fölényérzet kialakításával a Monarchia katonai és külpolitikai vezető rétegének háborús célkitűzéseit maga is meghatározóan befolyásolta. Nem egyszerűen arról van szó, hogy érdekelt volt a fegyverkezésben és így a háboruban. Hiszen meggazdagodásának egyik fontos előfeltétele valóban a háború volt, de a pénz, a profit - és ebben Bródynak volt igaza - akkor már lényegében nem motiválta. A legendák szerint a Tanácsköztársaság alatt feljelentették, hogy háromszáz öltönye van. Az Andrássy uti villát átkutató matrózok mindössze háromat találtak. Naponta 14-16 órát dolgozott, nem volt semmiféle szenvedélye. Azaz mégis, a Mű. Megszállott volt, saját

művének megexallotja, már-már betegesen. A csepelei gyár számára nem eszköz volt, hanem cél, és ennek a célnak rendelte alá egész életét, s ha tehette volna, akár az egész világot is.

Dégezősoron az objektív funkciók mellett éppen ezekben a vonásokban kereshetjük Weiss Manfréd megítélésének reális alapjait. Az egyik oldalon - akár mint egy képzeletbeli mérleg serpenyőjében - áll gazdasági szemléletése, ami az egész hazai ipar fejlődése szempontjából meghatározó volt, a másik oldalon pedig következetes kiábrándultsága. A kapitalizmus valóban vérben és mocsokban születik, nálunk ugyanúgy mint Nyugat-Európában. Eltokintva egy konzervatív, feudális kötöttségű alapállástól ezt a tényt egyszerűen tudomásul kell vennünk. Ugyanakkor azonban abból sem faragható eredmény, ha a tőke érdekeinek már modernebb, szociálisabb szemlélet felől meg inkább és biztosítja a nagyobb hatékonyságot, még ha ennek felismerése önmagában pozitívan is értékelhető. A világháború egyértelműen feltárta, hogy Weiss számára éppenséggel nem a szociális szemlélet volt a mérvadó. Ha érdekeinek a legbrutálisabb és akár nyílt erőszakkal felelt meg a legjobban, akkor egy pillanatig sem habozott, hogy éljen vele. Ha kellett - és főleg célszerűnek látszott - akkor csendőröket rendeltetett ki "szerezetett", és valóban jól fizetett munkásai ellen. A világháború alatt az ilyen jellegű egyedi esetekből általánossá, és végülis mindent meghatározó egységes rendszer alakult ki, amelynek alapja a gazdaságon kívüli kényszer volt. Weiss Manfréd egyéniségéhez tehát ugyanúgy hozzátartozik ez a feudális jellegű alapállás, mint a tőkés modernizációban betöltött szerep. Vagyis Weiss Manfréd szubjektuma nem választható el a tőke objektív szerepétől.

Weiss Manfréd bizonyára szerető férj és apa volt, hat gyermeke is emellett szült, s tudjuk, mennyire megviselte 1904-ben felesége halála. A nagy szerelem azonban a kezdettől a végig Csepel volt. Weiss Manfréd a szó eredeti értelmében konány egyéniség volt, megtörhetetlen. Amikor a főváros egész sajtója ellene fordult, amikor az országgyűlésen egyre gyakran és egyre ölesebben támadták, meg sem rezdült. Amikor a háború el-

vezetése után reménytelennak látta a gyár jövője, amikor a kivonuló román csapatok után egy teljesen kifosztott üzem maradt, munkához látott, hogy megmutassa a lehetetlent, a gyárvidéke feltámasztását. Amikor a Tanácsköztársaság alatt köztulajdonba vették az üzemet, öngyilkos lett. Ez a sikertelen öngyilkossági kísérlet utólagos válasza Bródy három évvel korábbi kérdésére. A gyár nem mestersége volt, hanem az élete. Nyugodt öregkor várt volna rá unokái körében, nem kellett tartania a bosszútól, az öngyilkossági kísérlet után a konzervgyári munkások küldtek hozzá orvost megmentésére, a a csepeliek is megrendüléssel fogadták a hírt.

Weiss Manfréd, ha nem is kezdte "legalul", olyan pályát futott be, ami szinte egyedülálló az addigi magyar történelemben, közben felépült az ország mindmáig legnagyobb iparvállalata. Ez a felfutás minden ellentmondásával együtt rendkívüli jelentőségű.

3. A gyár munkássága

A törvényhozás már 1912-ben szabályozta a háború esetére szóló kivételes intézkedéseket, illetve a hadiszolgáltatásokat /1912. 63. és 68. tc./. Ez egyrészt tartalmazta a demokratikus jogok korlátozását /gyülekezési jog, sajtószabadság, sztrájkjog, ill. kizárás/, másrészt minden 50 éven aluli férfi számára kötelezővé tette a személyes szolgálatot. /44/. Ez a munkásoknál maga után vonta a munkaviszony felmondhatatlanságát. A törvény a hadiveelés szempontjából fontos vállalatok tulajdonosait, vezetőit kötelezte üzemük folytatására, vagy akár átengedésére. 1914 augusztusában a minisztertanács szabályozta az ipari üzemek hadköteles alkalmazottainak helyzetét. Az illetékes miniszterek által kijelölt üzemekben meghagyták állásukban azokat a behívott alkalmazottakat, akiket a tényleges katonai szolgálat alól a honvédelmi miniszter korábban felmentett, illetve a már behívott 38-42 éves korú alkalmazottakat. Egy hónappal később a minisztertanács elhatározta, hogy összeírja az iparban nélkülözhető alkalmazottakat és ezt az összeírást a hadügyminiszter rendelkezésére bocsátja. /45/

A háború kitörésekor a legnagyobb hadiipari üzemekben átvevő bizottságai révén a hadigazgatás közvetlenül jelen volt. 1914 december 25-én azonban a Hadügyminisztérium - feltehetően az AOK követelésére - a hadi szolgáltatásokról szóló 1912. évi. tc. 18. §-a alapján elrendelte "a rend fenntartása és a katonai érdekek védelme" érdekében a Weiss Manfréd gyár és a Fegyvergyár katonai felügyeletét. Mintegy két héttel később a Honvédelmi Minisztérium is a fenti törvény hatálya alá rendelte a két gyárat. A budapesti katonai parancsnokság azonban tévesen úgy értelmezte ezeket a rendelkezéseket, hogy a már működő katonai bizottság a katonai felügyeletet is betölti. Ekkor tehát a rendelkezést ad acta tették, és a gyári katonai parancsnokok kinevezésére végül csak 1915 márciusában került sor. /46/

Közben a Hadügyminisztérium egy további rendelkezésben lehetővé tette hadi munkások /szakmunkások/ vezénylését a hadiipari üzemekbe. A hadimunkások vezénylését az illetékes katonai parancsnokságok igényelhették a Hadügyminisztériumon vagy a Honvédelmi Minisztériumon keresztül a megyei közigazgatástól vagy a törvényhatóságoktól. A később kialakult gyakorlat szerint a helyi közigazgatás a Honvédelmi Minisztériumnak havonta jelentette a rendelkezésre álló munkások számát, a minisztérium ezenteként adta meg a szükségére létezését és a kiválasztást illetően a helyi közigazgatás intézte. A szakmunkásokat ugyan külön kezelték, de azonos módon. /47/

Csepelen a háborús termelés kiterjesztését célzó építkezéseknél kezdetben megpróbálták a nőket nehezebb fizikai munkára fogni /vagonkikötés és hasonló segédmunkák/, de ez nem járt sikerrel. Így a gyár, miután már 1915 februárjában igényelt szakmunkásokat a présüzem számára, március közepén 300 munkást kért a fenti célokra. Áprilisban újabb 60 munkást vezényeltek a gyárba, augusztusban, hivatkozva a bővítésekre és tömeges megbetegedésekre, 400 főt, majd novemberben vagonok kikötésére előbb 150, majd további 100 katonát vezényeltek a gyárba. /48/

Az ilyen módon vezényelt katonák nemcsak az égető munkacseré-
gondokon segítettek, hanem rendkívül olcsónak is bizonyultak,
miután bérezésük módjáról a Hadügyminisztérium csak 1916 júliu-
sában intézkedett. Az ausztriai Vas- és Fémunkás Szövetségnek
címezett leírat szerint "tényleges katonai személyek polgári
vállalatokhoz csak kivételes esetekben vezényeltetnek és min-
denkor azzal a feltétellel, hogy a vezényelt legénység a kincse-
tári zsold és ellátás megszüntetésével, a szakmájának ésszerű-
ségének és a helyi szokásoknak megfelelő a többi polgári sun-
kással vagy felmentett katonaköteles egyénnek teljesen azonos
mértékben díjazandó." /49/

A háború kitörésekor a munkásság alapvetően elégedett volt
a korábban kivívott eredményekkel, s az kedvező alapot nyújtott
az "osztálybéke" megteremtésére. Már 1914 augusztusában a gyár
igazgatósága és munkássága közös segélyalapot létesített a
bevonult alkalmazottak családtagjainak támogatására, amelyhez
a munkások heti keresetük két százalékával járultak hozzá. /50/
A gyors győzelembe vetett hit szintén erősítette a töke és
munka "szolidaritását". A kölcsönös áldozatvállalás jegyében
tudomásul vették a röghöz kötést is, s a fegyelmet a bevonul-
tatástól való félelem még a szervezett munkások között is to-
vább szilárdította.

A gyár vezetése, pontosan felismerve a munkásság meghátrá-
lását, a katonai parancsnokra és a kisleleti szolgabíróra tá-
maszkodva igyekezett a számára kedvező helyzetet kihasználni.
A fokozatos drágulás következtében romlottak a keresetek, amit
tovább rontott a gyár vezetése által a szolgabíró jóváhagyá-
sával bevezetett pénzbüntetések rendszere is. A katonai hata-
lomra támaszkodó tisztviselők embertelen módon bántak a munká-
sokkal. A fokozódó kizsákmányolással azonban a helyi szakszer-
vezeti csoportok tehetetlenségük bizonyultak és az ellenállás
szinte teljes egészében a munkásokra hárult. Válaszul "a ka-
tonai parancsnokság nőket, családanyákat, lányokat csak azért,
mert keresetük állányosága és a mérnökök, művezetők durvasága

miatt tiltakoztak, több napi elzárásra ítélt, katonai őrzéssel elővezettetett és családanyákat több napra elszakítottak a családjuktól." /51/ Ekkor a munkásoknak elvben még lehetőségük volt, hogy munkakönyvük kikérésével védkezzenek az ilyen eljárásokkal szemben. A válasz ezekre a kísérletekre is elzárás volt. A vasas szakszervezet központi vezetősége több beadványban követelte a törvénytelenések felszámolását. 1915 június 8-án ismételtén a honvédelmi miniszterhez fordultak beadványokkal, amelyekben összegyűjtötték a csepoli munkások panaszait. Másnap - június 9-én - zavargások törtek ki a községben a drágaság miatt, a lakosság összecsapott a rendőrséggel. Végül a megmozdulás letörésére kirendelték a katonaságot is, a több személyt letartóztattak.

A helyi hatalom szívesen tovább folytatta harcát a munkásság szervezeteinek teljes szétzúzása érdekében. Novemberben a gyár katonai parancsnoka a vezényelt munkásoknak megtiltotta a szakszervezeti tagságot és részvételüket gyűléseken. A központi vezetőség ismét beadványban tiltakozott az eljárás ellen. /52/

A dolgozókat a már említett pénzbüntetések mellett anyagilag súlyosan érintette az akkordok indokolatlan emelése és a munkaidő meghosszabbítása, ez utóbbi automatikusan csökkentette a tulóra-pótlékot. Mindez - a helyi csoport kényeztető béműltéséig ellenőre - erősítette a szervezethez. 1915 januárjában a helyi csoport vezetőségében "Kohn szaktárs jelenti, hogy a gyárban a szervezetlen szaktársak úgy látszik tudatára ébredtek, hogy csak az szervezetük erejével bírják érdekeiket megvédeni, ebből kifolyólag a vezetőségnek fel kell készülni, hogy a szaktársak igényeit ki tudjuk elégíteni." /53/ A kezdeti illúzió a kölcsönös áldozatvállalásról szétfeszült. Bár a háború terheit sújtották ugyan a barzsoázis egyes rétegeit és képviselőit is, de megkülönböztetve sem abban a mértékben, mint a munkásságot. Egyre szembevetőbbé vált a fogyasztói cikkek egyenlőtlen elosztása. A munkások ezek tartalékait a háború gyorsan felomlaltatta, a közben a másik nyilvánosságra kerültek az első háborús mérlegek és az azokban bevallott hatalmas nye-

reségek. 1915 végére a munka és tőke "szolidaritása" végleg felbomlott.

A szakszervezetek 1916-os kongresszusán az osztrák szervezet küldötte megfogalmazta ezt az illúzióvesztést: A "Durchhalten" jelszó alatt azt értették, hogy itt mindenkinek elő kell rendelni a maga külön érdekeit, külön törekvéseit a háborús idő kényszerének. Mi naivan el is hittük azt, hogy az a jelszó mindenki számára szól, amde azt kellett látnunk, hogy a "Durchhalten" jelszó ellenére a társadalom egyesei itt vagyona, jólétre tesznek szert, míg a társadalomtöbbségi rétegei szegénységben és nyomorúságban húzódnak keresztül a kiterítési idejét.

A "Burgfriede" jelszava pedig elveszi tőlünk annak lehetőségét, hogy felléphessünk azok ellen, akik egyik oldalon elveszik tőlünk szeretetteinket, másrésztől a háború tartama alatt mérhetetlen módon kizsákmányolnak bennünket." /54/

A fokozódó és egyre általánosabbá váló elégedetlenség és szembenállás aktívabb beavatkozásra kényszerítette az államot. A kormányon belül elsősorban a Harkányi vezette kereskedelmi tárca mérte fel a legpontosabban a helyzetet, felismerte esetleges engedelmesség létfontosságát. Végül Harkányi és Hazai tárgyalásainak eredményeképpen született meg 1916 június 17-én a honvédelmi miniszter 18950/1915.Mt.eln.20/5.sz. rendelete. Ez elrendelte a drágasági pótlék fizetését, az akkordok rögzítését /a munkások rovására nem változtathatók/, túlórázásnál a háború előtti munkarend alkalmazását /minimum 20 százalékos pótlék fizetendő/, valamint a bérék kifizetését üzemszünet esetén is. A rendelet alapján szervezték meg a Munkaügyi Panaszbizottságot is, amely a szolgálati, bér- és munkaviszonyból származó panaszokkal volt hivatott foglalkozni, s kiterjedt az üzemük folytatására kötelezett összes vállalatra. A panaszbizottságnak biztosítani kellett a munkások munkahely és más szaknabeli gyárakkal arányos bérét. Később a panaszbizottság működését kiterjesztették a bányákra is, így négy bizottságban működött /vesz- és fémipari, bányászati, vegyipari, gyári tisztviselők

ügyei/. Az elnöki teendőket a honvédelmi miniszter képviselője látta el. A bizottságban a honvédelmi minisztériumon kívül képviselve volt a katonai parancsnokság, a pénzügyi és a kereskedelmi társas, a munkaadók szervezete és a szakszervezet. /Később ebből a katonai parancsnokság kimaradt./ A bizottság végül mindössze javaslati, véleményező, békítő jogkörrel rendelkezett, ami egész ténykedését illuzórikussá tette. 1916 nyarán Bródy Ernő a vasas szakszervezet kérésére interpellációt nyújtott be a képviselőházban, amelyben kifogásolta a bizottság szűk hatáskörét. Ennek eredményeképpen a honvédelmi miniszter újabb rendeletében bírói jogkörrel ruházta fel a panaszbizottságot a fellebbezés lehetősége nélkül.

A bizottság működésének első évében a vas- és fémipari tanács 397 panaszt vizsgált meg, ebből 85-öt jogtalannak talált, további 113-at szintén elutasított, 80-nál a tárgyalások egyezséggel végződtek, a végül 32 esetben döntött a munkások javára. Később az az arány a munkásság javára jelentősen javult. /55/

A panaszbizottság nem hozott döntő változást a munkások helyzetében, ügyvitelre rendkívül hosszadalmas és bonyolult volt, így sok esetben még a munkások javára hozott döntései is jelentéktelenné váltak. Mindezeken ellenére létrehozását a Népszava egy esetleges fordulat kezdetének tekintette. /56/. Ez volt ugyanis az első eset, hogy a kormány hivatalosan a munkásság érdekképviselői szerveként ismerte el a szociáldemokrata szakszervezeteket, és tárgyaló partnernek tekintette.

A panaszbizottság létrehozása gyáripari körökben nyugtalanságot keltett, így az állami hivatkozás további kiszélesítése elsődlegesen azok megnyugtatóását szolgálta.

Az 1914. 50. és az 1915. 13. törvénycikk lehetővé tette a hadiszolgáltatásról szóló törvény további kiterjesztését. Miután a honvédelmi miniszter a minisztertanácstól 1916 januárjában felhatalmazást kapott a törvények saját belátása szerinti alkalmazására, Weiss Manfréd a két törvénycikkre hivatkozva kérte a kereskedelmi minisztert, hogy gondoskodják a férfiskhoz hasonlóan a női munkaerő helyhezköltéséről, ill. munkára kény-

eszerítéséről a katonai parancsnokság által. A kereskedelmi minisztériumból azonnal továbbították a kérést Bécsbe, ahol sürgős intézkedést ígértek. Így született meg a honvédelmi miniszter 2732/1916. M. e. l. n. 20. f. n. rendelete. Ez kimondta: "Amennyiben az üzen folytonosságát és teljesítőképességét veszélyeztető jogellenes magatartás jelenségei oly munkások részéről merülnek fel, akikre nézve a munkaviszony ezidőszakra még kizárólag a vállalattal kötött szerződésen alapul, őket a hatóságok a vonatkozó törvényes rendelkezések /1914. évi I. 1915. évi XIII. tc./ alapján közérdekből a vállalatnál teljesítendő személyes szolgálatra fogják kötelezni." /57/. Ezt a rendeletet a Weiss Manfréd gyárban azonnal érvénybe léptették, majd nem sokkal később a Fegyvergyárban is.

1915 végével lejárt az 1913-ban kötött kollektív szerződés. A szakszervezetek az év végén további három hónapra változás nélkül meghosszabbítotttnak nyilvánították azt. A honvédelmi miniszter január 17-i rendelete azonban számos ponton a munkások számára kedvezőbb feltételeket írt elő, mint a kollektív szerződés. Így az érintett szakszervezetek 1916 április 17-én új szerződést kötöttek a gyár vezetésével. Ez a háború időtartama óta az azt követő hat hónapra heti 60 órában /napi 10 óra/ szabályozta a munkaidőt, ezen felül minden munkavégzés túlórának minősült, amelyért 25, illetve 50 százalékos pótlék járt, hasonlóan a munkaszüneti napokon teljesített munkákhoz. /58/ A szerződés a nőmunkásoknak, segédmunkásoknak, villanyezerselőknek, lakatosoknak, kőműveseknek, ácsoknak és bádogosoknak /Amennyiben "kiszutathatóan csokoly keresettel bírnak"/ bérjevitést ígért. Előírta az akkordok felülvizsgálatát és szükség szerinti korrigálását. Munkaszüneteltetés esetén az előző 24 órát követően a rekvirált munkások teljes órabérüket, a többiek szokásos órabérük felét kapják.

Az új szerződés orvosolta a munkások egyes sérelmeit, de a korábbihoz képest - különösen a gyökeresen megváltozott körülmények között - visszalépést jelentett, s a háború terheit lé-

nyegében változatlanul a munkásságra hárította. Végező soron a tulajdonos és az üzemszűneltetés meglohatóan visszavonásának után a gyárvezetés pusztán ígéreteit tartalmazta, de még ezek sem vették kellően figyelembe a létfenntartási költségek emelkedését. A szerződés legnagyobb fogyatéka az azonban az volt, hogy egyáltalán nem szabályozta a szakszervezeti jogokat és pusztán a munkások kötelezettségeit rögzítette: "A gyárvezetéség ezzel /mármint az általa hozott "áldozatokkal"/ ... ösztönzést akar adni, úgy a munkásoknak, mint azok vezetőinek, hogy a jelenlegi súlyos viszonyok között, midőn a hazának minden polgára teljes erőfeszítésére van szüksége, szorgalommal és lelkiismeretességgel azon legyenek, hogy a gyár összes osztályai minél teljesebben megfelelhessenek a hadvezetéség fokozott igényeinek. A gyár katonai parancsnoksága elsősorban a munkások vezetőitől elvárja, hogy ezen fokozott igények kielégítésére munkatársaik előtt jó példával elől járjanak és azokra való befolyásukat az ügy érdekében a legnagyobb jóakarat-tal, ha kell, megfelelő erővel érvényesítsék." /50/

A panaszbizottság működésének kezdetével, ill. a kollektív szerződés megkötésével új korok kezdődött a csepeli munkásság mozgalmában. A háború kitörése szinte teljesen megbénította a szervezeti életet, a helyi csoportok akcióképtelenné váltak. Ezen a helyzeten csak a központi vezetéség aktív segítségével lehetett túljutni, azzal, hogy több-kevesebb sikerrel ellátta a csepeliek /és más üzemek munkatársaikat/ közvetlen érdekképviselőt. Végül ez a tevékenység az egyik oldalon elvezetett a panaszbizottság létesítéséhez, a másik oldalon előmozdította a helyi szervezet újraéledését és fokozódó aktivizálódását. A szakszervezeti vezetés tehát hatalmas csúcsra jutott, de ez megfelelő továbblépés hiányában magában rejtette a vezetés és a munkásság közötti ellentétek kialakulását. Miután a panaszbizottság tevékenysége összességében nem eredményezett kedvező változást, és maga a kollektív szerződés sem kínált erre semmiféle reményt, a vezetés éppen legnagyobb sikerei révén kompromittálódott saját tömegei előtt. Csepelen 1916 tavaszán nagyobb agitáció indult a nők szervezethezért.

A nők, betanított és segéd munkások szervezése már közvetlenül a háború előtt kiszélesedett. Ez a tendencia 1915 végétől ismét élesedőbbé és ugyanakkor az általános elnyomódás közepette csökkent a munkások egyes rétegei közötti különbség erősödött az egység tudata. A nők és a katonai bíráskodás alá nem tartozó férfiak gyakorlatilag átvették ha nem is a mozgalom irányítását, de gyakorlati végrehajtói szerepét és egyre határozottabban hangot adtak elégedetlenségüknek. A szervezett munkások maguk közül műhelyenként bizalmiakat választottak, s a növekvő ellenállás azonnal megmutatkozott a termelés csökkenésében. Kisebb extrájkokra is sor került - először a háború kitörése óta. Válaszul 1916 júniusában a kárpoti főszolgabíró öt munkást elzárásra ítélte, s katonai parancsnok pedig a bevonultatás eszközét választotta. Az előbbi rendelkezés a nőmunkásokra, az utóbbi a katonai fegyelem alatt álló munkásokra hatott elemi erővel, s végül június 30-án a központi vezetőség jóváhagyása és támogatása nélkül leállt az egész gyár, beleértve a kivándorolt katonákat is. Miután a hatóságok megigérték a le tartóztatottak szabadon bocsátását, a munkások július 6-án újra felvették munkát. /60/

Ez a megmozdulás egyaránt sokszorosán hatott a szakaszvezetői vezetésre és a katonai hatóságokra. Július 6-án a Vas- és Fémmunkások központi vezetősége és végrehajtó bizottsága körlevelet adott ki, melyben "éva intette" a szervezett munkásságot, hogy szolidaritást vállaljon a csopoliakkal. Ugyanazonnap a honvédelmi miniszter 12533/eln.4. sz. rendeletével elrendelte a gyár militarizálását. Ennek alapján mintegy 12000 munkást népfelkelő osztagokba soroltak. Ezek mellé 5 tisztből és 300 fő leányegységből álló keretosztagot rendeltek ki Inozsády Gyula ezredes parancsnoksága alatt. /61/ A munkásokat feleskették és kiterjesztették rájuk a katonai bíráskodást és fegyelmi fenyegető hatalmat. Termelő tevékenységükben változatlanul a gyári igazgatás alá tartoztak. Ugyanakkor az 1916.6.tc. alapján lehetővé vált 50 és 55 éves kor közötti munkások rekvirálása is, esetenként azonban csak maximálisan het hétre. A nőknál a

Fegyvergyárbanás Csepelen a fegyelmi jogkör nem a katonai parancsnok gyakorolta, hanem az illetékes törvényhatóság, ill. a kispesti ezolgabíró. A belügyminiszter augusztus 4-én bejelentette, hogy a csepeli lőszergyár fontosságára való tekintettel törvényjavaslatot fog a törvényhozás elé terjeszteni a rendőrség felállításáról Csepelen. Ez egy héttel később meg is történt.

/62/

Ez az eseménysor alapjaiban ingatta meg a nemrég még szilárdnak látszó kapcsolatrendszereket. Áprilisban a Vas- és Fémmunkások Szövetsége bizvást kérhetett 50 000 koronás kölcsönt a gyár igazgatóságától a felállítandó Munkásetthonhoz. Augusztus végén a gyár vezetése már megtagadta 15 csepeli küldött szabadságolását a vasasok országos közgyűlésére. A központi vezetőség minden erőfeszítést megkísérelt korábbi tekintélyének helyreállítására. Vanczák Hazánál járta ki a küldöttek hétnapi szabadságolását. Nem véletlen, hogy a kongresszuson éppen a csepeli főbizalmi, Csorvenka Miklós vetette fel a munkások és a szövetség közötti távolodás kérdését, mondván, "a munkásügyi panaszbizottsággal eltöltött időt sajnálja, azt jobb ügyre lehetett volna felhasználni, mert ez a bizottság a maga nehézségével csak panaszokat váltott ki a munkásokból a szövetség ellen."

Október végén Miskits öttagu csepeli küldöttséget vezetett /közöttük Bajáki és Csorvenka/ Tisza István miniszterelnökhöz.

Tisza az "audencia" végén megígérte, hogy alaposabban tárgyalozódik és lehetőség szerint elősegíti a munkások cérelésének orvoslását. A Népszava - jogosan - már-már árulással vádolta a vasasokat éshatározottan elítélte az ilyen jellegű kísérleteket. A Vas- és Fémmunkások Lapja - érthetően - védelmébe vette az okciót, beismerve annak burkolt célját: "Ebben az ügyben most már az az egyedül fontos, hogy a csepeli munkásság felpanaszolt bajaira tényleg nyerjen orvoslást és ne csatlódjék abban a bizakodásban, hogy ezen lépésével helyzetén javított. Fontos továbbá az is, hogy ha csatlódnia volna kénytelen, akkor csatlódásáért ne tegye felelőssé a pártot és a szak-

szervezeti mozgalmat, a mindenképp ne a szakszervezetekt,
mert ezzel a hibájával érthetne magának a legtöbbet, s ezzel
tudna csak igazi örömet szerezni ellenfelei táborában."

A szakszervezeti vezetés aggodalma egyáltalán nem volt alap-
talan, szeptemberben a gyári bizalmiak - ismét felcsó jóváha-
gyás nélkül - ellentámadást indítottak a szakszervezet jogok
visszaállítására és a gyárban újabb extrájszorgalmak bontakoz-
tak ki, amiket csak katonai beavatkozással sikerült letörni.
Mielőttük felismerték, hogy egyezkedési kísérleteik az államha-
talommal eredménytelenségük miatt eltávolítják a munkásságot a
központi vezetőségtől. Addigi politikájuk feladása képtelenség-
nek tűnt, s így vállalkoztak erre a meglehetősen kétes akció-
ra. /63/

Az államhatalom szintén egyre inkább kényszerhelyzetbe ke-
rült. A háboru előtti demokratikus jogok erőteljes korlátozása
a hatalom gyakorlói számára is felzámolta azokat a csatornákat,
amelyek korábban alkalmasak voltak a kölcsönös tájékoztatásra
és közvetítésre. Az információszervezés szinte teljes mértékben
az államhatalomra hárult, amelyhez viszont csak rendkívül bonyo-
lult és bürokratikus eszközök álltak rendelkezésre. A közigaz-
gatási és katonai hatóságok jelentései csak többszöri áttétel
után jutottak el miniszteriális szintre. /64/ A közvélemény
tükrözésének és alakításának egyik leghatékonyabb eszköze, a
sajtó a cenzura révén nem töltötte be ezt a funkciót.

A munkások korábban akárkonkrét ismereteik, akár olvasá-
nyaik révén nagy többségükben hitték az állam közvetítő, kie-
gyenlítő szerepében. A "belső béke", majd a panaszbizottság
felállítása - vagyis a közvetítő szerep erősítése - kezdetben
fokozta ezt az illúziót. Hitték abban, hogy az államhatalom,
megtámasztva áldozatvállalásukat, hajlandó az anyagi javak el-
osztásánál igazságosságra törekedni. Bródy Ernő ennek szelle-
mében beszélt az országgyűlés előtt: "A magyar munkásság on-
nak a háborúnak az ideje alatt példásan viselkedett odakünn és
idehenn... a magyar munkásságnak ez a viselkedése kiérdemli

minden illetékes faktornak dícsőretét, ... ez a magyar munkás-ság minden lehető megtett a maga munkájának és feladatának elvégzése érdekében,... miután ekkor, amikor ennek a munkás-ság-nak erkölcsi és anyagi javairól van szó, a legnagyobb fegyver, a szervezkedés, az egyesülés, a gyülekezés joga el van véve tőle: anyagi javakban, a megélhetés lehetősége tekintetében adjuk meg neki mindazt, amit meg lehet neki adni." /55/

Miután azonban az államhatalom a panaszbizottság révén nem volt képes az ellentéteket sem feloldani, sem enyhíteni, maga is újabb forrásává vált. Tízbe gesztusa ezt a folyamatot kívánta leplezni, és törekvése itt találkozott a szakszervezeti vezetés erőforrásával, amely az egyre nyomozott felelő-séget kívánta - a megkezdett utat folytatva - áthárítani.

Az audienzia azonban egyrészt megkészt, másrészt egyre kevésbé leplezhette az állami beavatkozás egyoldalúságát. Így még azok az intézkedések, amelyek születésükkor elsődlegesen nem a munkás-ság ellen irányultak, egyre inkább a mozgalom el-fejtésének eszközeivé váltak. Az üzenek katonai felügyelet alá helyezése a koreai időszakban a termelés folyamatosságát kívánta biztosítani. Ekkor a magyar és a közös hadigazgatás képviselői, vezetői még bizalmas iratokban sem nevezték a ka-tonai felügyeletet a munkásmozgalom visszaszorítása eszkö-zének, még ha kétségkívül betöltött is többek között ilyen funk-ciót. A gyárak teljes militarizálása, a népfelkelő munkások-tagok felállításra azonban már nyíltan és egyedül a mozgalom ellen irányult. A honvédelmi minisztérium 1917-es értékelése szerint a hadi szolgáltatásokról szóló törvény rendelkezései "nagyon eredményesen alkalmazhatók olyan esetekben, amikor fontos hadiszolgáltatásokat végző üzenekben a munkások mozgal-mai veszélyeztetik az üzem kontinuitását... A hadiszolgálta-tási törvény alapján a katonai felügyelet alatt álló gyárak-nak biztosított munkások munkateljesítményével kedvezőek a tapasztalatok." /56/

1917-re a hadigazgatás már közel 600 üzemre terjesztette ki a katonai felügyelket. Februárig összesen 639 1339 munkást /köztük 131 647 szakmunkást/ köteleztek hadiszolgálatra, ezek közül 1917 februárjában még hadimunkásként dolgozott 382 980 fő /ebből 51 487 fő hadiüzemekben./ /67/

A hadigazgatás a eztrájkok hatására szervezett munkásoztagokat 1917-ben századokba, ill. zászlóaljakra osztotta és pontosan szabályozta ezek felépítését. Eszerint az egyes militarizált üzemek alkalmazottai közül munkásoztagba sorozandó az összes hadköteles, az összes hadiszolgálatra kötelezettek /vagyis a 17 évesek és a 18-50 év közötti alkalmatlanok/. Külföldi származású munkásokat és a tisztviselőket ugyan nem sorozták be, de őket is kötelezték, hogy állásaikban megmaradjanak. Az egyes századok létszáma 1000-1000 munkás között mozoghatott /kevesebb fő = szakasz, több = zászlóalj/. A szabályzat rögzítette a katonai fenytő hatalom lehetőségeit és a népfelkelőknek a katonai szabályzatok értelmében megtiltotta a csatlakzó részvétele politikai egyletekben. A vasuti üzemekre hasonló, külön szabályzatot dolgoztak ki. Ez, ill. az állami üzemek munkásainak helyzete rendkívül viszárs volt, miután az üzemek nem álltak katonai felügyelet alatt, "független" panaszbizottsággal sem rendelkeztek, s mégis militarizálták őket. Csoporton zászlóaljat állítottak fel, amely hat századból állt.

Az üzemek és bányák militarizálása nem tartóztathatta már fel a munkások megmozdulásait. Jelentőse eztrájkokra került sor Petrozsdnyben, majd májusban Tatabányán. A katonai parancsnokság bevezette a rögtönztő eljárást és halálos ítéleteket hozott. Bár az uralkodó kegyelmet gyakorolt, de az események egyre inkább megmutatták, hogy a magyar államhatalom fokozatosan elveszti ellenőrzését az események felett, s a hadsereg a közös hadügyminisztérium irányításával teljhatalmat gyakorol. Újabb eztrájkok tovább fokozták ezt a veszélyt, így a Ganzban és a Mátyásban, az utóbbinál különösen az játszott szerepet, hogy állami üzemről volt szó. /68/

A kormány és a hadigazgatás politikájában kizárólagossá váltak a megtorló, adminisztratív intézkedések. Így szabályozták az eljárást passzív rezisztencia esetére, a 17 éven alúlieket is a katonai fenyegető hatalom hatáskörébe utalták, szigorú rendszabályokat terveztek a szolidaritási sztrájkok letörésére, stb. /69/

Országosan ugyan 1917-ben egyre szélesebben bontakozott ki a munkásság szociális harca, Ceapelen a miniszterelnöki audienciát követően sikerült a vitás kérdéseket tárgyalásos úton rendezni. Némileg sikerült a szakszervezeti vezetés tekintélyét is megszilárdítani, ezt nagy mértékben elősegítették az 1917 május és decembere között folytatott nagyrészt eredményes bértárgyalások. /70/

A munkásság - és vezetői - a sorozatos csatlódások után a "belső béke" fejében már csak gyökeres politikai reformokban reménykedhetett. A kormánykörök és a burzsoázia konzervativizmusa azonban egyre kevesebb alapot szolgáltatott ehhez az illúzióhoz. Már 1917 folyamán a szociáldemokrata pártvezetés kezdeményezésére egyre inkább politikai követelések kerültek előtérbe. Ezt a folyamatot az oroszországi események felgyorsították. A Galilei Körben kikristályosodó forradalmi baloldalnak sikerült Szabó Ervin révén kapcsolatba kerülnie az üzemi munkássággal is. Október végén második értekezletükön - amelyen megüzületett a "Zimmerwaldhoz csatlakozott magyarországi szocialisták csoportja" - Mosolygó révén részt vett a WM-gyár hét bizalmi is. November 14-én a MÉNOSZ helyiségében tartották újabb értekezletüket mintegy 150 résztvevővel, zömükben a Fegyvergyár, a Repülőgépgyár és a WM-gyár képviselői. Itt készítették elő a november 17-i tüntetést. Január elején Duczynska és Sugár több ízben járt Ceapelen, sikerült a gyárba is bejutniuk. /71/

A januári általános sztrájk egyik központja már Ceapel volt. Ennek helyi eredményeként a vállalat vezetése szabályozta az

akkordmunkéknál a bérminimumot és ennek alapján kötelezte a munkásokat a kiadott munkák elvégzésére. Egy hónappal később azonban az esztergályosok - akik már eleve elégedetlenek voltak a megállapított összeggel - 3,60 koronás minimális órabért követeltek. Az igazgatóság a kérést megtagadta, mire az esztergályosok csak azokat az akkordmunkákat végezték el, amelyek biztosították az általuk követelt bérminimumot. Az igazgatóság jelentette a munkamegtagadást a katonai parancsnoknak, aki - hatáskörét túllépve - két órát tárgyalt az egyik igazgató jelenlétében a bizalmiakkal. A közvetítési kísérlet eredménytelenül végződött, a munkásokat a panaszbizottsághoz küldték és fel szólították őket a munka azonnali felvételére.

Ezt követően 60 esztergályos már formálisan is megtagadta a munkát. A katonai parancsnok bevonultatásukat tervezte, de nélkülözhetetlenségük miatt ehhez az igazgatóság nem járult hozzá. A munkamegtagadók száma előbb 120-ra, majd 189-re emelkedett. A katonai igazgatás a kormány egyetértésével elrendelte a hadbírói eljárást, s az esztergályosokat őrizetbe vették. A cs. és kir. hadosztálybíróaságon március 22-23. között került sor a tárgyalásra, amelynek során 160 esztergályost katonai függelendőként 2-4 havi fogságra ítélték. Közülük 130-an azonban már március 30-án újra jelentkeztek a gyárban és április 2-án megkezdték a munkát. /72/

Közben, március 4-én, az esztergályosok szervező bizottságának kezdeményezésére a budapesti vas- és gépgyárak esztergályosai és gépmunkásai bejelentették, hogy csak 8 órát hajlandók dolgozni. Március 7-én 33 gyárban délután négyórakor be is fejezték a munkát. Másnapra a Gépgyárak Országos Egyesülete - a hadigazgatás jóváhagyásával /1/ - a hozzátartozó gyárak teljes munkásságát kizárta /mintegy 60-70 000 főt/.

Csepelen a gyárvezetés a kizárással együtt kísérletet tett a mozgalmi keretek, a bizalmi rendszer likvidálására. Végül március 18-án a szakszervezet és az igazgatóság megegyeződését követően mindenki újra munkába állt. Április elején azonban még

mindig nem voltak bizalmiak a gyárban. Az esztergályos-extrájk tovább élte a munkáság és a szövetség közti feszültségeket. A központi vezetőség fegyelmi úton elbocsátotta Csorvanka Miklóst, mivel az az öt delegáló esztergályos szervező bizottság álláspontját tette magáévá. A két testület közötti viszony végleg elmérgesedett, az esztergályosok denunciálással és a munkáság kijáratásával védelték a szövetség titkárát. /73/

Májusban a villanyeszerelők kezdtek mozgalmat bércik javításáért, majd ezt követte a júniusi általános extrájk. A gyárvezetés ekkor már határozottan követelte egyes bizalmiak letartóztatását, ill. bevonultatását. Júliusban a gyár kérésére a főszolgabíró hozzájárult, hogy az igazgatóság bírságolási joga a korábbi 4 korona helyett 20 koronáig terjedjen "különösen helyreállítandó a műhelyfőnököknek a szociális mozgalmak következtében meglozult tekintélyét". Augusztusban a gyár összes fémunkása fordult kérelemmel az igazgatósághoz, miután valóban jogos követeléseiknek a ponauszbizottság csak nagyon töredékesen adott helyet. Valójában már nem is kérvényről volt szó, hanem figyelmeztetésről. "Meggyőződöttünk már arról, hogy ez nem érzelem, hanem erő és hatalom kérdése." /74/

Újra a katonai jelenlétre alapozott hatalmi struktúra a gyárban gyakorlatilag használhatatlanná vált, összeomlott. A keretlegénység tagjai a megánélotban, koccsákban, kávéházakban közvetlen, esetenként baráti kapcsolatba kerültek a munkásokkal. A gyár polgári és katonai vezetése számára egyértelművé vált, hogy a keretlegénység erőszakos fellépése a munkásággal azonban kerestülvihetetlen. A tényleges hatalom ebben az időben rohamosan átkerült a munkások kezébe, akik feltehetően a fegyvergyáriakkal együttműködve, már nemcsak politikai, de katonai tényezőket is jelentettek. A gyár vezetése alegális és az illegális szervezkedéssel szemben egyaránt tehetetlennek bizonyult.

Októberre sajátos helyzet alakult ki a gyárban. A munkásság legális vezetői de jure semmiféle hatalommal sem rendelkeztek, de facto azonban nagyrészt az illegális tevékenység révén - így titkos foggyorraktárak létesítésével - a csepoli munkásság már nemcsak saját, hanem az egész ország sorsának alakítójává vált. A polgári demokratikus forradalom kitörése után a Nemzeti Tanács tagjai október 31. hajnalán már-már eszedőntőnek érezték a csepoliek aktív fellépését. "Mind azon tanácskoztunk, hogy mennyi időn belül lehetnek Csepelről bent a munkások, páran azt mondták, hogy csak 9-re lehetnek itt /az Astóriánál/. Tehát, ha a bosnyákokat azonnal ellenünk hozzák, úgy 4 órán belül teljesen széjjelvernek bennünket." /75/

X X X

A világháború az összes hadviselő ország iparát és ezzel munkásszétályát is gyökeresen átalakította. Németországban 1913 és 1918 között mintegy 8 százalékkal csökkent az ipari munkásság száma, de amíg a felnőtt /16 éven felüli/ férfi munkásoknál ez 26 százalékos csökkenést jelentett, addig a felnőtt nőmunkások száma 46 százalékkal emelkedett. Ez a tendencia lényegesen eltérően érvényesült az egyes iparágakban. Az alapvetően hadiipari ágazatokban /fémipar, gépgyártás, villamosági és vegyipar/ mintegy 44 százalékkal növekedett a foglalkoztatott munkáslétszám. Amíg ezek az iparágak a háború előtt az összes munkásságnak mindössze 38,6 százalékát foglalkoztatták, addig arányuk a háború alatt már 44,9 százalékot tett ki. A hadiipari termelés folytonosságának biztosítását szolgálták a felmentések, az alkalmatlanok és a hadifoglyok bevonása.

Az Osztrák-Magyar Monarchia hadiüzemeiben a háború végén 1,2 millió munkás dolgozott, ennek 27 százaléka magyarországi üzemekben, ahol a felnőtt férfi munkások száma 1917 végére a háború előtti szint felére csökkent, ugyanakkor, amikor az ipari foglalkoztatottak száma 19 százalékkal csökkent és az ipari munkások száma mindössze 9 százalékkal emelkedett. A hiányt elsősorban a hadimunkások /az összes munkásság 15,4 százaléka/ pótolták, másodsorban pedig a hadifoglyok /8,2 %.

azonban a németországi 25 %-kal/. Az iparági eltolódás hasonló volt a németországihoz, a vas-, fém- és gépipar 1917 végén 37 százalékkal több munkást foglalkoztatott, mint a háború előtt, az itt foglalkoztatottak aránya az összmunkássághoz képest 27 százalékról 42 százalékra emelkedett.

A háború következtében az egyik lényeges változás a női munkaerő arányának növekedése volt, ez a magyar iparban 6-7 százalékos növekedést jelentett, a vas- és fémiparban szintén 6, a gépgyártásban pedig 9 százalékot. Usszehasonlítva azonban a kerekén hétszeres németországi aránynövekedéssel, végező soron megállapítható, hogy a munkásság összetételében a világháború Magyarországon megközelítőleg sem eredményezett olyan változásokat, mint az iparilag fejlettebb Németországban. A döntő és a további fejlődést is befolyásoló átalakulás az iparági struktúrában zajlott le. /76/

Csepelen 1914 és 1917 között mintegy hétszeresére nőtt a munkáslétszám és ezzel meghaladta a 20 000 főt. A nagy létszám-felfutás ellenére a gyár 1917 nyaráig rendezetesen munkaerő gondokkal küzdött. A hadiigazgatás által kezdeményezett adminisztratív intézkedések - bár megnehezítették a munkások távozását - végező céljukat, a munkások helyhez kötését nem tudták biztosítani. Miközben a budapesti gépgyárakban a világháború kezdetétől folyamatosan csökkent a fluktuáció, addig Csepelen csak 1914-ben /vagyis az üzemek militarizálását megelőzően/ sikerült megfelelő szintet elérni és ezt követően a helyzet rohamosan romlott. /L. táblázat./

A nők helyhez kötése - amit végül csak a Foggyvergyárban és a VM-gyárban vezettek be- növekvő elégedetlenség mellett nem eredményezett lényeges változást. A munkásoknak az esetek többségében sikerült legális úton megszabadulniuk a gyárból. A munkaerőhiány különösen nyaranta, a nagy mezőgazdasági munkák idején, vált egyre feszítőbbé, amikor számos vezényelt munkást kellett szabadsággalni. A gyárvezetés meg szervezte, hogy középiskolások tanáraik vezetésével félnapos munkára érkezzenek vonaton a gyárba. Ugyanakkor már 1914 őszén beszüntették

a tononképzést is. Két évvel később Weiss Manfréd rokkant katonatisztokat kért a Rokkantsági Hivataltól a tűzrésegi osztály számára. Látszólag olcsó, de valójában nem túl kifizetődő munkakerőnek bizonyultak az elsősorban orosz hadifoglyok, a tömegesen érkező galíciai és orosz lengyel hadimunkások, az erdélyi menekültek, stb.

A gazdasági erőforrások kimerülődével, a szénhiánnyal párhuzamosan már 1917 végén egészen más jellegű probléma, a gyáron belüli munkandóhiány jelentkezett. Decemberben 6 700 munkás volt Csepelen munka nélkül. /77/

A gyári munkáság összetételében bekövetkező változások viszonylag korlátozottak voltak. Némileg nőtt a nők és csökkent a 20 és 40 év közötti férfiak részaránya, de ezen túlmenően a gyár törzseit képező munkáság /vagyis az, amelyik az összeköltés után is a gyárban maradt / lényegesen nem alakult át. /L. táblázatok/

A háború előtt a csepeli munkáságot a jól fizetett szakmunkás és az olcsó képzetlen munkaerő jellemezte, így 1914 elején a férfi munkásoknak közel harmada keresett napi 7 korona felett. A létszám felduzzadása lényegesen megváltoztatta a bérarányokat, bizonyos polarizálódást idézett elő, de összességét tekintve nagyfokú nivellálódást eredményezett, így 1917 elején a férfimunkásoknak már csak közel 17 százaléka kapott napi 7 koronánál magasabb bért. Ebben az időben a gyár hivatalos kimutatása szerint a munkások közel felénél a napi bér még az 5 koronát sem érte el, holott - más számításokkal összevetve - a közölt adatok a különböző pótlékokat is magukban foglalták. A 7 koronás bér egy öttagú család élelmiszereszkészletét sem fedezte /= heti 67,30 K/, a két kereső jövedelme épp hogy a legminimálisabb kiadásokra volt elég. /78/

Nem egyszerűen arról van szó, hogy megakadt az a folyamat, amely a háború előtt elsődlegesen a létfeltételek fokozatos javulásában nyilvánult meg, hanem mindez a korábbinál jóval alacsonyabb szintre zuhant vissza. 1917 elejére a munkáság helyzete az addigi mélypontra jutott. Az élelmiszer- és a munkaerőhiány, a katonai felügyelet és a bérezés adott módja kö-

vetkeztében a kizsákmányolás, az elnyomorodás olyan szintet öltött, amely az iparosodás kezdeteitől eltekintve teljesen ismeretlen volt Európában. Az igazságügyminisztérium meglehetősen szorény fogalmazása szerint "az élelmiszerek drágasága mindig túlszárnyalta a béremelésokat és igen nehéz tette a munkások megélhetését. A látszólagosan magasabb bér gyakran alapjában véve kevesebbet jelent és kevesebb értékű, mint normális viszonyok között az alacsonyabb bér." E mögött az húzódott meg, hogy a munkások reálbére alig három év alatt átlagosan a felére esett vissza. A hadügyminisztérium reálisabban ítélte meg a helyzetet: "Eltekintve a veszélyhelyzettől, a fronton lévőknek jobb dolguk van, mint az üzemieknek, mivel egyrészt nem kell olyan nehéz munkát végezni, másrészt jobb az ellátás." /79/

Csepelen nem volt munkásélelmeyezés, de a MÁV szolnoki műhelye személyzeti konyhájának heti étrendje alapján fogalmat alkothatunk az említett "ellátásról". Reggelente felváltva 0,6 l teát vagy rántott levest szolgáltak fel, délbén 0,6 l árpkása-levest /hetenként háromszor/ és 45-50 dkg babfőzeléket vagy káposztafőzeléket, esetleg paprikás krumplit vagy darás tésztát, vacsorára pedig ismét 0,6 l levest. A munkások panaszai-val szemben a katonai bizottság szerint "megállapítást nyert, hogy az étkezés kisebb hibák dacára általánosságban jó és bőséges. A panaszolt kácnak ugyan volt némi dohos szaga, ennek dacára azonban élvezhető és emberi táplálkozásra alkalmas volt." /80/

Ezek az állapotok arra kényszerítették a WM-gyár vezetőit, hogy felülvizsgálva a korábbi - és az adott körülmények között teljesen értéktelen - kollektív szerződést 1917 májusától egymásután az egyes szakmáknak 15-30 százalékos drágasági pótléket biztosítson. Bőrox a pótlék 1918 nyarára már a 90 százalékot is elérhette, de bizonyos átmeneti javulás ellenére a munkások helyzete különösen 1918-ban tovább romlott. Az alapbérek az 1913-as kollektív szerződéshez képest átlago-

ean mindössze 30 százalékkal emelkedtek, s így a pótlékokkal a megnövekedett munkaidővel együtt is Csopelen nagyobb volt a realjövedelem csökkenése, mint átlagosan az országban.

Az egyre gyakoribb sztrájk és az ezzel kapcsolatos munkaklassze szintén a munkásokat sújtotta. A kivételes intézkedések kilépésüket nem tették lehetővé és az elődjegesen a hadügyminisztérium által fedezett segély előbb csak napi 3 koronáig, később már csak 4 koronáig biztosította a teljes keresetet. Erre a célra a minisztérium 1917 novembera és 1918 júliusa között Magyarországon 6,8 millió koronát fordított. /81/

A bérviszonyok a munkásság helyzetének csak egyik oldalát tükrözik. Ezekből az adatokból hiányzik "az élet valósága: az üres boltok előtt kora hajnalban sortálló sorozatok fáradtsága, a féllábu-félkaru rokkantok, a megerőltetett munkások háborús undora, a sápadtarcu, vézna proligyererek éhsége, a minden családban otthonos gyász". /82/ Ezek az adatok nem tükrözik a napi 10-16 órát dolgozó 13-16 éves lányok és fiúk szeszélyes erőfeszítését, az esetenként 36 órás folyamatos munkát, a halálos baleseteket, a védőberendezések hiányát, a személyszállítás teljes csődbe jutását, a kórák miatt hiányzókat, a túlszűfolt lakásokat, a kecskeál-lakásokat, az izzapos kutakat, az utcák bűzét, az 1918-ös hialójárványt és az 1918-ös kolerajárványt /83/

A gyári munkásság felfutásával párhuzamosan mintegy 1200 főre emelkedett a tisztviselők száma is. Ismeretes, hogy általában a tisztviselők életszinvonala a munkásokéval összehasonlítva jobban romlott. Alapjaiban a tisztviselők helyzete azonban nem sokkal különbözött, az 1918-as fizetésátlagok mintegy 30 százalékkal haladták meg a háboru előttit, s végező soron a különböző pótlékok, amelyek 1917-től meghaladták a tényleges fizetést, szolgáltak az emelkedő létköltségek fedezésére. A csopeli adatok végezősoron azt mutatják, hogy a tisztviselők életszinvonala alakulása nem különbözött lényegesen a munkásokétól és ahhoz hasonlóan kis mértékben elmaradt az országos átlagtól. A hivatalnoki kar különösen a besorolási rendszert cérelmezte, miután negyrezük napidíjasként, jobb esetben

hetidíjasként dolgozott, s így nem részesülhetett a hevidíjasoknak juttatott pótlókokból. Csak 1917 nyarán sikerült elérni, hogy a napidíjasokat egységesen hetidíjasokká, az utóbbiakat pedig hevidíjasokká nyilvánítsák. Ez az átöröklés azonban gyakran járt együtt fizetéscsökkenéssel. Másik sérelmüket, amely szerint napi 10 óra munkaidőjükön túl végzett munkájukra semmiféle díjazást nem kaptak, mindvégig nem orvosolták.

A katonai hatáskör formálisan ugyan nem terjedt ki a tisztviselőkre, gyakorlatilag azonban ők is katonai fogalom alatt álltak, s ennek, illetve eltömegesedésük következtében elvesztették korábbi pozíciójukat. Helyzetük romlása és kiszolgáltatottságuk tudatosodása a tisztviselőket is szervezkedésre ösztönözte. A háború négy éve előtt szinte szabályosan megismételték a munkásság osztályi szerveződését. Az első körbe akcióit még mindössze egy fizetésemelési kérelem jelentette, de Weiss Manfréd ezt is határozottan visszautasította: "Még Önök is idejönnek? ... Nem beszélgetünk!... Maguk az egyetlen elem, amely fölött szabadon rendelkezem." /87/ Innen jutottak el a szakszervezeti szervezkedésig, ill. 1917 nyarán a Népszava megfogalmazása szerint a világ legnagyobb tisztviselői sztrájkjához, amelyben egy héten keresztül 600 hivatalnoknál vett részt.

A tisztviselők egyre kevésbé tűrték, hogy valamilyen társuk ne csatlakozzon szervezetükhöz, amelynek élén Berend Géza üzemvezető állt. 1917-ben Herc igazgató közbenjárta Weiss Manfrédnál Radányi János igazgatói kinevezése érdekében, hogy az ezáltal megszabaduljon a többi tisztviselő inszultációitól. Ezek a jelenségek magyarázzák azt a későbbi tényt, hogy a két ferrelalomban egyes tisztviselők /igazgatót is beleértve/ meghatározó szerepet játszottak. /88/

VII. Bibliográfia áttekintés

Magyarországon az üzemtörténetírás a történelemtudomány viszonylag későn kialakult ágai közé tartozik. Ebben komoly szerepe volt többek között az ország viszonylagos ipari elmaradottságának, valamint a politikai konzervativizmusnak. Nem véletlen tehát, hogy a szélesebb üzemtörténetírást a marxista történelemírásnak kellett megteremtenie. Ezen belül azonban mindmáig további fékező tényezőként hat az üzemtörténetírás összetett jellege, ami a gyakorlatban olyan egymástól nagyon is eltérő szakismeretet követel meg, amelyek egy személyben történő egyesítése szinte elképzelhetetlen. Hiszen az üzemtörténet magában foglalja a gazdaság, - a társadalom-, a munkásmozgalom-, a technikatörténetet, és nem utolsósorban a politika történetét is. Ennek feltárása azonban megfelelő történelmi, szociológiai, földrajzi, műszaki, közgazdasági, stb. ismereteket követel meg. Jellemző, hogy a legtöbb üzemtörténeti feldolgozásból hiányzik a tárgyyszerűen megalapozott technikatörténet, /eltekintve azoktól a művektől, amelyek észrevehetően műszaki képzettségű szerzőktől származnak, de ennek következtében a tényleges gazdaságtörténet szorul háttérbe/, ami kétséggelkül humán alapképzettségű történész számára a legnehezebben megközelíthető. Természetesen a legideálisabb megoldás az lenne, ha Hanák Péter javaslatának megfelelően valóban kialakulna egy olyan szakembergárda, amely "főfoglalkozásban" kutatná az üzemtörténetet, s ennek folyamán elsajátítaná az ehhez szükséges ismereteket. /1/ Ez azonban a mai szinten - és feltehetően még beláthatatlan ideig - elképzelhetetlennek tűnik. Járhatóbb ut azonban Hanák Péter másik javaslata, mégpedig megfelelő szerzőkollektívák kialakítása.

Mindaz tehát aláhuzza a "teammunka" szükségességét, amit az eddig megjelent üzemtörténeti kiadványok is igazolnak. A helytörténetírás mellett ugyanis éppen az említett okok miatt az

üzemtörténeti munkáknál találkozhattunk a legtöbb társaszerzővel /2/. A társaszerzőség azonban majdnemhogy kivétel nélkül sohasem jelentett valódi kollektív munkát, hanem végső soron egymástól független tanulmányok közös megjelentetését. Ezen belül még mindig nem mellékes szempont, hogy milyen alapon történt az egyes területek szétválasztása. Helyesebb megoldásnak kell tekintetünk a korok szerinti tagolást, ami legalább elvben lehetőséget nyújt olyan üzemtörténet megírására, amely eleget tud tenni az általunk elképzelt és a későbbiekben ismeretendő követelményeknek.

Nem ritkák azonban azok a kiadványok sem, ahol a szétválasztás témák szerint történt. Ilyen jellegű az 1965-ben megjelent Csepel története is. E munkában Kubinyi András adja Csepel történetét a H-gyár alapításáig, és így ez a kötet legegységesebb fejezete, Berend T. Iván, Ránki György, Ince Miklós és Jenei Károly az üzemtörténet gazdaságtörténeti ágát, Baksay Zoltán és Drucker Tibor pedig a munkásszorgalmat. A szerkesztés teljes hiánya még hangsúlyosottabban kiemeli az ilyen jellegű felosztás korlátait. Az üzemtörténet két ága egymástól függetlenül, párhuzamosan jelenik meg, ami már önmagában is lehetetlenné teszi az egyik legfontosabb kérdés, mégpedig a közös kölcsönhatásának vizsgálatát.

A felosztás másik módja /tehát korakok szerint/ nem jeleni azonban önmagában az említett hiány kiküszöbölését. A legtöbb esetben az említetthez képest csak az a különbség, hogy a párhuzamos, egymástól független vizsgálat korakonként történik, sőt igazat kell adnunk Hanák Péternek, amikor említett tanulmányában felveti annak lehetőségét, hogy az egyéni feldolgozás fogyatékosai az esetben többszörösen reprodukálódjanak. Az ilyen felosztást azonban már önmagában indokolja az a tény, hogy a feldolgozott magyarországi üzemek átlagos életkora 100 év körül lehet. Az üzemtörténetírás már említett fogyatékoságain kívül hiányzik - gyakorlatilag teljes egészében - a szer-

vezettörténet, tehát az üzem mint termelési szervezet. /3/ A másik oldalon a munkásmozgalom történeti résznek csak ritkán foglalkoznak a munkásság szociális helyzetének, életmódjának, műveltségének beható vizsgálatával, pedig minden további bizonyítás nélkül belátható az a tény, hogy ennek vizsgálatára éppen az üzemtörténet a legalkalmasabb. Ennek komplexitását emeli ki Sipos Péter: "Lényeges követelmény a munkásság történetének feltárása: toborzódásának forrásai, létszáma összetétele, szakképzettség, nem és kor szerint. Különösen fontos az egyes kategóriák anyagi helyzetének vizsgálata." /4/ Teljes egészében hiányzik /hiszen nem tartozik a munkásmozgalomhoz/ a tisztviselők mozgalmái, helyzetük, szerepük az üzem irányításában /és ez a kérdés ismét elvezet az üzem mint szervezet problematikához./ - Az üzemtörténeti feldolgozások ugyanakkor teljes mértékben elhanyagolják a különböző jobboldali szervezetek /keresztényszocialisták, nyilasok, vagy pl. a MOVE/ befolyását az egyes üzemekben. A legtöbb esetben léteztek ilyen szervezetek is és újfent nyilvánvaló, hogy támogatásuk éppen az üzemtörténet szintjén ragadható meg a legjobban.

Az üzemtörténetírás egyik legbonyolultabb és legösszetettebb kérdése a tőkés vállalkozó bemutatása és szerepének értékelése. Ennek igazolására a legszálsóságesebb példákat lehetne megemlíteni. Nem egy feldolgozásnál figyelhető meg "schaffendes und raffendes Kapital" nem tudatos megkülönböztetés, oly módon, hogy a "tőke an sich" eleve raffend, de az adott tőkés, vagyis a tárgyalt üzem tulajdonosa, vezetője, stb. az schaffend. Ez az a kérdés, amelyről az üzemtörténet már végképp elválaszthatatlan az "általános" történelemtől. Vagyis egyetlen tőkés vállalkozó sem ítélhető meg önmagában, hiszen minden ilyenfajta megítélés alapja kizárólag a tőkés személyes "jó" és "rossz" tulajdonságainak valamiféle összessége lehet, ami gazdaságtörténeti oldalról megközelítve a vállalat fejlődésében mutatkozik meg, munkásmozgalom történeti oldalról pedig az üzem munkásságához való viszonyában.

Az eddigiekből kiderül, hogy az Üzentörténetírás feladatainak felvázolásánál a kevésbé "hálás" utat választottuk az üzentörténetírás fogvatékosságainak felvetésével, ismételten hangsúlyozzuk azonban, hogy nem lehet célunk az egyes eddig meglelt üzentörténeti feldolgozások eloszása. Meggyőződésünk azonban, hogy az Üzentörténetírás legproblematiszabb kérdései éppen az eddigi hiányosságok felől közelíthetők meg a legjobban.

Kétségtelen, hogy az Üzentörténeti munkák sorában egyre inkább csökken a jubileumi kiadványok aránya, a megjelenő tanulmányok jelentős részét azonban változatlanul az érintett üzenetek finanszírozzák. Ez önmagában feltétlenül pozitív vonás - elsősorban nem is anyagi szempontból - hanem mivel azt a vállalati igényt tükrözi, amely már jóval többet lát az üzentörténeti kutatásban, mint egyszerű reklámozat. Természetesen ez az utóbbi szempont is hat, és ez a hatás már inkább negatívnak tekinthető. Nem kétséges azonban, hogy ezen belül is összetettebb folyamatok játszanak szerepet, amelyeknél nem feltétlenül a reklámozat az elsődleges, hanem gyakran sokkal inkább a helytörténet kutatásánál is megnyilvánuló lokálpatriotizmus, annak pozitív és negatív oldalaival együtt. Az üzentörténeten belül különösen a munkásmozgalom történeténél merül fel megfogalmazatlannal, vagy akár meg is fogalmazva a "megszépítő mult", de ez kiterjed annak gazdaságtörténeti ágára is.

Ma még utópiának tűnik, hogy az Üzentörténetnek meghatározó szerepe legyen a vállalat életében. Nem kétséges azonban, hogy átfogó országos gazdasági döntéseknél már sok esetben nélkülözhetetlenül szükség van a gazdaságtörténeti "háttér" pontos ismeretére. Ez önmagában persze meglehetősen triviális megállapítás, hiszen nyilvánvaló, hogy helyes politikai döntést történelmi ismeretek nélkül képtelenség meghozni, s ugyanez ugyanilyen mértékben érvényes a gazdasági döntésekre is. Innen viszont már csak egy lépés az a következtetés, hogy a vállalati döntéseknél a népgazdasági érdekek, helyi adottságok, lehetőségek, stb. mellett figyelembe kell venni az adott gyár történetét is. /5/

Mindaz azonban mégis utópia, máresak azért is, mert az üzemtörténeti munkák ilyen kíváncsalmaknak nem tudnak eleget tenni. Hamis leegyszerűsítés lenne azonban ezt az üzemtörténetirés rögös útjára lépő történetészekről számonkérni. Sokkal inkább meghatározó itt az a tény, hogy a vállalatok részéről még nem merült fel annak igénye. Ennek okaira az adott korotok között nem térhettünk ki, hiszen ezek már teljességükben a történettudományon kívül esnek.

Már az említett problémák is megkövetelik a kutatás céljának meghatározását, az üzemtörténetnél fogadható el talán a legkevésbé a pusztán deskriptív módszer. A WH gyár kezdeti időszakánál maradva két alapkérdés megválaszolása válik így főfeladattá. Az egyik, mi eredményeste, tette lehetővé, hogy egy viszonylag későn alapított vállalat az első világháborúban az ország legjelentősebb üzeme legyen? A másik, milyen hatásokra vált Ceopel 1918-19-re a forradalmi munkásmozgalom legszilárdabb "fellegvárává"? Természetesen a két kérdés előve olválaszthatatlan egymástól, és azonnal további kérdések tucatját veti fel. A kutatás fő feladata tehát, hogy megfellelő választ adjon erre a két alapkérdésre.

Az előbbi kérdésfeltevés magában hordja, hogy Handkhoz hasonlóan az üzemtörténetkutatás alapvető feladatának tartjuk az adott üzem egyedi sajátosságainak a pontos feltárását, vagyis, hogy miben tér el a többi hasonló üzemtől és miért? Az egyedi sajátosságok kutatása ugyanakkor felveti a rész és egész kérdés körét. Ezzel eljutottunk az üzemtörténeti kutatás egyik legproblematisabb, és éppen ezért mindmáig megoldatlan területéhez. Gyakori a feldolgozásokban az országos problémák kivetítése, pontosabban vissakeresése az üzem történetében. A valóságban azonban ezek a kérdések üzemi szinten nagyon gyakran teljesen más formában jelentkeznek, vagy nem is jelentkeznek, ill. egészen eltérő problémák merülnek fel. Ennek a jelenségnek a magyarázata nagyon is kézenfekvő,

az ország történetének kutatása jóval előrehaladottabb szinten van, állandó támaszpontot jelent az Üzemtörténet kutatójának is.

Látványosan módszertani, valójában azonban szemléleti kérdés ezzel kapcsolatban, hogy az Üzemtörténet kutatója milyen módon ábrázolja azokat az országos eseményeket, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak az Üzem történetéhez. Ilyenek például - mint ahogy erreműs is rámutat - azok a munkámosszalmi megmozdulások, amelyekben az összes budapesti nagyvállalat munkásságának legalább egy része részt vett. Ez a részvétel sok olyan esetben is biztosra vehető, amikor konkrét adatokkal ezt nem lehet alátámasztani, illetve hatása az Üzem további életére kimutathatatlan. Kétségtől az Üzemtörténetírás alapcéljaival kerül az a történész szembe, aki ezt a nehézséget úgy próbálja áthidalni, hogy korábbi feldolgozások alapján részletesen leírja magát az országos eseményt. Természetesen ez nem jelentheti a másik végletet sem, amikor az Üzemtörténetírás szembevetően járatlan Magyarország történetében. Reménytelen és egyben elhibásított célkitűzés, ha az Üzemtörténetírás az adott Üzem történetével kívánja bemutatni az országot, vagy akár "csak" az iparág történetét.

Az elmondottakból az is kiderülhetett, hogy a fontos kivételnek, elvárásnak ellentétben sem lehet "receptot" adni az Üzemtörténetírásnak. Minden iparvállalatnak, Üzemnek olyan sajátosságai vannak, amelyek eltérő módszereket követelnek meg a kutatótól. Üzemtörténetírásunk egyik legfőbb fogyatéka az az utolsó évtizedben talán éppen az, hogy szinte kivétel nélkül azonos kérdésekre, azonos módszerekkel keres azonos választ.

Az 1914 előtti korszakkal foglalkozó Üzemtörténetírás egyik legkritikusabb pontja a forrásszegénység. A Weiss Manfréd gyár történeténél ez a probléma felelősen érvényesült. Viszonylag nagy számban állnak rendelkezésre másodlagos források részadatokkal, amelyek azonban ritkán nyújtanak lehetőséget a gyár fejlődésének áttekintésére. Magyarországon a tárgyalt korszak-

ra egyáltalán nem léteznek pontos leírások a gyárról, átfogó összedílitások, gazdasági és gazdaságossági elemzések, stb. A nagy mennyiségű iratanyag áttekintése tehát csak részecskeményekkel járhatott.

Az adatok szűkösségében komoly szerepet játszott, hogy a WM-gyár 1914-ig egyéni cég volt /1914-ben is csak formálisan vált részvénytársasággá/, a vezetés gyakorlatilag Weiss Manfréd kezében összpontosult, akinek mindössze egyetlen egy összefoglaló feljegyzése maradt ránk. A WM Okmánytár hányatott sorsa is megtizedelte a forrásokat, a második világháborús bombázások elől barlangokban helyezték biztonságba, az ötvenes évek elején a papirhiány okozhatott érzékeny veszteséget, míg végül szakértő kezekbe került. Mint ismeretes, a Hadtörténeti Levéltár anyaga is meglehetősen hiányos erre az időszakra, így a világháború előtti időre ott is alig vannak a gyár történetére vonatkozó források. A Fővárosi Levéltár és a Pestmegyei Levéltár mennyiségileg ugyan sok forrással rendelkezik, de ezek egyrészt - érthető módon - nagyon szétszórtnak találhatók, másrészt számukban csak közvetve érintik a gyár történetét. A szétszórtság jellemzi a sajtóanyagot is.

Alapvetően más a helyzet a bécsi hadtörténeti levéltár iratanyagánál. Ez ugyan meglehetősen hiányos, de még ilyen állapotban is nemcsak megbízható, de bőséges és alapvető forrásanyagot jelent.

A Weiss Manfréd gyár éppen gigantikus fejlődésével nemcsak a történészek figyelmét vonzotta. Ez a figyelem szépségű feladatokban nyilvánult meg. Eltekintve egyes rövid - néhány oldalas összefoglalásoktól /6/ többségük komoly, esetenként színvonalas munka.

Hapjainkban, sajnos, már egyre ritkábbak azok a régi szakemberek /szűmmel műszakik/, akik több évtizedes tevékenységükkel az adott üzemhez kapcsolódva, megismerelnék részben en-

lékeik, részben saját kutatásaik alapján feldolgozni munkahelyük történetét. Csepelen az ötvenes évek végén született ilyen elképzelés, s bár kiadvány formájában máig sem valósult meg, néhány értékes kézirat mégis elkészült. Ezek közül különösen Katona Antal főmérnök tanulmánya történelmi mércével mérve is elsőrangú munka, amely egyébként a gyár teljes történetét feldolgozza és önmagában is méltó lenne publikálásra. Mellette Nemeskéri Károly nyújt bő és szűkben megbízható információkat különösen a Weiss családról és az alapítást megelőző évekről. A gyár 75 éves jubileumára készült kiadvány egyik műhelytanulmánya, Kocsis László, Németh Gyula és Uglár István kézírata, amely a GSESZÜ történetét dolgozza fel, érdemel az említettek mellett még figyelmet. A gyártelep építészeti történetét dolgozta fel Beregesászy Sándor, aki saját területén kívül a gyár általános fejlődéséről is közöl adatokat.

A legjelentősebb feldolgozás azonban megjelent. Ez Berend F. Iván és Bánki György már említett tanulmánya. A szerzők érdeme, hogy elsőként helyezték el a Weiss Manfréd gyár fejlődését a magyar ipar történetében a legszélesebb látószöggel küszölve meg a témát, s egyben meggyőzően ábrásolták Weiss Manfréd harcolt a megrendelésekért, ami a többi feldolgozásból szinte teljesen hiányzott. Bakcsay Zoltán munkámegvalósítástörténeti tanulmánya adatbőségével lehetővé tette számunkra, hogy megkíséreljük - a konkrét tényeken túl - általánosabb összefüggések felvázolását.

Zárógondolatainkat ezzel a megállapítással indítottuk, hogy az üzemtörténetírásra az elmaradottságok következtében még jelentős feladatok várnak. Látványosan annak a kijelentésnek mond ellent egész tanulmányunk, s így természetesen merül fel az a kérdés, hogy ilyen hiányosságok, hézagok mellett érdemes-e feldolgozni egy olyan iparvállalat történetét, amelyről már jelent meg komoly, átfogó tanulmány? Kénytelen a kérdés sulya elől ezzel kitérni, hogy erre a munkára éppen a Csepel

Vas- és Fémhívek támasztott igényt. Ezt a megoldást már csak ezért sem választhatjuk, mert a sorok írója is jogosnak tartja ezt az igényt. Nem pusztán arról van szó, hogy az ország legnagyobb iparvállalata "megér" két feldolgozást, hanem sokkal inkább arról, hogy élve az első feldolgozás nyújtotta előnyeikkel, tovább lépünk azon, s a Berend T.Iván, Bánki György által nyújtott rövid történetet kövesse most már a részletes történet, amely választ ad az itt felvetett kérdésekre. Ehhez természetesen önmagában kevés a szerzőnek az az érzése, hogy még tud újat, fontosat, "második misét" mondani, az olvasó feladata, hogy a döntést meghozza.

JEGYZETEK

II. Állami ipartámogatás a dualizmus korában

- 1./ Vö. Berend T.Iván - Ránki György: Közép-Kel-et-Európa gazdasági fejlődése a 19.-20. században /Bp. 1976/ 117.11., ill. az általuk ismertetett művekkel.
- 2./ Katus László megfogalmazásában: "A polgári forradalmat követő hosszutávú gazdasági fejlődés tartalmát, konkrét útját és lépéseit kikerülhetetlen gazdasági szükségyszerűséggel szabta meg a lehetséges és lehetetlen dialektikája, a modern gazdasági növekedés igényei és gazdasági strukturánk elmaradottsága közötti szakadék." /A forradalom helye Magyarország gazdasági fejlődésében - A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976. 74. 1./
- 3./ Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900 /Bp. 1954./ 27.1.
- 4./ Gratz Gusztáv: A dualizmus kora 1867-1918 /Budapest 1934/ I.kt. 254.1.
- 5./ Jekelfalussy József: Az ezredéves magyar állam és népe /Bp, 1896/, 509. 520, 574, 581. 1.
- 6./ Gratz, id.mű, I.kt. 255. 1.
Jekelfalussy, id.mű, 509-513 1.
- 7./ Hollóssy István: Fejezetek a magyar iparosodás történetéből /Bp, 1931/ 9.1.
Az egyesület 1878-ban pályázatot hirdetett a következő kérdéssel: "Micsoda okok követelik, hogy Magyarországon mindenekelőtt a magyar iparcikkek pártoltassanak? Mik az okai annak, hogy a magyar iparcikkek nehezen képesek a külföldiekkel versenyezni, és mik volnának a versenyképesség emelésének eszközei?" A pályázatra öt mű érkezett, ezek közül az egyesült Galgóczy Károly: "Az ipar fontossága Magyarországon, hátramaradásának okai és előmozdításának eszközei"

című 1880-ban Budapesten megjelent tanulmányát jutalmazták. Egy másik pályamű Edvi-Illés László tollából Aradon jelent meg szintén 1880-ban "A magyar iparpártolás feladata" címmel.

Ezekben az években az ipartámogatásnak, iparpártolásnak jelentős irodalma alakult ki. Így Kubinyi Lajos: Iparunk, az iparosság hiányának okai és a fejlődés kellékei hazánkban /Bp, 1877/;

Mudrony Soma: Iparpolitikai tanulmányok a hazai ipar emelése tárgyában /Bp, 1877/; Karika Antal: Miként emeljük iparunkat /Győr, 1878/; Dienes Péter: Teendők a hazai ipar védelme és emelése érdekében /Miskolc 1880/; Dobránszky Péter: Teremtünk ipart Budapesten /Bp, 1880/; Kiss Endre: A hazai ipar, mint társadalmi és nemzetgazdasági szükséglet /Nyiregyháza 1880/; Gelléri Mór: Az iparügy napi kérdései /Bp, 1880/; Zichy Jenő: Emlékirat a magyar iparfejlesztés érdekében /Bp, 1880/.

- 8./ Képviselőházi napló, 1876 nov. 25.
- 9./ Az iparfejlődés fontosságát egyik hozzászóló sem vonta kétségbe, a vita középpontjában az iparfejlődés és az Ausztriához fűződő viszony állt.
Kh.n. 1878 jan. 28.
- 10./ Képviselőházi irományok 1878-1881. 1096. sz.
- 11./ Ez alapvetően megegyezett a későbbi törvényjavaslatban foglaltakkal.
- 12./ Matlekovits Sándor: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor /Bp, 1898/
II.köt. 111-117.l.
- 13./ Irományok 1878-1881. 1076 sz.
- 14./ Kh.n. 1881. máj. 11.
- 15./ Heltai Ferenc: Az állami beavatkozás határai az iparfejlesztés körül - Nemzetgazdasági Szemle, 1889. november 853.l.

- 16./ OL Ker.Min. VI. 1890-1-5707/7843
- 17./ Sándor id.mű. 351.1.
- 18./ Id.Gyümrei Sándor - Vértessy Miklós: Baross Gábor
/Bp, 1937./ 157.1.
- 19./ Kh.n. 1871. április 17.
- 20./ Kh.n. 1874. június 22. és 24.
- 21./ Die Wirtschaft im k.u.k. Heere /Wien 1903/, 37-38.1.
- 22./ Közös ügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által
kiküldött bizottság naplója, 1879. dec. 19; 1880.jan.12.
- 23./ Közös ügyek bizottság irományai 1880. 10.sz.
- 24./ Közös ügyek bizottság naplója, 1887. november 18.
- 25./ Közös ügyek bizottsági irományai 1888. 14.sz; 1889.16.sz.
OL Ker.Min.VI 1893-2-47445
- 26./ Kh.n. 1880. április 24
Közös ügyek bizottság napló 1887. november 18.
Közös ügyek bizottság irományai 1889. 16.sz.
- 27./ Sándor id.mű. 355.1.
- 28./ OL Ker.Min. VI. 1890-1-5707/7843
- 29./ Vö. OL Mt. jkv. 1890. márc. 16. 9.sz.
- 30./ Ez, ill. az a tény, hogy az osztrák miniszterrel folytatott
megbeszélésnek semmi nyoma nem maradt fenn, valószínűvé
tesszi, hogy Baross egyenesen Ferenc Józsefhez fordult -
annak eredeti utasításától eltérve -, a vele folytatandó
tárgyalásoktól érthetően több eredményt remélhetett.
- 31./ OL Ker.Min. VI. 1890-1-5707/7843
- 32./ Irományok 1887-1892. 693. sz; 711. sz.
- 33./ Ez utóbbit megfogalmazatlanul az első törvény is tartalmazta,
de a gyakorlatban nem sikerül megvalósítani.
- 34./ Irományok 1887-1892. 692.sz; 717.sz.

- 35./ A kereskedelmügyi miniszternek 1890. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése /Bp, 1891./ 220-221. l.
- 36./ OL Ker.Min. VI. 1896-2-4522; 67637
- 37./ Magyar Pénzügy 1893. 3. sz.
- 38./ Így Békéscsabán a város képviselőterülete a felállítandó szövőgyár számára 100.000 forint kamatmentes kölcsönt, 10 hold földet, adókedvezményt és rendszeres segílyt szavazott meg. /Magyar Pénzügy, 1898. 16. sz./
Pozsonyban egy amerikai gyáros, aki ceruzagyárat kívánt létesíteni, az állami kedvezmények biztosítása után olcsó telket és a motorok meghajtásához olcsó gázt kért a várostól. /Magyar Pénzügy, 1898. 19.sz./
- 39./ A m.kir.kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv /Bp, 1899./ 68.l.
- 40./ A kereskedelmügyi miniszternek 1889. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése /Bp, 1890/. 205.l.
- 41./ Uo. 1891. /Bp, 1892/ 336-337.l.
Uo. 1893, /Bp. 1894/ 554. l.
Uo. 1894 /Bp, 1895/ 530 l.
Emlékirat az iparfejlesztéséről /Bp. 1904/ 12.l.
- 42./ A Ker.min. 1890 évi... jelentése /Bp, 1891/ 264.l.
- 43./ Közös ügyek bizottság irományai 1891. 17. sz; 1892. 18.sz.
GYOSZ közlemények 1904. 7.sz, 8.l
OL Ker.Min. VI. 1893-2-47445
- 44./ Kh.n. 1893. december 15.
- 45./ Közös ügyek bizottság irományai 1895. 19.sz.
A ker.min. 1897. évi .. jelentése /Bp. 1898/, 299.l.
Kriegsarchiv Bécs, Kriegsministerium 1898. 13A 9-7/15
- 46./ Magyar Ipar 1900. 5.sz. 1.l

- 47./ OL Ker.min. VI. 1890-1-5707
- 48./ Kh.n. 1898. február 4.
- 49./ Magyar Pénzügy 1898, 6.sz.
- 50./ Uo. 1899. 22. sz.
- 51./ Uo. 1899. 3. sz.
- 52./ Irományok 1896-1901. XXVI. 718 sz.
- 53./ Kh.n. 1899. november 29.
- 54./ A hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről szóló 1899. évi 49.tc. és végrehajtási utasítása /Bp, 1900/.
- 55./ Magyar Pénzügy 1900, 38. sz.
- 56./ Id.Honi Ipar 1901. 11. sz.
- 57./ GYOSZ Közlemények 1902. 4.sz. 17.1.
- 58./ Uo. 1902. 37., 39.sz.
- 59./ Emlékirat az iparfejlesztésről /Bp, 1904/ 19,62,72. 1.
- 60./ A Kereskedelmi Minisztérium tevékenysége az 1906-1909. években /Bp, 1909/, 366.1.
- 61./ Magyar Pénzügy 1899. 32. sz.
- 62./ A közszállítások ügye I. füz. /Bp, 1904/ 75-84.1.
Magyar Pénzügy 1900. 28. sz.
- 63./ GYOSZ Közlemények 1902. 5. sz., 27-29. 1.
- 64./ A közszállítások ügye, I.füz.
- 65./ Uo. IV. füz. /Bp, 1905/
GYOSZ Közlemények 1904. 13. sz. 8-9.1.
Emlékirat az iparfejlesztésről 23-27. 1.
- 66./ Honi Ipar 1900. 5. sz.
- 67./ Készség ügyek bizottság irományai 1899. 19.sz. 1900.11.sz.
A m.kir. kormány 1900 évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv /Bé,m²
/Bp, 1901/, 67-71.1.

- 68./ Közsé ügyek bizottság irományai, 1903. 24. sz; 1902. 15.sz;
1904. 15.sz;
Közsé ügyek bizottság napló 1903. febr. 22.
- 69./ Honi Ipar 1903. 8. sz; 9.sz.
- 70./ GYOSZ Közlemények 1903. 7. sz., 3-4.1.
- 71./ Uo. 4-17.1.
- 72./ Uo. 9.sz, 34-36.1; 1904. 10.sz. 3-17 1.
- 73./ Uo. 18-35.1.
- 74./ Magyar Pénzügy, 1904. 8.sz.
- 75./ Uo. 9.sz.
- 76./ GYOSZ Közlemények 1904. 12.sz., 3-14. 1; 13.sz. 61.1;
1910. 54.sz. 8.1.
Szterényi-Ladányi: A magyar ipar a világháboruban /Bp,
1923/ 181.1.
- 77./ Kh.n. 1906. okt. 20; 24.
- 78./ Uo. okt. 22. Lengyel Zoltán
- 79./ Uo. nov. 5. Simonyi-Semadam Sándor
- 80./ Budapesti Hírlap 1906. okt.21.
- 81./ GYOSZ Közlemények 1907. 30.sz. 11.1; 31.sz. 55-62.1.
- 82./ Uo. 1908. 34.sz; 30-42.1.
- 83./ A Kereskedelmi Minisztérium tevékenysége az 1906-1909.
években /Bp, 1909/
- 84./ GYOSZ Közlemények 1910. 52.sz. 60-61. 1.
- 85./ Kh.n. 1912. dec. 5.
- 86./ Id. Keller Id.mű, 50. 1.
- 87./ Österreichisch-Ungarische Montan- und Metallindustrie-
Zeitung und Rundschau der Maschinenindustrie 1908. 5.sz.
- 88./ Berend-Ránki: A magyar gazdaság száz éve /Bp, 1972/, 56.1.

A m.kir. kormány 1912. évi működése /Bp, 1915/. 84.1;
U.o. 1913 /Bp, 1915/ 71. 1.

89./ Kh.n. 1906. okt. 23.

90./ GYOSZ Közlemények 1907. 30.sz. 120-127. 1. és 78. 1.

91./ Közös ügyek bizottság napló 1908. febr. 11.

Szterényi-Ladányi id.mű, 181.1.

A m.kir.kormány 1910. évi működése /Bp, 1911/ 72.1.

92./ Magyar Gyártás 1911. 6.sz.

93./ Uo. 1912. 18. sz.

94./ Szterényi-Ladányi, id.mű 181. 1.

95./ Vö. Berend-Ránki: Magyarország gyártására az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900-1914. /Bp, 1955/ 50-52. 1. Ezeknél a számoknál természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a két iparág eltérő sajátosságai. Ezért elsősorban nem a munkáslétszámot, hanem a tervezett tőkebefektetést tartjuk meghatározónak.

Nem kétséges ugyanakkor, hogy léteznek itt nem részletezett egyéb szempontok is, mint amilyen pl. - a Magyarországon rendkívül fontos - foglalkoztatottság kérdése, amelyeknek vizsgálatai kétségkívül szólhatnak a textilipar mellett is. Mindez azonban lényegében nem változtat az eredeti ipartámogatási koncepció elhibázottságán.

III. A Weiss család

1./ Bármennyire is sajátos, szinte egyedülálló a Wodianer és a Harkányi család felemelkedése, a köztudat bennük véli fedezni a hazai fináncburzsoázia kialakulásának "általános" kísérőjelenségeit /kikeresztelkedés, nemesség vásárlása, családi kapcsolatok a hagyományos uralkodó osztállyal, összefonódás az államhatalommal/.

A kialakuló nagyburzsoáziára l.:

Kempelen Béla: Családkönyv I. Nemes családok, polgárcsaládok /Bp, 1940/; uő.: Magyar főrangú családok /Bp. 1931/; uo: Magyar nemesi családok 1-11. köt. /Bp, 1911-1933/; uő: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok 1-3. köt. /Bp, 1932-33/;

Kőszeghi Sándor: Nemes családok Pest vármegyében /Bp, 1899/.
A Magyar Compass és a Compass /Leonhardt/ vonatkozó évfolyamai;

Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790-1848 /Bp, 1951/.

Lederer Emma: A kapitalizmus kezdetei Magyarországon /Bp, 1952/
Sándor Vilmos: Id.mű.

Berend T.Iván:- Ránki György: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900-1914.

Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban.

Tanulmányok Budapest múltjából, XVIII. köt. /Bp, 1971./

Uő: Budapest legnagyobb adófizetői 188-ban.

TBM XIX. köt. /Bp, 1972/

Uő: Budapest legnagyobb adófizetői 1903-1917 TBM XVII.köt. /Bp, 1966./

William O. McCagg: Jewish Nobles and Geniuges in Modern Hungary /Boulder, 1972/

2./ OL Filmtár 3567/68.

Balla Vilmos: A vadember /Bp. 1923/, 68-72.l.

Budapesti Közlöny, 1870. nov. 16.

Cégbíróság Cg 32438

- 3./ OL WM Könyvelőség 1875-76 Napló, 1876-77 Főkönyv.
- 4./ Lederer Emma: id.mű, 220. l.
- 5./ Weiss Berthold: A jegybankügy reformja /Pest 1870/.
- 6./ KA KM 1877 12A 21-41/1.
- 7./ A funkcióváltást részletesen ismerteti Hanák Péter In:
Magyarország története VII.köt. /Bp, 1978/; 441-467 l.
- 8./ KA KM 1897 5A 6-30/105. 12A 60-1/47;
1880 8A 50-1/47;
1909 Präs 5-48/20.
Cégbíróság Egyéni cégek jegyzéke, 1.köt. 89.l.
Pester Lloyd 1922. dec. 27.
- 9./ OL WM Könyvelőség 1880-1881 Főkönyv
- 10./ Balla id.mű. 85.l.
FL. Tan.ú. Közp.Irattár III. 1855/1884., 1443/1884., 1938/1884
2012/1884., 2146/1884., 66/1886., 642/1885., 2214/1885.,
164/1885., 808/1887., 2414/1888., 808/1889.
Cégbíróság Cg. 2691.
- 11./ Weiss Berthold terménykereskedő cégét csak 1892 januárjában
szüntette meg.
KA KM 1884 12A 12-1/1-3., 1886 12A 22-1/1-6., 1909 Präs
5-48/20.
Cégbíróság Egyéni cégek jegyzéke é 1.kt.89.l.
- 12./ OL FIK.MIN. VI.1891-243093/64161
- 13./ OL Ker.Min. VI. 1891-243093/64161.
WM Okmánytár 33h/17.
Cégbíróság Cg. 2691.
Kovács Antal: A Csepel Vas- és Fémművek története és műszaki
fejlődése /Kézirat/.
- 14./ Magyar Pénzügy 1893.10.sz., 1895.9.sz., 1896.6.sz.37.sz.
1897.9.sz., 1889.6.sz., 1899.5.sz.,13.sz.30.sz.
1900.9.sz.,14.sz., 51.sz., 1901.5.sz.,1903.10.sz.

- 15./ Cégbiróság Cg.112.
- 16./ Kh.n. 1880. ápr. 24.
Közös ügyek bizottság napló 1887.nov.18.
HTL HM 1890.eln.6048a
Cégbiróság Cg. 2192.
OL Kir.sze.kör.min.1892. eln. 1044.
- 17./ Közös ügyek bizottsági irományai 1889.16.sz.
Fémipar 1891.6.sz.
Magyar Pénzügy 1895.13.sz., 24.sz., 38.sz., 1897.24.sz.
1898.25.sz., 1900.14.sz., 1901.14.sz.,
1903.22.sz.
Fémipari Szemle 1898.2.sz., 16-17.sz.
- 18./ Cégbiróság Cg.
Magyar Pénzügy 1898.30.sz.,1899.12.sz.,1901.22.sz.,1903.6.sz.
- 19./ OL BKIK ált.ir. 1889-3342., 4187.
FL.Tan.úo.Közp.Irattár IX.5/1886., 31922/1886.,I.1248/1892.,
Polg.m.eln.557/1892.
OL.Kir.szem.kör.min. 1896, eln.1044.
- 20./ Die Grossindustrie Oesterreichs Bd.4./Wien 1898/, 250-252.l.
- 21./ OL.Ker.Min.Ip. és Belker.Szacszt.1899-2-86979.
Kh.n.1906.okt.23. Sztterényi József
Magyar Pénzügy 1897.51.sz., 1900.10.sz., 1903.5.sz.
- 22./ KA KM 1897 12A 23-1/3-. 1898 12A 22-11/6.
Magyar Pénzügy 1899.28.sz.
- 23./ Keller állítása ma már ellenőrizhetetlen, annak második része viszont - amely szerint Weiss Manfréd Sztterényihez fűződő kapcsolatainak köszönhette, hogy magasabb árai ellenére megrendeléseket kapott a hadügyminisztériumtól - nem felel meg a tényeknek. Minden jel szerint Weissnek jobb - és főleg közvetlen - kapcsolata volt a közös hadigazgatással, mint Sztterényinek, de még ez sem tette lehetővé számára, hogy drágábban szállítson.
Keller id.mű 77.1.

- 24./ Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903-1917
OL WM Okmánytár 1204.
A Ganz és a Danubius fuzióját Weiss Manfréd és Hatvany Deutsch
Sándor készítette elő. Magyar Pénzügy 1910.dec.1.
OL.Ker.Bank Zöldkönyv 1910. dec. 19.
KA KM 1907 12A 62-4.
- 25./ Berend-Ránki: Magyarország gyáripára 1900-1914 53.1.
- 26./ Id.Berend-Ránki id.mű 163.1.
- 27./ Magyar Pénzügy 1910.52.sz.
- 28./ OL Királyi Könyvek LXX. 123-128.1.
- 29./ BKIK jegyzőkönyve 1893.2.sz. 10.sz., 1894. 1.sz.
Magyar Pénzügy 1893.9.sz.,26.sz., 1894.6.sz., 1896.13.sz.
- 30./ A Háromszék megyéhez tartozó nagyajtai kerületnek 17 130 la-
kosa volt ebben az időben, közülük 1893-ban 1:88 /6,02 %/
rendelkezett választójoggal, ez mintegy 25 esreléssel megha-
ladta az országos átlagot, de ennek kizárólag a lakosság kor
szerinti összetétele volt az oka. Az 1068 választó közül 876
földműves, 2 házbiztosok, 57 iparos, 28 kereskedő, 104 ér-
telmiségi volt. Feltűnő ezen belül, hogy a 31 önálló keres-
kedő közül 28 rendelkezett választójoggal, ami jelentősen
eltért az országos aránytól. Az 1068 választó 1895-~~48~~ 988-ra
1896-ra pedig 972-re csökkent.
OL.M.e. 1896-2363.
Szilágyi Dezső iratai.
- 31./ OL.Ker.Min. VI. 1896-2-58054.
- 32./ Az Osztrák-Magyar Bank új alapszabályai. Válassz Lucan Vilmos-
nak /Bp. 1898/.
- 33./ Kh.n. 1901. nov.21.
- 34./ A képviselőház a múlt és jelen ülészsakban /Bp. 1901./
- 35./ Városatyák Lapja 1910.15.sz.
Gyógyászat 1936. 205.237.1.
- 36./ Városatyák Lapja 1910.14.sz.

Magyar Zsidó Almanach 1911. 240.1.

KA KM 1908 Präs 65-9/1., 1909.Präs 5-48/20.,1911 Präs 65-6/1.

Magyar Gyáripar 1911. 17.sz.

37./ KA KM 1909 Präs 5-48/20., 1910 Präs 5-80/7-1.,2.

IV. Előzmények

- 1./ OL PH ált.ir. 1882-1306/1061.
Cégbíróság Cg. 2691.
- 2./ KA KM 1882 12A 23-4/27-3.
FL Tan.Üo. Közp.Irattár VII 897/1882, 1418/1882.,
Köszgyűlési Jegyzőkönyv 268/1882.
- 3./ OL PH ált.ir. 1882-15461/811.
Cégbíróság Cg. 2691.
FL Tan.Üo.Közp.Irattár III 1282/1882.
- 4./ Üo. VI. 3999/1882.,
OL BKIK ált.ir. 1892-2856.
Áll.kedv.biz.jkv-e.
- 5./ Cégbíróság Cg. 2691.
OL PH ált.ir. 1894-50610/1060
KA KM 1883 12A 23-5/3-4.
- 6./ FL Tan.Üo.Közp.Irattár VII.2036/1883.,II.646/1884.,I 4176/1885.,
III 1847/1886.
OL PH ált.ir. 1889-35578/2078., 1894-50610/1060.
BKIK jelentése 1886. 99.1. Id.Sándor id.mű.503.1.
- 7./ OL WM Hadianyaggyár ll.
KA KM 1887 7A 1-1/266.
- 8./ OL PH ált.ir. 1889-5448/1498., 46379/2679.
Cégbíróság Cg. 2691.
- 9./ KA KM 1889 7A 1-1/61.
- 10./ OL BKIK ált.ir. 1888-3368.
FL Tan.Üo. Közp.Irattár III 518/188., 2027/1887.
Főv.polgm.eln. 6765/1889.,29121/1889.
6L Ker.Min. VI 1890-2-23244.
KA KM 1889 7A 1-1/440.

- 11./ OL BKIK ált.ir. 1891-4374.
WM Okmánytár 80.
Ker.Min.VI.1891-2-43093., 43093/46808., 43093/59046.,
43093/64161., 43093/79821
- 12./ FL Tan.Ho. Küzp.Irattár II 1402/1891., III 1639/1891.,
2007/1891.
OL Ker.Min. VI 1891-2-43033/46808.
- 13./ KA KM 1892 7A 12-5/23., 78., 12-14/1.
- 14./ uc. 20-2/80., 84-9/3., 7., 38., 84-17.
- 15./ Uc. 1890 12A 33-5/2-4., 1891 12A 20-5/1., 2 12., 23-5/1., 7.
OL BKIK ált.ir. 1889-1847.
- 16./ KA KM 1890 12A 23-5/5., 1892 12A 20-2/36., 23-3/12.,
23-5/8., 37.
- 17./ Uc. 23-5/24.
OL Ker.Min. VI 1890-2-23244., 1891-2-43033/64161.
- 18./ KA KM 1893 10a 1-3/17., 12A 23-3/3., 23-5/48.,
1894 12A 20-2/20., 23-5/25., 48.,
1895 12A 23-5/2., 37.
- 19./ KA KM 1893 12A 20-5/4., 6., 1894 12A 20-2/37., 38., 23-5/34.
OL BKIK ált.ir. 1894-3061.
- 20./ FL Föv.köszgy. jkv. 350/1894.,
Tan.Ho.Küzp.Irattár III 1430/1894., VI 1457/1896.
- 21./ uc. I 544/1899., IX 634/1898.
OL Ker.Min. VI 1898-13945.
KA KM 1899 12A 23-5/3., 1900 12A 23-7/7., 23-12/6., 1901 12A
23-4/6., 23-5/11
- 22./ KA KM 1903 12A 19-24., 1909 Präs 5-49/20.
Magyar Pénzügy 1902. 22.sz.
Honi Ipar 1900. 6.sz.
Die Wirtschaft im k.u.k.Heere /Wien 1903./ 33.1.

- 23./ KA KM 1914 12A 50-4/13.
- 24./ FL Tan.úo. Közp. Irattár III 1102/1891.
Magyar Fém- és Gépipar 1891. 22.sz.
- 25./ OL Ker.Min. VI. 1891-2-84201., 1892-2-41810
- 26./ BKIK jegyzőkönyve 1892.4.,7.,8.,9.sz., 1894.6.sz., 1901.4.sz.
A csepeli kereskedelmi kikötő történetére l. Adatok a budapesti kereskedelmi kikötő kérdéséhez 1-3.köt. Bp.1909/.
Mauer Gyula: A budapesti kereskedelmi és ipari kikötő megépítésének története /Bp. 1928/., Ince Miklós-Jenei Károly: A Csepelen megtelepült ipari és kereskedelmi vállalatok története = Csepel története /Bp. 1965/
- 27./ Csepel 1892 előtti történetére l. Kubinyi András: Csepel története a Vasgyár alapításáig = Csepel története /Bp.1965/
- 28./ Berend T.Iván - Ránki György: A Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének kérdéséhez = TBM XIV.köt. /Bp, 1961/, 539-540.1.
- 29./ Statisztikai Közlemények 64.köt.4.sz. /Bodor Antal: Budapest hatása a környékbéli földárak és művelési ágak alakulására /33.1.
- 30./ Beregszászy Sándor: Csepel Vas- és Fémművek fejlődésének főbb építészeti vonatkozásai /Bp. 1969./ 28.1.
Berend-Ránki id.mű 540.1.
Faragó Sándor - Jobb Sándor: Csepel /kézirat/
Közvélemény 1904.29.sz.
- 31./ Berend-Ránki id.mű 541-543.1.
Beregszászy id.mű 28.1.
Nemeskéri Károly: Csepel Vas- és Fémművek története 16-héjban /Kézirat/

32./ Faragó-Jobb id.mű

Berend-Ránki id.mű 546-552.1.

Beregezszy id.mű 28.1.

33./ OL M.c. XXXVII. 1903/1524., 1909/824., 1912/1101., 1913/1368.,
1914/1148.

Tény, hogy Weiss Manfréd csak 1914 januárjában szánta rá magát nagyobb adományra - 40 000 K-"a községi iskolák elégtelensége és zeufoltsága miatt." OL HM Okmánytár 123.

34./ Csopeli Teréz: Csopel 1917 /Bp. 1934/ 5.1.

V. A csepeli nyár

1./ OL WM Okmánytár 101., 115.,

PM ált.ír. 1893-27678/478; 1894-50610/1060.

1895-32157/607.

2./ Uo. 1894-50610/1060.

WM Okmánytár 115.

KA KM 1896 7A 12-5/101

Beregezszy id.mű 8-9.1.

3./ 1896 januárjában a XVII. hadügyi csoport felszólított 50 hadsereg- és honvédségi szállítót, hogy vállaljanak részeseedséget a pavilon költségeiből, amelyeket 25 000 Ft-ra becsülték, vagyis 300 m² tényleges kiállítási területet számolva négyzetméterenként kerekén 80 Ft-ra. Végül a felszólított 50 cég közül 28 jelezte részvételi szándékát. A rendezők javaslatának megfelelően a hadseregszállítók pavillonjában, a kupola alatti középső részen kollektív kiállítást szerveztek, amelyen részt vett Regenhardt Ferenc pozsonyi gyapju-fonó és szövő és pamut-szövő gyára, Löw Károly zsolnai magyar gyapjuáru, katonapoztó és takarógyára, Wolfner Gyula és társa budapesti bőrgyáros, valamint Weiss Berthold és Manfréd budapesti, csepeli és berlini magyar conservgyára és érczárugyára.

Vállalták, hogy a pavillon felállításai költségeinek azon részét, amely a többi kiállítók hozzájárulása után fedezetlenül marad, maguk fedezik. Ezért a XVII. hadügyi csoport "a kollektív kiállítást rendező uraknak szives közreműködésükért és a hazafias áldozatkészségükért" a legmeloőbb köszönetét fejezte ki.

Ennek a köszönetnek hatásos megnyilvánulása volt a nemesség adományozása Weiss Manfréd számára közvetlenül a kiállítás után.

OL Kir. szem. kör. min. 1896 eln. 1044.

HTL HM eln. Az 1896-iki ezredéves országos kiállítás iratai.

XVII. /hadügyi/ csoport 114.; 119.

Az 1896-iki ezredéves országes kiállítás közleményei 1895.
jan.1. 745.1.; 1895. február 20.841.1.

4./ OL PM ált.ir. 1857-81448/1948.; 56389/1339.;

BKIK ált.ir. 1898-2028

5./ A Hirtenbergi lőszergyár 1861-ben jött létre mint Seraphi Keller fémárugyára, az 1872-es bővítést követően kezdődött meg a lőszergyártás, ezt követően a gyár mintegy 120-150 munkással és 25 lőerős gépparkkal dolgozott. 1886-ban 5 millió puskatöltényre kapott megrendelést Szerbiától, a következő évben a gyár fuzionált az 1882-ben alapított Wiener Jagdhülßen-, Patronen und Zündhütchenfabrik L.Mandl und Co. céggel, ennek révén a munkaelétszám elérte a 200 főt, a gépek teljesítménye pedig a 40 LE-t. 1897-ben a vállalat 5,6 millió korona részvénytőkével részvénytársasággá alakult át. Az igazgatóság elnöke Gustav von Mauthner, a Creditanstalt igazgatója lett. A századforduló előtt a gyár munkaelétszáma meghaladta a 2500 főt, az erőgépek teljesítménye pedig a 300 LE-t, ehhez járult két dinamó 32 kW-os teljesítménnyel. A Hirtenberger Patronen-, Zündhütchen- und Metallwarenfabrik vorm.Keller und Co. magyaróvári fióktelepét 1900 nyarán jegyezték be a győri törvényszéknél. A gyár az induláskor mintegy 170 munkást foglalkoztatott, ez a szám azonban már a következő évben megközelítette a 250 főt.

OL PM ált.ir. 1899-106757/2104.

Die Gross-Industrie Oesterreichs Bd.2. /Wien 1898/, 361-363.1.

Nagyor Pénzügy 1900.32.sz.

Sándor id.mű 443.1.

6./ OL BKIK ált.ir. 1899-15530.

PM ált.ir. 1900-79312/1712.; 1901-28017/517; 1904-66736.

7./ OL WM Könyvelősség 1900-1904 Hengermű főkönyv.

Kocsis László-Németh Gyula-Uglár István: A Csepeli Erőmű és szolgáltató üzemek története és fejlődése /Kézirat/

- 8./ OL PM ált.ir. 1904-66736. A közölt adatoknál feltétlenül figyelembe kell venni, hogy az egyes üzemrészek alapfeladata a többi üzemrész szükségleteinek kielégítése volt.
- 9./ A gyártelep veszteségeire vonatkozó adatok elsődlogesen Weiss Manfréd kérvényeiből ismeretesek. Az állami ipartámogatás korábban ismerttetett ellentmondásai következtében újabb kedvezmények megszerezése érdekében Weiss Manfrédnak a vállalt eredménytelenségét kellett igazolnia. Az 1902-es veszteséget azonban egyéb adatok /beleő könyvelés/ is alátámasztják.
OL PM ált.ir. 1904-66736.
Katona id.mű.
- 10./ Ezzel párhuzamosan leállt a két régebbi gőzgép /246 LE/. Az új motorokhoz szükséges gáz fejlesztése Kerpely rendszerű generátorokkal történt. Ezek a motorok a sőtőkemencegyártáshoz biztosították az energiát villamos hajtással. A generátor 25-ös periodusos áramot termelt, ez azonban már ebben az időben is elavultnak számított, az erre vonatkozó javaslat a posta egyik szakértőjétől származott.
OL WM Okmánytár 90.
Katona id.mű
Kocsis-Németh-Uglár id.mű
- 1./ Kh.n. 1906. okt. 22-23.
- 2./ OL PM ált.ir. 1907-6937/137.; 1908-1154/4189., 16517/517.;
127455/4455.; 1911-35927/927.
- 3./ Uo. 1913-53009
- 4./ Uo. 1910-60251/1351.
- 5./ OL WM Okmánytár 90.; 104.; 105.; 1206.
Beregezőszy id.mű 10.1.
Beszámoló a Weiss Manfréd gyár szociális, kulturális és karitatív tevékenységéről /Csopel é.n./ 8.1.
Kocsis-Németh-Uglár id.mű

- 16./ OL WM Okmánytár 113.; 124.; 130.
Magyar Pénzügy 1911.17.sz.
Katona id.mű
- 17./ OL PM ált.ir. 1914-117919/3919.;
WM Okmánytár 66.; 105.
- 18./ KA KM 1914 7A 10-3/62; Präs 48-9
Magyar Pénzügy 1913.4; 51.sz.; 1914.2.; 3.sz.
- 19./ Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború ko-
rából 1914-1918. Ucszedll. Iványi Emma /Bp. 1960/ 55-56.l.
- 20./ OL PM ált.ir. 1914-117919/3919.
WM Okmánytár 66.
KA KMS 1914 4M 4/17.
A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségének
húszévesztendős jubileumi mozgalmi jelentése 1903-1927.
/Bp.é.n./ 54.l.
- 21./ Ezek tényleges értéke a 300 000 koronát messze meghaladta, hi-
ezen pusztán a telkek értéke mintegy 1 millió korona volt.
- 22./ Cégbíróság Cg.2691
- 23./ OL WM Okmánytár 80.; 101.; 115.
KA KM 1894 7A 57-1/49
- 24./ OL WM Okmánytár 80.
- 25./ Uo. Hadianyaggyár 15.; 32.
BKIK ált.ir. 1893-2672
KA KM 1893 7A 1-1/1-6;
1894 7A 57-1/49.
- 26./ OL WM Hadianyaggyár 11.; 16.;
Okmánytár 80.
KA KM 1893 7A 12-5/136.; 146.;
1895 7A 12-5/14.
- 27./ Uo. 1897 7A 12-5/24.; 35.; 82.
- 28./ OL Ker.min. 1898-IX-50967
KA KM 1898 7A 12-5/7.;
1899 7A 12-5/12.; 20.; 38.; 40.

- 29./ Uo. 1901 7A 12-5/21.; 39.; 43.
- 30./ Uo. 12-5/17.; 36.; 45.; 80.
- 31./ Uo. 1-4/13.; 12-5/38.; 12-7/11.; 15.
OL WM Hadianyaggyár 1.; 3.; 7.; 15.
- 32./ KA KM 1901 7A 12-5/43.
- 33./ OL WM Okmánytár 80.
KA KM 1899 7A 12-5/38.;
1903 7A 12-5/36.; 43.; 12-8/26.; 37.; 12-10/33.
- 34./ OL BKIK ált.ír. 1905-605.
KA KM 1903 7A 18-4/2.; 29.; Präs 32-27.
- 35./ OL WM Okmánytár 80.;
BKIK ált.ír. 1904-4372.; 1905-8743.; 8978.
KA KM 1905 7A 13-1/30.
Berend T.Iván - Ránki György: A coepoli Vasmű rövid története = Coepol története /Bp. 1965./ 47.1.
Keller id.nő 106-107. 1.
- 36./ Volkswirtschaftliche Zeitung 1905.20.sz.
- 37./ KA KM 1906 7A 18-4/3-11.
Magyar Ipar 1907.16.sz.
- 38./ KA KM 1907 7A 12-1/11-1.; 2.; 12-5/4.; 6.; 10-2.; 89-1.;
1908 7A 1-3/16.; 12-1/17-4.; 12-1/20.; 12-5/1-2.; 12-5/9.
- 39./ Uo. 1909 7A 12-1/12.; 12-5/3.; 10.; 12.; 20.; 12-12.; 12-12/2-2
12-12/6.;
1910 7A 12-10.;
OL WM Okmánytár 80.; 115.
Népszava 1909.aug.31.
Pesti Futár 1909.73.; 75.sz.; 1912-285.; 226.; 230.sz.
- 40./ KA KM 1909 präs 5-48/20
- 41./ Uo.
A vállalat jelentőségét mutatja az Enzenfelder Munitionefabrik esete is. A cég 1910-ben több veszteséges év után a Kereskedel-

- 2 mi Bankhoz fordult szanaslása érdekében. A bank képviselői teljes betekintést nyertek a vállalat üzletmenetében, ezek közül a legkomolyabb természetesen Weiss Manfréd volt, sőt szakértőként Wahl Oszkárt és Stern Richárdot is bevonták. Weiss Manfréd átnézte a vállalat szerződéseit, amelyek közül a legjelentősebbet a hirtenbergi lőszergyárral kötötték, a különböző kalkulációkat, ektb. Wahl és Stern 1910 áprilisában részletes jelentést készített az ezeneföldi gyár kapacitásáról és az egyes osztályok berendezéséről.
- 42./ KA KM 1911 7A 51-2/34-7
1913 Präs 32-3/7
1914 7A 12-1/13.; 12-5/8.; 11-2.; 12.; 14.; 15-1.; 6.; 16.;
7PA 18-2/14.; 17.; 4/17.; 5/5-1.; 5/7.; 6/5.;
OL BKIK ált.ir. 1908-16014.
WM Okmánytár 66.
- 43./ OL Ker.Min. Iparfejlt. Szakoszt. 1899-62882.
Magyar Pénzügy 1900. 7.sz.
- 44./ OL WM Könyvelőség 1900-1904 Hengermű főkönyv.
1899-1900-as öntési napló /CMM Munkaszorgalmi és Üzentörténeti Múzeum/
OL PM ált.ir. 1900-79312/1712.
- 45./ OL WM Könyvelőség 1900-1904 Hengermű főkönyv
Honl Ipar 1903. 7.sz.
- 46./ OL PM ált.ir. 1908-127455/4455.; 1911-35927/927.
WM Okmánytár 103.
- 47./ OL BKIK ált.ir. 1907-7160.
WM Okmánytár 530.
- 48./ KA KM 1901 7A 12-5/43.;
1906 7A 13-1/47-5.;
1907 7A 13-1/30-2.
OL PM ált.ir. 1908-127455/4455.
Magyar Ipar 1907. 16.sz.

- 49./ OL WM Okmánytár 72.
- 50./ Uo. 37a.
Igazgatóság 1.
- 51./ OL WM Okmánytár 37a.; 2403.
PM ált.ir. 1913-53009.
Katona id.mű.
Kocsis-Németh-Uglár id.mű.
- 52./ OL WM Okmánytár 37a.
Igazgatóság 1.
- 53./ KA KMS 1912 4M 1/26.;
1913 4M 1/3.; 4.;
1914 4M 1/17.; 19-9.;
KM 1914 6 TB 18-2/15-6.;
7A 34-1/2.; 12.;
7 PA 34-5/2.;
1915 7A 39-7.
Katona id.mű
- 54./ OL WM Okmánytár 30.
- 55./ OL PM Állami Vasművek 118422/1912.
Soós Imre-Kiszely Gyula-Zádor Tibor: Vázlatok a diósgyőri vasműkohászat 190 éves történetéből 1770-1960 /Miskolc 1960./ 58.1.
- 56./ OL PM Állami Vasművek 45241/1910.
Ker.Min. Iparfojl. Szekoszt. 1899-75822.
WM Okmánytár 102.
Katona id.mű.
- 57./ Itt és a továbbiakban mindig a magyar kvótának megfelelő részt vesszük alapul. függetlenül annak változásaitól.
- 58./ KA KM 1900 7A 102-7/3.; 31.;
1903 7A 102-18/677.
OL PM Állami Vasművek 16093/1903.; 45241/1910.
1

- 59./ Uo. 45241/1910.; 118422/1912.;
KA KM 1904 7A 11-1/19.;
OL WM Okmánytár 66.
- 60./ KA KM 1907 7A 13-1/6-2.; 13-1/20.; 40-1.; 3.; 14-4/9-7.; 15.; 22.
OL PM Állami Vasúvek 118422/1912
- 61./ KA KM 1909 7A 12-1/12.; 13-1/32-1; 4;
OL PM ált. ir. 1910-60251/1351.;
Állami Vasúvek 45241/1910; 118422/1912.
Berend-Ránki: A csepeli Vasú rövid története 44-45.1.
- 62./ A haditengerészetre vonatkozó idézetet l. Szekeres József:
Az újpesti hajóépítés története II. /1912-1944/ = TMB XV; köt.
/Bp. 1963/ 637-638.1.
Wekerlét idézi Kun Andor: Uttörők. A magyar gazdasági élet
pionírjai. /Bp. 1933./ 78.1.
KA KMS 1911/46 1/13.; 28.; 313.; 4/1.; 66.
- 63./ OL WM Okmánytár 37a.
KA KMS 1911 46 1/91.; 184.; 214.; 294.; 316.; 4/14.; 49.; 80.;
162.; 172.; 5/53.; 94.; 10/5.;
1912 46 4/33.; 96.
- 64./ OL WM Okmánytár 37a.
Igazgatóság l.
- 65./ KA KMS 1913 46/1/19.
- 66./ A magyarországi gyárak a hiányzó ágyugyár kompenzálására a
tüzérségi lövedékrendelésekkel 50 százalékkal részesültek.
KA KM 1913 Präs 32-8/1
1914 7A 13-1/26.; 39.;
1915 7A 57-2/31.
- 67./ Uo. 13-1/9-3.; 7.; 13-1/10-7.; 13-1/16.; 22.; 47.; 58.
OL PM ált. ir. 1913-53009
WM Okmánytár 66.
- 68./ Gratz Gusztáv: A dualizmusokora. II. köt. 333.1.
- 69./ A korabeli kifejezés természetesen nem a mai fogalmat jelöli.

70./ Ez a válságstratégia egészen 1945-46-ig jellemezte a WM-gyárat. Mindkét világháborút követően, valamint a nagy gazdasági világválság éveiben a termékstruktúra szélesítése már-már olyan méreteket öltött, hogy szabályos "kócerájja" változtatta az egyébként rendkívül jól szervezett nagyüzemet.

71./ OL WM Hadianyaggyár 31.

KA KM 1896 12A 64-1/8.;

1897 12A 64-1/1-9.; 64-1/9.;

1898 12A 64-8.

72./ OL WM Okmánytár 1201.;

Hadianyaggyár 29.; 30.

KA KM 1902 12A 9-6/4.;

1903 12A 9-5/3.;

1904 12A 9-5/11.

73./ Uo. 1907 Präs 41-6/1.;

1908 Präs 51-9/10.;

1910 Präs 5-31/4.

OL BKIK Ált.1r. 1907-8062.;11310.; 1908-A166.;A1523.;2123.;

16014.;32257.

74./ KA KM 1909 Präs 5-31/4.

75./ Uo. 1906 12A 55-1/2-3.;

1907 7A 11-1/29-1.;5.;

12A 55-3/2-8.;

1908 7A 11-1/75-2.; 13-1/84-15;

12A 55-2/3-2.; 55-3/7.;

1909 Präs 5-48/20.;

7A 10-3/2-6.; 11-1/13-11.;

12A 55-3.

OL WM Hadianyaggyár 9.;21.;24.;28.;29.

Okmánytár 73.;75.;1201.

PM Ált.1r. 1913-53009

Beregszász id.mű 10.1

- 76./ KA KM 1908 7A 1-3/16.;
1909 Präs 5-48/20.;
OL WM Hadianyaggyár 5.; 14.; 33.
Okmánytár 80.
- 77./ KA KM 1913 Präs 48-25/7.;
1914 7A 10-3/1.;56.;
1915 3A 11-76.
OL WM Okmánytár 75.; 79.
Hadianyaggyár 13.; 19.;22.;31.;
PM ált.ir. 1914-117919/3919.
- 78./ KA KMS 1914 4M 4/17.
- 79./ Brödy Sándor: Fehérkönyv 1916. 37.1.
- 80./ Nem véletlen, hogy az egységes piac felbomlását követően
ugyanaz a stratégia minden esetben együttjárt a gyár addigi
szerkezetének szinte teljes felbomlásával.
- 81./ Lenin: A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus for-
radalomban - Művei, 9.kt. 26-27.1.
- 82./ Magyar Pénzügy. 1893. 6.sz.
- 83./ Uo. 18.sz.
- 84./ Uo.
- 85./ Az itt közölt számítások munkakönyvek és nyilvántartó kartonok
alapján készültek. Közel 500 munkásnak maradt fenn a munka-
könyve, tulajdonosaik azonban kivétel nélkül a két világhá-
boru között is a Weiss Manfréd-gyárban dolgoztak. Ez okoz je-
lentéktelen torzításokat. A művezetőkénél és a tisztviselők-
nél a világháboru alatt /általában 1916-ban/ készített nyil-
vántartó kartonok maradtak fenn. Hiányoznak tehát azoknak az
adatai, akik 1916 előtt távoztak a gyárból.
/Csopel Vas- és Féművek, Felvételi Iroda/
- 86./ A gyári munkások reáljövedelme Berend T.Iván és Ránki György
szerint 1900 és 1913 között mintegy 5-6 %-kal csökkent.
/Magyarország gyáripara 1900-1914. Budapest, 1955. 214.1./

Hasonló nézetet képvisel Lackó Miklós /Ipari munkásságunk öszetételének alakulása 1867-1949. Budapest 1961. 104.1./ és Katus László /Magyarország története, 7.kt. Budapest, 1978. 267.1./

- 87./ Vö. J.Kuczyński: Germany, 1800 to the Present Day /London 1945/; uő: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus /Berlin 1967/, 326-360.1.; uő. Klassen und Klassenkämpfe im imperialistischen Deutschland 10 und in der BRD /Frankfurt 1973/ 262-63.1.

G.Bry: Wages in Germany 1871-1945 /Princeton 1960./

- 88./ A realjövedelmek emelkedését mutatja ki. A.V.Desai; Realwages in Germany 1871-1913 /Oxford 1968/. Eszerint a nem mezőgazdasági munkavállalók átlag realjövedelme a következőképpen alakult:
- | |
|------------|
| 1890 = 100 |
| 1900 = 112 |
| 1913 = 125 |

J.Kocka számításai szerint /Klassengesellschaft im Kriege 1914-1918. Göttingen 1973. 9. 152.1./

1890 = 100
1900 = 116
1913 = 131

Az ezzel kapcsolatos eltéréseket ugyanő ismerteti részletebben id.mű 152.1.

Saját számításainknál a munkásság átlagos realjövedelmének tekintettük egy szakmunkás, egy képzetlen férfimunkás és egy nőmunkás realjövedelmének átlagát. Nem vettük tehát figyelembe a munkásozrtály struktúrájában végbemenő változásokat.

- 89./ Vas- és Fémmunkások Lapja 1913. 10.sz.

Az egyetlen jelentős eredmény ebben az időszakban a munkaidő csökkentése heti 57 órára.

- 90./ Uo.

- 91./ A Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége Vezetőségének mozgalmai jelentése 1903-1927.

55.1. Vas-és Fémmunkások Lapja 1913.8., 12., 32.sz.

KA KM MS 1914 46 1/69.,94.,322.

92./ Már 1913 februárjában született egy megállapodás a gyár igazgatósága és a Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége között, ami elvben szintén tiltotta a sztrájkot. A kollektív szerződés ellenére már 1914 elején hatnapos sztrájk zajlott le 2800 munkás részvételével, aminek révén sikerült újabb béremelést kiharcolni.

A magyar kir. iparfelügyelők tevékenysége az 1914. évben
/Bp. 1917/ 29.1.

93./ Proletár 1919. jan.4.

94./ A fennmaradó résznél még feltételezhetően sem állapítható meg.

95./ KA KM 1914 Präs. 5-48/3. Magyar Gyáripar 1914. 6.sz.

VI. A Weiss Manfréd gyár a háborúban

- 1./ Kun Andor: Uttörők. A magyar gazdasági élet pionírjai /Bp.1933/
79.1. KA KM 1914 7A 8-4. 47-50/6.
- 2./ Uo. 8-4/4. 13-1/117-3.
- 3./ Uo. 13-1/117-3. 86-4/25., 1915 7A 48-6. OL WM Okmánytár 62,63
- 4./ KA KM 1915 7A 33-2/94-3., 54-44.,
1916 7A 48-7.
- 5./ Uo. 1915 7 PA 34-18
Katona id.mű.
- 6./ KA KM 1914 7A 12-1/29.,34.,57-2/16.,
1915 7A 57-2/16.
OL WM Okmánytár 1165
- 7./ KA KM 1914 7A 12-5/18-10.,11.,18.
- 8./ 1917-ben Weiss Manfréd ezt végül felajánlotta a Hadügyminisz-
tériumnak a zealkmányolt román - ezintén 8,6 mm kaliberű -
puskákhoz.
KA KM 1917 7A 57-2/32
- 9./ Uo. 1914 7A 12-1/34-1.,2.,
1915 7A 4-7/9 61-16,17, 23-2/2., 57-2/4., 94-3/6 I-II.
1916 7 PA 30-9/11 7A 96-2
- 10./ KA KM 1915 7A 57-2/16-1,8
1917 7A 57-2/40
- 11./ Magyar minisztertanácai jegyzőkönyvek az első világháború
korából. Usszeállította Iványi Emma. /Bp. 1960./ 103.1.
KA KM Ms 1916 29A 1/7.,
1916 7A 58-3/335.
- 12./ Uo. 1914 7A 13-1/57-1.,15.,13-1/118.,8-1g.
- 13./ Uo. 1915 5A 65/3-14.,
7A 33-2/94
OL WM Okmánytár 64.

14./ KA KM 12A Exhibitenprotokoll 1914., 1915., 1916.

1915 7A 57-2/4.,

1916 7A 29-12.

WM Okmánytár 36.

15./ Uo. 38., Hadianyaggyár 23.

KA KM 1914 7A 42-54/4., 104-105.

1915 7A 29-1/16-10.,

1916 7A 5-144., 26-3/6-27., 29-1/64., 52-1/3-2.

16./ Uo. 1914 5 TB 18-a/15-9.,

7A 13-1/40-9.,

1915 7A 48-6., 53-2063.,

MS 1915 29A 9/71.

17./ Uo. 1915 7A 57-2/18-6., 7., 8., 39-7/1-3

OL WM Okmánytár 1165.

18./ Uo. KA KM 1916 57/7/2., 21., 39-7.

19./ Uo. 1914 7A 17-a/1., 2., 38-2/11., 38-15

1915 7A 38-80 /1-6.,

7 PA 31-4/179-3., 209., 31-12/29-6.,

1916 7A 33-6/7., 50-120.,

7 PA 32-2/4-27.,

1917 Prße 72-62/5...

OL WM Okmánytár 115.

20./ KA KM 1916 7A 57-2/21-14.,

21./ Szterényi-Ladányi id. mű 208.1.

KA KM 1915 7A 63-1942., 2012

22./ Uo. 1915 5 AEB 21-2/21., 36-76., 46-70.,

7A 21-10., 20., 37.

OL WM Okmánytár 1212.

23./ Katona id.mű. Mócsis-Németh-Uglár id.mű

24./ Uo. KA KM 1915 7A 33-2/94-3., 48-33., 58-18

1917 5 AEB 46-50

25./ Vö. OL PMBK Zöldkönyv 1914. aug. 26.

- 26./ KA KM 1917 7A 33-2/36-1.,2.
Budapesti Közlöny 1915. jun.23., 1916. okt.20.
- 27./ OL WM Okmánytár 64., 65.
- 28./ 56,25 kg/fő/műszakról /dec.27./ 114,8 kg-ra /Febr.23./
- 29./ 420 kg/fő/műszakról 902 kg-ra
Sztefánia-Ladányi id.mű 226.1.
OL WM Okmánytár 44., 1217.
- 30./ Uo. 44.,45.,46.,63., 1217.
- 31./ Uo. 64.,65.
KA KM 1916 7A 57-2/60-4.,
1917 7A 30-18., 45-2/11., 94-1/7-2.,
MS 1918 4M 1/93.,94.,95.,96.,97.,98.,100.
- 32./ Uo. 1917 5A 23-1/77.,
5 AM 4-1/104.,
7A 1-16/38., 39-27., 64-1/6., 93-18.,
7A/MS 9-578.
7P 2-58.
OL WM Okmánytár 1217.
Pester Lloyd 1922. dec. 27.
Kocsis-Németh-Uglár id.mű
- 33./ OL WM Okmánytár 65.,66.,66.
Cégbíróság Cg 8672
- 34./ OL WM Okmánytár 206/a.
KA KM 1914 12A 50-4/24-23.,
1915 5AM 4-1/65-330.
Kun id.mű 79.1
- 35./ Id. Kun id.mű 79.1.
- 36./ Kozma Nándor: Hadimilliomosok. Karrierok a háboru aranyhegyén
/Bp. 1918/, 21-22.1.
Népszava 1917. szept. 23.
- 37./ Vörösi Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1903-1917.
- 38./ OL PMKB 2098/c.,4.,f., 3506/a

- 49./ Uo. Zöldkönyv 1915. aug. 17., 1916. júl. 4., okt. 15., 1918. jún. 24.
- 40./ Magyar Pénzügy 1914 nov. 26.
OL WM Igazgatóság 117.
- 41./ Uo. 24.
KA KM 1914 BA/HB 59-96.
14A 48-15
1915 14/a 49-47/3., 4., 5., 6.
Prés 50-1/130
1916 7A 35-4
14A 56-19
1917 14A 56-16
Prés 44-17/14
1918 Prés 68-7/4.
1914-1916. A Magyar Zsidó Hadi Archivum Almanachja /Bp. 1916/,
140-141. l.
- 42./ Herzog Erzsébet, Herzog Péter és Hatvany Deutch Jenke
leánya volt.
- 43./ OL Kir. szem. kör. min. 1918 eln. 31.
- 44./ A népfelkelés felelő határa akkor még csak 42 év
- 45./ Iványi 83. és 94. l.
- 46./ KA KM 1915 7A 48-5/30., 58, 1. még Szterényi Ladányi id. mű 74. l.
- 47./ HTL WM 1917. eln. 4a. 4-1384; KA KM 1915 7A 2-61.
- 48./ Uo. 2-392; 423; 21-37/3.
- 49./ Id. Jászai Samu: Hadfelvezető üzenet munkásainak szolgálati;
munka- és bérvizsgálata és a munkásügyi panaszbizottság
/Bp. 1916./ 5-6. l.
50. OL WM Okmánytár 58.
- 51./ PI Arch. WM-gyári iratok /657. f./ 1/12., Vasas szakszervezet
iratai /672. f./ 177.
Mozgalmi jelentés 1903-1927. 61. l.

- 52./ Mozgalmi jelentés 1903-1927. 61-62.1. PI Arch. AXV.1/1916/1. Vasas szakszervezet iratai /672.f./ 195.
- 53./ CSM Muzem Vasas helyi csoport vezetőségének jegyzőkönyve.
- 54./ PI Arch. Vasas szakszervezet iratai. 1916. évi VII. rendes közgyűlés jkv-e /672.f./ 65.
- 55./ HTL HM 1917 4a 4-11615; Mozgalmi jelentés 1903-1927. 63-65.1. Khn.n 1916 jul.12. Magyar Gyáripar 1916.3., 14-15.sz. Jászai id.mű 7-8.1. A penezbizottság létrejöttére és működésére 1. Nevelő Irén: Az üzemek militarizálása és a penezbizottságok az első világháború idején = TSZ 1965.1.sz.
- 56./ 1916.jan.19.
- 57./ Id.Jászai id.mű 31-32.1.
- 58./ Az 1913-as szerződés szerint háború és mozgósítás esetén a vasrá- és ünnepnapokon végzett munkáért nem járt pótlék.
- 59./ OL WM Okmánytár 80. PI Arch. Vez. 1916/12.
- 60./ Februárban hasonló módon tört ki a fegyvergyári extrájk. PI Arch. WM-gyári iratok /667.1./ 1/12.; A XV. 1/1916/2. KA KM 1916. 7A 2-107.
- 61./ A MÁVAG-ban, a Wolfner-gyárban, Aninán, a salgótarjáni kőszénbányában egyenként mintegy 5-6000 munkást osztottak be ilyen osztatokba. A Danubiuban az 1916. november eleji munkasztrádat követően rendelték el a munkáosztatok felállítását.
- 62./ HTL HM 1917 eln. 4a. 4-1473; 13984. Magyar Gyáripar 1916.21.sz. Jászai id.mű 5-6.1 OL M.e. A Pest-Pilis-Sált-Kiskun vm. közigazgatási bizottságának 1915. második félévi jelentésével kapcsolatos belügyminiszteri átirat a miniszterelnökhez.
- 63./ A PI Arch. Vez. 1916/10; 14.; Vasas szakszervezet iratai 1916. évi VII. rendes közgyűlés jkv-e /672.1./ 65. HTL HM 1916.eln. 4a. 4-16255, Vas- és Fémmunkások Lapja 1916.23.sz.; Magyar Gyáripar 1916.21.sz.

- 64./ A gyérek katonai vezetőit előszörben az üzem magasabb beosztású tisztviselői és esetenként - kérvények, panaszok formájában - a munkások képviselői tájékoztatták. Ezek az információk megsűrve belekerültek a katonai parancsnok heti jelentéseibe, de leginkább csak akkor, ha konkrét intézkedést igényeltek. A jelentések címzettje "a magyar szent korona országában a hadseregigazgatás részére dolgozó üzemek felügyelője" Grvocek altábornagy volt, aki saját belátása szerint továbbította az általa fontosnak ítélteket a HM 4a. osztályához, esetleg közvetlenül a miniszterhez vagy más illetékes tárcához.
- 65./ Kh.n. 1916.jul.12.
- 66./ HTL HM 1917.eln.4a. 4-1384. 1918 februárjában Szurday a minisztertársaságon kijelentette: "Köszönöm tény, hogy a militarizálás legnagyobb részét oly vállalatokra és üzemekre terjedt ki, amelyeknek munkásai megbízhatatlan, sőt nyugtalan magatartást tanúsítottak, úgy hogy az állam érdeke egyenesen megkívánta az illetőknek a teljes katonai felügyelet alá való helyezését. Számos vállalat, üzem pedig csak azért nem militarizáltatott, mert annak munkásai békés, hazafias magatartást tanúsítottak, így a hadiszolgáltatási törvénynek rendelkezései elegendőnek bizonyultak." Iványi 392-393.l.
- 67./ HTL HM 1917 eln.4a. 4-1384.
- 68./ 3 101 utasítás az 14900.eln.4a. 1917.sz. HM rendelethez.
HTL Budapesti katonai kerületi parancsnokság par 1918.eln.13431.
- 69./ Az utóbbi csak Ausztriában sikerült bevezetni. Magyarországon a forradalmi események véget vetettek ezeknek a terveknek.
HTL HM 1918.eln.4a. 4-543/23550.;592;4074.
- 70./ PI Arch. Vez. 1917/1.
- 71./ Duczynszka Iona feljegyzései az 1918-as januári esetről előzményeiről. T23 1958. 1-2.sz.
- 72./ HTL HM 1918.eln.4a. 4-543/5960, 8817.
- 73./ Uo. HTL HM 1918.eln.4a. 4-543/8817. Mozgalmi jelentés 1903-1923. 68-69.l. PI Arch. Vez. ezerszervezet iratai /672./ 42.

- 74./ HTL HM 1918. eln.4a. 4-543/11533, 18358, 19295, 24298.
- 75./ Károlyi Mihályné naplójegyzetei. Közli Hajdu Tiber = Új írás
1975.2.sz. 73.1.
- 76./ Vö. Kocka id.mű 12-13.1. Sztörényi-Ladányi id.mű. 196.
212-213.1.
HTL HM 1918. eln.4a. 4-195/10138.
- 77./ Sztörényi-Ladányi id.mű 81, 211-214.1., Magyar Gyártipar 1916.13.1.
OL HM Okmánygyár 161. /2406/ 4460., 4544. HTL HM 1918. eln.4a.
4-195/6860, 1038;
KA KM 1916 9A 27-16.
- 78./ Magyar Gyártipar 1917.7.sz.; Sztörényi-Ladányi id.mű 219.1.
- 79./ HLT HM 1917. eln.4a. 4-11615.
- 80./ Uo. 1918. eln.4a. 4-195 /11244
- 81./ PI Archiv. Vasas szakszervezet iratai /672./ 195., HM gyári
iratok /657./ 1/9., HTL HM 1918. eln.4a. 4-726/16071, 22678, 24938.
Sztörényi-Ladányi id.mű 88.1.
- 82./ Hanák Péter-Hanák Katalin: A Magyar Pénzürtipar története /Bp. 1964./
82.1.
- 83./ /Csépel Teréz/: Csépel 1917.9.1 Proletár 1919. jan.4.
A Munka 1917.1.sz.
Perényi József: Csépel /Bp. 1934. 39.1.
OL Miniszterelnökség. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közigaz-
gatási bizottságának 1916.II.félévi és 1916.I.félévi jelentései
a miniszterelnöknek.
- 84./ Id.Kozma id.mű. 1911
- 85./ Népszava, 1917. aug.16., 21., 22. A Munka 1917.1.sz. OL HM Okmánytár
1217.

VII. Bibliográfiai áttekintés

- 1./ Hanák Péter: Az üzemtörténet kutatásának problémái
= Századok 1968. 5-6. sz.
- 2./ Nem tekinthetjük feladatunknak, hogy akár csak vázlatosan is ismertessük és értékeljük a legjelentősebb üzemtörténeti feldolgozásokat, s ehhez Hanák Péter idézett tanulmányát, ill. Sipos Péter Üzemtörténet és munkámozgalomtörténet a Pártörténeti Közlemények, 1972. 4.sz.
A két tanulmány megjelenése óta publikált üzemtörténeti feldolgozások, a korábbiakhoz képest sem tematikailag, sem módszertanilag nem hoztak lényeges változást.
- 3./ Ennek fontosságára l. Berend T.Iván: A vállalati fejlődés utjai és sajátosságai a XX. századi magyar iparban /Kutatási koncepció/ = Valóság 1974. 2.sz.
- 4./ Sipos id. - 6 121.1.
- 5./ Erre a kérdéskörre l. Berend T.Iván: Mai gazdasági-társadalmi jelenségek és a történetiség. In: Berend T.Iván - Ránki György: Gazdaság és társadalom Bp, 1974./
- 6./ Gratz Gusztáv: A dualizmusokra 1867-1918. /Bp, 1934.
II.köt. 231-233. l.
Ipari öntudatunk őbreesztői Szerk. Kenéz Béla /Bp, 1943./
150-152.1.

A Weiss Dorthold-féle terményszerkecskedelmi cég forgalma
/fontosabb termények/
1876, 1881, forintban

	1876		1877		1880		1881	
	forgalom	nyereség	forgalom	nyereség	forgalom	nyereség	forgalom	nyereség
Roze	534.903,26	15.194,82	397.090,10	4.952,45	404.294,39	4.416,84	424.364,40	6.196,39
Zeb	439.166,43	17.447,50	684.949,30	6.091,15	439.733,33	200,73	557.777,24	-13.074,03
Buze	75.279,81	2.400,55	199.809,41	6.727,49	449.618,62	3.290,93	162.336,76	3.704,17
Kukorice	14.900,09	- 82,16	5.007,11	- 327,86				
Liszt	5.723,50	450,00	6.200,63	90,67	32.165,92	1.246,24		

Csepeli gyártelep berendezéseinek becsült értéke 1905. szept. 10.

Helyiség	Gépek k o r o n a	Transz- missziók k o r o n a	Csővek k o r o n a	Világít k o r o n a	Fűtés k o r o n a	Egyéb k o r o n a	Összes
Kozánház	71.176.-	-	-	5.164.-	96.-	528.-	77.064.-
2 nagy gépház pánc.	39.207.-	-	493.-	1.167.-	114.-	730.-	42.159.-
Csővezetelműhely	-	-	-	-	24.-	347.-	371.-
Vill. akkumulátorh.	8.500.-	-	-	-	27.-	-	8.527.-
Dinamóhelyiség	8.042.-	-	167.-	51.-	24.-	629.-	8.913.-
Kiegészítő pincével	25.069.-	3.333.-	599.-	2.661.-	78.-	371.-	32.106.-
Pince, vízivattyúh.	8.165.-	1.845.-	511.-	4.606.-	36.-	398.-	15.621.-
Földvez. rektár	140.-	1023.-	535.-	-	114.-	1.835.-	3.674.-
Pedlész. rektár	-	-	-	-	49.-	569.-	617.-
Bőrtömítőkészítő h.	-	-	-	-	12.-	1.390.-	1.402.-
Gázfejlesztőtelep	48.000.-	-	-	527.-	108.-	5.947.-	54.592.-
Gázmosó helyiség	25.356.-	-	148.-	18.037.-	129.-	889.-	44.559.-
Gáztortályhelyiség	-	-	-	1.663.-	12.-	3.366.-	5.209.-
Gézhéghelyiség	167.488.-	-	49.-	10.077.-	351.-	1.285.-	179.260.-
Ágynyűvelő- és ki- dolgozó terem	571.096.-	40.309.-	11.905.-	2.059.-	3.255.-	103.730.-	735.501.-
Ágynyűv. pácolóhely	234.-	-	-	150.-	36.-	1.611.-	2.167.-
- lágyító	9.500.-	-	-	172.-	48.-	1.340.-	11.060.-
Edző helyiség	1.532.-	-	-	138.-	20.-	558.-	2.248.-
Szerezőmunkások műh.	26.765.-	1.749.-	537.-	-	310.-	50.790.-	80.646.-
Ágynyűvelő csiszoló és átvét. helyis.	15.678.-	2.924.-	783.-	314.-	433.-	27.994.-	49.061.-
Kertács homokfúvó h.	4.576.-	301.-	112.-	95.-	20.-	864.-	5.965.-
Fényező kádák hely.	4.540.-	740.-	239.-	123.-	-	680.-	6.322.-
Kézhűvelőhúzó hely.	78.036.-	16.809.-	2.457.-	-	516.-	6.930.-	102.282.-
Tábori kemence gyártó	40.854.-	1.831.-	700.-	-	1.432.-	14.622.-	59.439.-
Kovácsműhely h.	7.143.-	407.-	58.-	-	200.-	3.006.-	10.814.-
Puckahűvelő pácolóh.	19.800.-	-	-	322.-	59.-	1.538.-	21.837.-
- lágyító h.	11.590.-	-	-	-	66.-	1.173.-	12.789.-
Ólomhuzalgyártó hely	18.843.-	743.-	186.-	291.-	48.-	612.-	14.723.-
Kis viztorony	-	-	-	802.-	-	1.055.-	1.857.-
Nagy viztorony	1.900.-	-	-	2.436.-	20.-	3.131.-	5.587.-
Órház a hengerdeb.	247.657.-	-	-	-	20.-	284.-	2.004.-
Sárgarézhengerde	-	-	-	-	-	-	-
Lemész-pácolóhelyis.	110.680.-	9.125.-	1.587.-	4.855.-	2.219.-	35.528.-	294.496.-
Érchuzal terem	23.086.-	1.810.-	555.-	340.-	84.-	1.244.-	1.799.-
Pácoló szoba	-	-	-	382.-	953.-	10.679.-	132.406.-
Nagy motor terem	26.930.-	-	-	77.-	320.-	36.967.-	62.738.-
Vörösrézhangere	225.728.-	1.716.-	2.811.-	-	-	495.-	572.-
Laboratóriumi rekt.	18.210.-	225.-	155.-	1.074.-	1.200.-	14.884.-	247.413.-
Nagy ércöntő	-	-	-	-	313.-	4.468.-	23.492.-
Szerezőmunkások, orvosai rendező szoba	-	-	-	-	-	-	-
Tűzoltó szertár	7.330.-	-	-	-	41.-	665.-	706.-
Asztalos műhely	-	-	-	-	-	12.011.-	19341.-
Tűzoltó érszoba	-	-	-	-	48.-	704.-	832.-
Bádogos műhely	-	-	-	-	8.-	285.-	293.-
Órház	1.700.-	-	-	-	16.-	756.-	772.-
Honv. átvét. helyis.	471.-	-	-	92.-	20.-	159.-	2.004.-
Tárolóhelyiség	-	-	-	-	125.-	1.590.-	2.932.-
Kész. hadior. átvét. h.	70.733.-	6.904.-	1.365.-	541.-	598.-	33.793.-	115.265.-
Raktár	640.-	-	-	-	174.-	862.-	1.670.-
Művelőpácoló helyis.	-	-	-	11.-	8.-	267.-	286.-
Fényező helyis. mosdóval	1.930.-	677.-	175.-	221.-	8.-	664.-	893.-
Kovácsműhely	596.-	-	-	119.-	24.-	720.-	3.790.-
Tölténybeszerelő műh.	15.696.-	820.-	161.-	45.-	8.-	262.-	911.-
Gyakorlótöltény műh.	7.633.-	-	-	1.048.-	70.-	1.261.-	19.558.-
Átvételi és karton- szárító helyis.	1.551.-	-	-	112.-	369.-	7.462.-	16.203.-
Művelő átvét. és vál. h.	30.439.-	2.445.-	678.-	-	40.-	1.743.-	3.438.-
Élelőtöltény felező.	12.751.-	991.-	151.-	329.-	1.100.-	16.130.-	52.697.-
Léderakt. és csom. hely	-	-	-	442.-	692.-	7.722.-	23.890.-
Lőporészárító helyis.	-	-	-	-	80.-	229.-	309.-
Fegyverlővölde	2.700.-	-	-	-	-	306.-	776.-
Szabványos lővölde	1.300.-	-	-	-	17.-	3.296.-	6.012.-
A ezredben, első udv.	4.637.-	512.-	-	-	8.-	3.241.-	4.649.-
U1 érték összes.	2.019.188.-	91.939.-	28.671.-	75.409.-	18.235.-	444.673.-	2.693.006.-
Mai érték	1.796.013.-	83.354.-	22.175.-	68.567.-	16.237.-	331.402.-	2.331.239.-

A Fémű termelési adatai 1899-1904

	1899	1900	1901	1902	1903	1904
Termelési érték koronában	191.459,26	3.207.966,27	3.059.276,43	3.229.323,28	3.522.321,89	3.784.289,70
L: 1900 = 100	6	100	95	101	110	115 ⁺⁺
Nyereség koronában	- 123.006,00	- 192.032,69	- 272.021,97	131.498,71	204.287,42	177.529,74
Defekt. tőke ingatl. K	135.000,00	138.512,42	140.175,77	140.175,77	140.175,77	375.660,47
Defekt. tőke ingó K	412.939,00	520.778,38	589.338,24	623.338,24	664.535,77	721.914,92
- " - - ösz. K	547.939,00	659.290,80	729.514,01	764.045,97	804.711,54	1.097.575,39
Felhasznált róz K	506.366,70	1.834.476,70	1.473.436,30	1.916.886,00	2.200.221,50	2.070.712,60
1900 = 100		100	80	99	112	150 ⁺⁺
Felhasznált cink K	41.863,90	129.408,98	103.365,80	124.701,13	255.923,64	177.680,98
1900 = 100		100	80	96	199	206 ⁺⁺
Felh. hulladékfém K	66.036,30	649.933,49	261.522,93	305.879,79		
1900 = 100		100	40	47		
Fűtőanyag koronában	4.535,04	72.783,10	60.573,02	64.003,84	88.690,23	68.600,10
1900 = 100	6	100	83	89	122	125 ⁺⁺
Karbentart. költs. K		47.467,11	83.328,27	68.050,78	87.443,31	56.176,02
Özomanyag koronában	29.922,98	56.936,34	33.915,06	47.317,77	64.051,28	77.030,39
Költségek koronában	32.115,44	34.909,53	36.980,81	44.346,48	59.663,50	41.688,79
1900 = 100	92	100	106	127	171	159 ⁺⁺

* ezoptenber 30-ig

** Az első háromnegyed év alapján becsült értékek

*** Aug. 31-ig

V/3/2. táblázat

A Fémű termékeinek jelentősebb felhasználói az
össztermelés százalékában

	1900	1901	1902	1903	1904
Saját felhasználás	41	43	40	43	39
Magy.kir.posta	18	23	15	11	25
MÁV	1	1	3	4	5
Tüzérségi szertár Bécs		16	14	5	10
Kabelfabrik AG Bécs	3	6	6	7	5
G.Chaudoir Bécs, Bp.		1	4	2	2
Ganz Bp.	1	1	5	5	5
Porci-Schacherer Bp.	1		4	4	2
Deutsch Ignác és fia Bp.				2	5
Összesen	65	91	91	83	98

Lővedékfelosztás a három érintett magyarországi vár között

	1902		1903		1905		1912		1914	
	6-10,4 cm erapnelli gránát	66,6 %	6-10,4 cm erapnelli gránát	50 %	6-10,4 cm	42 %	6-10,4 cm	60 %	6-10,4 cm	55 %
Diósgyőr	50 %	66,6 %	50 %	50 %	50 %	42 %	60 %	60 %	60 %	55 %
UH	50 %	33,4 %	50 %	50 %	50 %	42 %	-	20 %	20 %	25 %
Lesica	-	-	-	-	-	16 %	25 %	20 %	20 %	20 %

Forrás: KA KM 1903 7A 102-10/677
 1905 7A 13-1/30
 1914 7A 13-1/26
 OL PH Állami Vasművek 45241/1910
 118422/1912

Tűzóráségi lövedékkészletek a haditengerészetnek 1912-1914

Fajta	1912 db	1912 érték /K/	1913. I. félév db	1913. I. félév érték /K/	1913. II. félév db	1913. II. félév érték /K/	1914. I. félév db	1914. I. félév érték /K/	1914. II. félév db	1914. II. félév érték /K/
7 cm gyújtógránát	6000	111.000	-	-	5406	99.253	-	-	-	-
10 cm - " -	-	-	-	-	1000	49.500	3030	149.985	-	-
15 cm - " -	1500	95.000	500	19.200	684	93.443	-	-	-	-
24 cm - " -	-	-	100	51.500	342	176.130	-	-	-	-
24 cm páncélgránát	-	-	-	-	242	157.734	-	-	-	-
30,5 cm - " -	200	277.000	200	326.600	-	-	206	283.704	-	-
30,5 cm gyújtógránát	200	244.200	354	364.744	-	-	206	253.968	-	-
Összesen:	7900	815.800	1154	823.044	6674	566.105	3446	692.657	780.840	780.840

Forrás: OL III Okmánytár 37e.

Munkások kor és szakképzettség szerint, százaléokban

Szakma	20 éves alatt	20-29 éves	30-39 éves	40-49 éves	50-59 éves	
Szakk munk.	10,5	42,1	31,6	15,8	-	1901-1905
Férfi	15,6	34,4	31,3	18,7	-	100
Nő	40	30	20	10	-	100
Összesen	21,1	35,2	28,2	15,5	-	100
Szakk munk.	4,2	39,6	41,7	12,5	2,0	1906-1910
Férfi	13,7	26,0	39,7	13,7	6,9	100
Nő	41,2	26,5	23,5	8,8	-	100
Összesen	16,8	30,3	36,8	12,3	3,8	100
Szakk munk.	10,6	27,3	39,4	18,2	4,5	1911-1914
Férfi	10,6	31,7	29,8	24,0	3,9	100
Nő	29,6	37,0	24,1	3,7	5,6	100
Összesen	15,2	31,7	31,3	17,4	4,4	100

Munkások megoszlása szakképzettség és születési hely szerint, szácolókban

Szakképzettség	Fő %	P e s t m e g y e				Alföld / -m. nólk./	Dunán- tul	Fel- vidék	Erdély	Kulf.	Ösz- szesen
		Csepel község	Csepel Sziget	Buda- pest	Egyéb						
1901 - 1905											
Szakk munkások	26,8	15,8	-	31,5	10,5	15,8	10,5	5,3	5,3	5,3	100
Nő	28,1	40,0	10,0	25,0	10,0	-	-	10,0	-	5,0	100
Férfi	45,1	37,5	12,5	3,1	18,8	-	21,9	6,2	-	-	100
Összesen	100	32,4	8,5	16,9	14,1	4,2	12,7	7,0	1,4	2,8	100
1906 - 1910											
Szakk munkás	31,0	8,3	-	29,2	16,7	14,6	16,7	6,3	4,1	4,1	100
Nő	22,0	26,5	5,9	35,3	8,0	2,9	11,8	5,9	-	2,9	100
Férfi	47,0	15,0	13,7	11,0	23,3	8,2	23,3	5,5	-	-	100
Összesen	100	15,5	7,8	21,9	18,1	9,0	18,7	5,8	1,3	1,9	100
1911 - 1914 ⁺											
Szakk munkás	29,5	9,1	3,0	28,8	10,6	10,6	24,3	6,0	3,0	4,6	100
Nő	24,1	24,1	3,7	24,1	12,9	3,8	22,3	7,4	-	3,7	100
Férfi	46,4	11,5	11,5	10,6	20,2	7,7	29,8	7,7	-	1,0	100
Összesen	100	13,9	7,1	19,2	15,7	7,6	26,3	7,1	0,3	2,2	100

⁺ 1914 júl. 31-ig.

	Első munkahely jellege								Első munkahely helye								x ¹	
	Vas- és gépipari					Más iparági		Isme- ret- len	Ösz- zesen	Csepel- sziget	Duda- pest	Al- föld	Dunán- tul	Velvi- dék	Erdély	Külföld		Összesen
	WM	Nagyüz.	Kisebb r.t.	Egyéni cég	Kisip.	Nagy- üzem	Kis- üzem											
1900-1905																		
Szakt munkás	15,8	10,6	-	5,3	52,5	-	-	15,8	100	10,5	42,0	5,3	5,3	-	5,3	-	100	
Férfi	50,0	9,4	-	-	6,3	28,0	6,3	-	100	-	50,0	-	-	-	-	-	100	
Nő	80,0	-	-	-	-	15,0	5,0	-	100	-	20,0	-	-	-	-	-	100	
Összesen	49,4	7,0	-	1,4	16,9	16,9	4,2	4,2	100	2,8	39,4	1,4	1,4	-	1,4	-	100	
1906-1910																		
Szakt munkás	10,4	8,4	2,1	6,3	35,4	2,1	8,3	27,0	100	4,2	41,6	6,3	6,3	2,1	2,1	-	100	
Férfi	52,0	11,0	-	-	5,5	23,3	6,8	1,4	100	-	45,2	-	1,4	-	-	-	100	
Nő	67,7	2,9	-	-	-	20,6	8,8	-	100	-	29,4	-	2,9	-	-	-	100	
Összesen	42,6	8,5	0,7	1,9	13,5	16,1	7,7	9,0	100	1,3	40,6	1,9	3,2	0,7	0,7	-	100	
1911-1914																		
Szakt munkás	10,6	13,5	3,0	9,1	28,9	1,5	7,6	25,8	100	1,5	43,9	7,6	7,6	1,5	1,5	-	100	
Férfi	48,9	15,5	1,0	-	4,8	20,2	7,7	1,9	100	1,0	46,2	1,0	-	1,0	-	-	100	
Nő	75,9	-	-	-	-	14,8	9,3	-	100	-	24,1	-	-	-	-	-	100	
Összesen	44,2	11,1	1,3	2,7	10,8	13,4	8,0	8,5	100	0,9	40,2	2,7	2,2	0,9	0,4	-	100	

Munkások szakképzettség és előző munkahely szerint, százalékban

x²

1900-1905																		
Szakt munkás	10,5+	26,3	-	5,3	26,3	5,3	-	5,3	100	5,3	42,0	5,3	5,3	-	-	5,3	100	
Férfi	21,0	31,3+	12,5	-	-	12,5	12,5	100	100	-	37,5	-	-	-	-	-	100	
Nő	31,2	60,0+	-	-	-	-	5,0	-	100	-	5,0	-	-	-	-	-	100	
Összesen	35,0	33,8+	12,8	-	1,4	7,0	7,0	1,4	100	1,4	29,6	1,4	1,4	-	-	1,4	100	
1906-1910																		
Szakt munkás	6,3+	20,9	2,1	16,6	8,3	-	6,3	6,3	100	2,1	50,0	2,1	-	-	-	-	100	
Férfi	33,2	30,1+	6,9	-	-	4,1	12,3	4,1	100	-	27,4	-	-	-	-	-	100	
Nő	41,1	26,5+	2,9	-	-	-	11,8	5,9	100	-	17,7	-	2,9	-	-	-	100	
Összesen	52,9	21,9+	10,3	0,6	5,2	4,5	8,4	5,2	100	0,6	32,4	0,6	0,6	-	-	-	100	
1911-1914																		
Szakt munkás	3,0+	12,0	4,5	13,7	6,1	-	-	3,0	100	-	34,8	-	-	-	-	1,5	100	
Férfi	57,7	20,1+	12,6	1,0	-	1,9	7,7	1,0	100	1,0	21,2	-	1,0	1,0	-	-	100	
Nő	54,7	35,1+	-	-	-	-	5,6	3,7	100	-	9,3	-	-	-	-	-	100	
Összesen:	55,6	18,9+	9,3	1,8	4,0	2,7	4,9	1,3	100	0,4	22,4	-	0,4	0,4	-	0,4	100	
	55,8																	

x¹ beleértve a "WM" és az "ismeretlen" rovatokat is.x² a a első adat azokat tartalmazza, akiknek az adott időszakban a WM az első munkahelyük, a második adat pedig azokat, akik már korábban dolgoztak.

A WM-ben, bár közben volt más - számunkra érdektelen - munkahelyük.

Budapest gépfűri és a csepeli munkásság előző forlalkozása 1913-ban.százalékban

	C s e p e l			Budapesti gépűr
	szakmunk.	fűri	nő	összesen
Vas- és gépűri gyűri munk.	52,9	22,2	-	26,5
- " - " - kisűri munk.	11,6	-	-	3,5
Egyéb munkás	15,4	25,9	27,0	22,9
Kulfűldrűl	1,9	-	-	0,6
Mezőgazdaságbűl	-	9,9	16,2	8,2
Tanonc, ill. első munkahely	9,6	39,5	56,8	34,1
Ismertlen	9,6	2,5	-	4,2
				41,15
				8,44
				11,50
				-
				4,17
				9,37
				25,37

V/6/5. táblázat

A csepeli munkásság reáljövedelmének alakulása

1893 - 1913 között

/Árindex = 156/

	1893	1899	1913
Művezető	100	133	180
Szakt munkás	100	122	142
Férfi	100	120	123
Nő	100	107	103
Átlag ⁺	100	115	129

⁺ Művezetők nélkül

Bérek aránya szakmák szerint

	1893			1899			1913		
Művezető	369	200	133	457	213	145	667	304	175
Szakmunkás	277	150	100	314	147	100	381	174	100
Férfi	184	100		214	100		219	100	
Nő	100			100			100		

Elvezetők fizetése 1911 - 1914

	2000 K alatt	2001- 2500 K	2501- 3000 K	3001- 3500 K	3501- 4000 K	4001- 4500 K	4501- 5000 K	Ösz- szesen	Átlag Koronában	Legna- gasabb	Leg- kisebb
1911	6,1	18,2	12,1	15,1	18,2	24,2	6,1	100	3355	4740	1680
1912	2,7	13,6	16,2	16,2	21,6	18,9	10,8	100	3501	4740	1920
1913		19,0	9,5	21,5	19,0	14,3	16,7	100	3500	4800	2220
1914		9,8	12,2	26,8	14,6	17,1	19,5	100	3801	4940	2400

Tisztviselők és művezetők megoszlása születési idő szerint
a világháború előtt, százalékekben

Beosztás	S z ü l e t é s i i d ő					Összesen
	1860 előtt	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900	
Vezető tisztviselő	6,2	12,5	56,3	25,0		100
Kiemelt tisztviselő		4,4	21,7	56,5	17,4	100
Beosztott tisztviselő	5,1	10,2	20,3	50,8	13,6	100
Tisztviselőnő		5,9	5,9	5,9	82,3	100
Művezető	5,7	12,9	45,7	35,7		100

Tisztviselők és művezetők megoszlása születési helyük szerinta világháború előtt, százalékban

Beosztás	P e s t m e g y e					Dunán- tul	Fel- vidék	Erdély Kulf.	Isme- retl.	Össz.
	Csepel község	Csepel sziget	Buda- pest	Egyéb	Alföld /Pest m. nélkül					
Vezető tisztv.			18,8		6,2	6,2	45,8	25,0		100
Kiemelt tisztv.			20,8	4,2	4,2	20,8	25,0	4,2	8,3	100
Beosztott tisztv.			29,1	9,1	18,2	10,9	14,5		18,2	100
Tisztivislőnő	14,4		57,2	7,1			7,1	7,1	7,1	100
Művezető	2,9	4,3	22,8	5,7	14,3	14,3	11,4	2,9	21,4	100

Beosztott tisztviselők fizetése 1911-1914

	2000 K alatt	2001- 3000 K	3001- 4000 K	Összesen	Átlag	Legmagasabb	Legkisebb
	százalékban				Koronában		
1911	29,4	60,6		100	2115	2800	1440
1912	25,0	65,0	10,0	100	2325	3140	1680
1913	11,5	73,1	15,4	100	2568	3380	1800
1914	13,5	64,9	21,6	100	2560	3740	1800

V/6/12. táblázat

Kiemelt tisztviselők /irodavez. oszt.vez., stb./ fizetése

1911 - 1914

	3000 K alatt	3001- 4000 K	4001- 5000 K	5001- 6000 K	6001- 7000 K	Összesen Átlag koronában	Legmagasabb	Legkisebb
1911	11,1	66,7	11,1	11,1		100	3803	5840
1912	27,3	36,3	27,3		9,1	100	4048	6240
1913	30,8	7,7	53,8		8,8	100	3885	6240
1914	20,0	20,0	46,6	6,7	6,7	100	4188	6240

Vezető tisztviselők / igazgatók, főmérnökök, ügyvezetők, stb. / fizetése

1911 - 1914

Összesen Átlag Legmagas. Legkisebb												
Koronában												
Koronában												
4000 K alatt	4001-5000 K	5001-6000 K	6001-7000 K	7001-8000 K	8001-9000 K	9001-10000 K	10000 K felett					
Százezer forint között												
1911	9,1	36,3	9,1	9,1	18,2	18,2		100	6905	9600	5280	
1912	9,1	27,2	18,2	9,1	9,1	9,1	18,2	100	7287	11400	5760	
1913		9,1	9,1	27,3	9,1	18,1	27,3	100	7742	11400	4200	
1914		15,4		30,8	7,7	15,4	7,7	23,0	100	7947	11400	4800

V/6/14. táblázat

Éves fizetések alakulása 1911-1918⁺

	Vezető t i s z t i v s e l ő	Kiemelt	Beosztott	Művezető
1911	9600	3600	2640	3420
1912	9600	3840	2880	4560
1913	11200	4800	3120	4800
1914	11400	4800	3360	4800
1915	11400	5400	3360	5040
1916	11400	6000	3600	5040
1917	13333	7400	4200	5600
1918	13333	8000	4600	5600

⁺ 1914-ben az adott kategórián belül a második leg-
jobban kereső fizetési sora.

Gyalogsági lőszerengvértás a világháború alatt

	1914.aug.1-től	1915	1916	1917	1918.okt.31-ig
Lőszerek száma	168.716.250	382.812.300	520.319.700	324.108.000	101.981.700
Munkanapok száma	130	300	300	300	222
Átlagos telj.	1.300.000	1.275.000	1.735.000	1.080.000	460.000
Maxim.teljes.	1.633.500	2.025.000	2.119.500	2.767.500	1.080.000
-"- -" - dátuma	IX.30.	X.28.	VIII.18.	I.11.	I.23.

Forrás: OL WM Okmánytár 65.

VI/1/2.

Cyálóssági lőszerszállítás a világháború
első évében

	db
1914. aug.	22.000.100
szept.	33.000.000
okt.	40.500.000
nov.	41.376.850
dec.	40.500.000
1915. jan.	30.370.000
febr.	18.877.050
márc.	12.965.130
ápr.	34.412.400
máj.	47.011.150
jun.	38.718.000
jul.	35.964.100
Összesen	395.699.780

Forrás: KA KM 1915 7A
57-2/16-1;8.

Tüzérségi löszergényártás a világháború alatt

	1914. aug. 1-től	1915	1916	1917	1918. okt. 31-ig
Löszerek száma	250.486	2.362.580	2.898.685	2.953.922	1.495.990
Ebből 8 cm-es	250.486	2.031.078	1.578.832	1.395.998	487.668
10 cm-es		173.337	756.067	1.067.584	636.290
15 cm-es		42.770	382.724	461.683	271.530
9 cm-es					24.718
7,5 cm-es					73.241
Munkanapok száma	1302	55.335	181.002	128.657	222
Napi átlag	1930	7300	9660	9840	6750
Napi max. telj.	3000	14140	19841	18268	11159
"- " " " " " dátuma	X.13,	VIII.31.	XII.17.	I.10	IX.20.

Forrás: OL VM Okmánytár 64.

WM mérleg 1914 - 1916

	1914	1915	1916
Vagyon	39.787.141,65	76.147.603,29	28.446.178,76
Ingatlan	609.662,31	2.498.301,54	8.601.805,40
Gépek, berendezések	13.785.167,06	19.115.694,70	32.299.027,82
Pénztár	410.622,30	537.771,22	427.601,99
Adóssok	11.261.063,36	30.686.250,80	37.140.520,65
Értékpapír	2.925.000,00	10.382.870,00	19.838.475,00
Átmeneti tételek	-	200.089,65	
Teljes			
Résztvénytőke	10.000.000,00	25.000.000,00	35.000.000,00
Értékesítési tart.	3.151.861,37	10.423.631,79	20.174.030,76
Rendelés tartalék	-	129.255,96	5.552.662,06
Külön tartalék	-	1.000.000,00	3.500.000,00
Leletár tartalék	-	3.000.000,00	3.000.000,00
Osztalék tartalék			500.000,00
Hitelesők	22.511.836,42	27.244.479,05	47.050.547,52
Átmeneti tételek	1.538.324,50	882.114,51	1.175.901,68
Nyereségátthozat	-	326.607,44	971.575,98
Tiszta eredmény	2.585.119,36	8.141.514,54	11.521.460,76

Forrás: Budapesti Közlöny, 1915 jun.23
 1916 okt.20.
 1917 szept.21.

VI/3/1. táblázat

Veesz eszköszervezet taglétszámának alakulása

1918-1919

	1918 eleje		1918 vége		1919. VIII. 31.	
	fő	növ. %-ban	fő	nov. %-ban	fő	nov. %-ban
Magyarország*	71 089	100	90 671	123	100 007	141
Budapest	33 501	100	47 395	141	99 558	297
Csepel	2 731	100	5 917	217	9 676	354

* Figyelembe kell venni a területi változásokat!

Forrás: PI Arch. Veesz eszköszervezet iratai /672.f./ 100.

A magyar és osztrák hadiüzemi munkásság százalékos megoszlása illetőségük helye szerint, 1918. XI. 1.

	Magyarországi üzemek		Ausztriai és boszniai üzemek	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Magyarország	89,1	93,6	3,9	5,2
Ausztria	7,6	6,0	92,1	93,4
Bosznia	0,8	-	2,0	0,5
Külföld	<u>2,5</u>	<u>0,4</u>	<u>2,0</u>	<u>0,9</u>
	100,0	100,0	100,0	100,0

Nők százalékos részaránya az összmunkásokhoz
viszonyítva

	1913	1917
Németország	22	34*
Ausztria hadüzemek	-	22*
Magyarország	23	29
- " - vas és fémipar	8	14
- " - gépgyártás	8	14
- " - hadiüzemek	-	26*
WM gyár Csopel	33**	37

* 1918-es adat

** 1911-es adat

Forrás: Kocka id.mű 12.1
Sztterényi-Ladányi id.mű 212-213 l.
MNL-IM 1918 eln.4a. 4-196/10138
CSM Munkaügyiroda 1911-es és 1917-es
nyilvántartókönyvek

VI/3/4. táblázat

A városi munkásság fluktuációja

	Csopel ⁺		Budapesti
	férfi	nő	gépgyárak ⁺⁺
1911	36,08		1,85
1914	70,82		1,30
1915	29,86		1,05
1916	36,68		0,70
1917	28,81	22,54	0,54

* Az adott évet végig dolgozó munkások aránya a január 1-i állományhoz viszonyítva

⁺⁺ Létszámváltozás egy munkás átlagában
/Forrás: Lackó id.mű, 103.1/

Munkások százalékos megoszlása a kor és szakképzettség szerint
a világháború előtt

Szakma	20 előtt	20-29	30-39	40-49	50 felett
Szakmunkás	18,7	29,0	22,4	21,5	8,4
Férfi	15,5	19,6	27,7	26,3	10,6
Nő	37,6	34,7	17,6	6,9	3,0
Összesen	22,8	26,7	23,3	19,4	7,8

Munkások százalékos megoszlása ezek képzettsége és születési helye szerint
a világháború előtt

	Fő	Csepel	Csepel	Buda-	Egyéb	Al-	Budán-	Fel-	Erdély	Külföld	Összesen
				sziget	föld	föld	tul	vidék			
				poet							
Szokmunkás	30,1	7,5	4,7	29,0	11,2	14,0	23,4	6,5	0,9	2,8	100
Férfi	41,6	9,5	17,6	9,5	18,2	9,5	25,7	7,4	2,0	0,6	100
Nő	28,3	14,8	5,0	31,6	13,8	4,0	14,9	9,9	4,0	2,0	100
Összesen:	100,0	10,4	10,1	21,7	14,9	9,4	21,7	7,9	2,2	1,7	100

Munkások százalékos megoszlása első és megelőző munkahelyük szerint a világháború előtt

	Első munkahely									helye							
	jellege																
	NM	Vas- és gépipari Nagyüz. r.t.	Kisebb r.t.	Egyéni cég	Kisip.	Egyéb Nagy- üzem	Kis- üzem	Isme- ret- len	Ösz- szesen	Csepel sziget	Buda- pest	Al- föld	Dunán- tul	Felvi- dék	Erdély	Külöld	Összesen
szakmunkás	17,8	14,1	6,5	9,3	30,8	1,9	-	19,6	100	0,9	44,9	7,5	6,5	2,8	-	-	100
férfi	49,6	13,5	0,7	-	3,8	24,3	6,1	2,0	100	0,8	44,0	2,0	-	0,8	0,8	-	100
nő	60,4	2,0	1,0	1,0	1,0	14,8	16,8	3,0	100	-	34,6	1,0	-	-	1,0	-	100
Összesen:	43,3	10,4	2,5	3,1	10,9	14,9	7,3	7,6	100	0,6	41,5	3,3	2,0	1,1	0,6	-	100
Előző munkahely																	
szakmunkás	12,1+ 51,4	7,5	7,5	8,4	8,4	1,9	1,9	0,9	100	-	26,2	2,8	2,8	2,8	-	0,9	100
férfi	16,9+ 64,9	3,4	-	-	2,7	9,5	1,3	1,3	100	-	16,2	-	-	-	0,7	-	100
nő	23,8+ 85,5	2,0	2,0	1,0	1,0	9,9	13,8	1,0	100	-	27,7	-	1,0	-	1,0	-	100
Össz.	17,4+ 55,3	4,2	2,8	2,8	3,9	7,4	5,1	1,1	100	-	22,5	0,8	1,2	0,6	0,8	0,3	100

Gsepelen dolgozók mosozlása napi bérük alapján 1914-1918

	F é r f i						n 6		
	1914	1915	1916	1917	1918	1915	1916	1917	1918
1 K alatt	3,06	0,90							
1 - 2 K	6,56	8,97	4,57	2,55	0,39	65,02	27,12	8,53	0,10
2 - 3 K	1,54	9,78	6,43	5,76	1,08	33,79	70,51	41,44	0,77
3 - 4 K	6,17	29,87	11,26	4,53	0,79	1,02	1,25	46,99	1,93
4 - 5 K	22,88	17,49	49,61	40,16	2,95		0,56	0,15	12,06
5 - 6 K	13,50	7,62	6,87	22,39	1,77			0,07	57,34
6 - 7 K	8,74	10,67	7,92	5,76	3,05				20,95
7 K felett	29,05	13,54	11,43	16,54	85,83				2,99
Bérszétályon kívül	7,71	1,16	1,93	2,31	4,14	0,17	0,56	2,82	3,86
Átlag*	5,76	4,90	5,20	5,61	7,73	2,36	2,75	3,40	6,10

*Bérszétályon kívüliek nélkül

Egyes élelmiszerek árának alakulása

1914. július - 1918. július

	1914. jul.	1917. jul.	1918. jul.
Marhahús /restélyes/	100	600	1300
Disznózsír	100	671	886
Felvágott /párizsi/	100	500	1000
Csirke /legolcsóbb/	100	357	571
Ponty	100	391	782
Tej/főlészött/	100	190	340
Vaj	100	317	444
Tésztaliszt	100	489	842
Kenyérliszt	100	145	194
Buzadara	100	241	727
Tojás	100	700	1100
Durgonya	100	370	450
Hagyma	100	607	529
Tök	100	650	430
Kel	100	889	622
Csorsznye	100	1875	1042
Elegáns öltöny /szabónál/	100	286	1285
Téli kabát /szabónál/	100	188	1000
Kosztüm	100	341	1364
Kesztyű	100	200	840

Forrás: Az Újság, 1918. júl. 28.

VI/3/10. táblázat

Árindex alakulása 1914-1918 /40 árú alapján/

	1914	1917	1918
Növényi termékek	100	526	546
Állati termékek	100	472	922
Ruházati cikkek	100	255	1174

Munkások névleges bérének alakulása 1914. április - 1918. október

	1914 ápr.	1914 okt.	1915 ápr.	1915 okt.	1916 ápr.	1916 okt.	1917 ápr.	1917 okt.	1918 ápr.	1918 okt.
Szakmunkás	100	103	113	123	131	155	183	280	344	458
Gépmunkás	100	108	116	124	129	149	185	268	319	402
Napezármos	100	105	112	119	124	124	162	246	316	397
Munkásemő	100	100	106	113	116	116	163	244	313	412
Ifjunktás	100	100	113	125	145	160	195	300	330	440
Inas	100	108	117	125	142	158	175	258	292	375
Németországban ⁺										
gépgy. férfiak	100	98	120	132	139	149	173	202	243	245
gépgy. nők	100	86	126	140	159	170	189	214	264	275

⁺ A németországi adatok az adott év márciusára, illetve szeptemberére vonatkoznak.

Forrás: Sztörényi-Ladányi, 216. l.

Kocka id.mű 14-15 l.

Saját	1911	1914	1915	1916	1917	1918
Nők	89		100	116	144	258

Munkások reálbérének alakulása 1914 - 1918

	1914 I. n. év	1914 IV. n. é.	1915 IV. n. é.	1916 IV. n. é.	1917 IV. n. év	1918 IV. n. é.
Szakmunkások	100	85	65	56	57	53
Gépmunkások	100	89	65	54	55	47
Napszámosok	100	87	63	45	51	46
Munkásnők	100	83	59	42	50	48
Ifj. munkások	100	83	66	58	62	51
Inasok	100	89	66	57	53	44
Némotorozás ⁺						
hadip. férfiak	100	91	90	78	79	77
- " - nők	100	76	95	92	87	88

⁺ Kocka reáljövedelmet számít, sztorényiekénél feltehetően valóban reálbérről van szó

Forrás: Sztorényi-Ladányi, id.mű, 216, 222. l.

Kocka, id.mű 18. l

Tisztviselők és művezetők monopólium születési idő szerint
a válásháború idején, százaléokban

Beosztás	%	1860 előtt	1861- 1870	1871- 1880	1881- 1890	1891- 1900	1900 után	Isma- retlen	Ösz- szesen
Vezető tisztviselő	2,5		14,8	63,0	22,2		4,8		100
Kiemelt tisztviselő	6,1		6,1	21,2	51,5	21,2			100
Műszaki tisztv.	2,6			14,3	39,3	46,4			100
Rektáros	1,9	9,5	4,8	19,0	47,6	14,3	4,8		100
Beosztott tisztv.	20,7	4,9	8,9	16,1	29,5	37,1	1,3	2,2	100
Bérelvezető	2,9		6,9	10,3	34,5	44,8	3,5		100
Akkordfelíró	6,5	7,2	21,4	25,7	24,3	18,6	1,4	1,4	100
Hivatalsegéd	2,6	14,3	17,9	17,9	35,7	7,1	7,1		100
Tisztviselőnő	31,6		1,2	2,9	14,9	59,2	21,3		100
Művezető	17,0	3,8	13,6	44,6	31,0	6,5		0,5	100
Kiemelt munkás	5,8	1,6	20,6	30,2	38,1	9,5			100

Tisztviselők és művezetők megnevezése születési helyük szerinta világháború idején, százaléklékban

Beosztás	%	Pest megye		Egyéb	Al- föld /Pest m. nélküli	Dunán- tul	Fel- vidék	Er- dély	Kül- föld	Isme- retlen szélen	Usz-
		Csepel köz- sége	Buda- pest								
Vezető tisztv.	2,5		57,1		7,4		25,9	3,7	18,5	7,4	100
Kiemelt tisztv.	6,1	1,5	27,3	6,1	12,1	9,1	24,2	1,5	9,1	9,1	100
Műszaki tisztv.	2,6		25,0	3,6	10,7	10,7	10,7	10,7	21,5	7,1	100
Raktáros	1,9		19,0	9,5	28,6	4,8	19,0	14,3		4,8	100
Beosztott tisztv.	20,7	0,5	25,0	4,5	11,6	13,8	18,3	5,4	7,1	13,8	100
Bérelvezető	2,7		27,6	3,4	6,9	13,8	20,7	6,9	6,9	13,8	100
Akkordfelíró	6,5		15,7	8,6	28,1	20,0	15,7	1,4	4,3	7,2	100
Hivatalsegéd	2,6			7,1	10,7	53,6	17,9	7,1		3,6	100
Tisztviselő	31,6	3,8	38,8	2,9	9,3	9,6	9,3	3,8	5,8	8,1	100
Művezető	17,0	1,6	21,8	5,4	14,7	13,6	9,2	6,0	19,0	5,4	100
Kiemelt munkás	5,8		14,3	11,1	20,6	22,2	17,5	1,6	4,2	6,3	100

Tisztviselők és művezetők megoszlása iskolai végzettség szerint
a világháború idején, százalékban

Beosztás	%	Egyet. Fő- iskola	Érett- ségi szak- végs.	Érett- ségi	Gimn. 5-8.o. szak- végs.	Gimn. 5-8.o. szakv. nélk. 4 polg. szakv.	4 polg.	ipar- isk. megk. polg. 6 el. szak- végs.	6 elemi és ke- vesebb	Isme- retlen	Összesen
Vezető tisztv.	2,5	70,4	7,4	7,4	-	3,7				11,1	100
Kiemelt tisztv.	6,1	48,5	39,4	1,5	1,5	6,1	3,0				100
Műszaki tisztv.	2,6		78,6			14,3	7,1				100
Raktáros	1,9					19,0	42,9	19,0	14,3	4,8	100
Beosztott tisztv.	20,7	0,9	33,5	8,5	1,8	24,1	24,1	4,0	1,8	1,3	100
Bérelszámoló	2,7		17,2	6,9	3,4	37,9	24,1	10,3			100
Akkordfelíró	6,5		1,4	1,4	1,4	18,6	32,9	24,3	20,0		100
Hivatalsegéd	2,6							10,7	85,7		100
Tisztviselőnlő	31,6		2,3	4,1		37,0	38,2	14,9	3,5		100
Művesető	17,0		1,1	1,6	1,6	7,1	20,0	32,1	33,2	3,3	100
Kiemelt munkás	5,8		1,6			15,9	11,1	31,7	38,1	1,6	100

Tisztviselők és művezetők megoszlása lakóhely szerint a világháború idejénszázalékban

Beosztás	%	Csepel község	Csepel gyár	Csepel sziget	Buda- pest	Bp. körny.	Pester- zsébet	Isme- retl.	Összesen
Vezető tisztviselő	2,5	25,9	25,9		14,8			35,4	100
Kiemelt tisztv.	6,1	7,6	33,3		40,9	1,5	10,6	6,1	100
Műszaki tisztv.	2,6	14,3	21,5		35,7	7,1	14,3	7,1	100
Raktáros	1,9	23,8	9,5	4,8	38,1		23,8		100
Beosztott tisztv.	20,8	14,3	10,0	45,1	3,6	13,4	12,9	12,9	100
Bérelszámoló	2,7	13,8			44,8		26,7	13,8	100
Akkordfelíró	6,5	21,4	1,4		48,6	7,2	20,0	1,4	100
Hivatalsegéd	2,6	46,4	28,6		7,1		14,3	3,6	100
Tisztviselőnő	31,6	21,0	6,4		39,7	1,7	26,2	5,0	100
Művezető	17,0	43,4	8,2		20,7	6,0	20,1	1,6	100
Kiemelt munkás	5,8	23,8	19,0	4,8	19,0	9,5	17,5	6,4	100

VI/3/17. táblázat

Havidíjas tisztviselők és művezetők nomináljövedelmének
alakulása 1914 - 1918

/1914 = 100/

	1914	1915	1916	1917	1918
Vezető tisztv.	100	103	147	191	237
Kiemelt tisztv.	100	100	139	217	292
Beosztott tisztv.	100	106	156	227	295
Művezetők	100	102	146	202	260
Magántisztviselők általában ⁺	100	111	126	175	282

⁺ Forrás: Szterényi-Ladányi id.mű 222.1.

Havidijsas tisztviselők és művezetők reáljövedelmének

alakulása 1914 - 1918

/1914 = 100/

	1914	1915	1916	1917	1918
Vezető tisztviselők	100	68	66	49	35
Kiemelt tisztviselők	100	66	63	56	43
Beosztott tisztv.	100	70	70	58	43
Művezetők	100	67	66	52	38
Magántisztviselők általában ⁺	100	73	57	45	41

⁺Forrás: Szterényi-Ladányi. id mű 222.l.

/a felhasznált árindexet l. uo./

VI/3/19. táblázat

Művezetők és tisztviselők fizetésének alakulása 1916-1918

/drágasági és háborús drágasági pótlék nélkül/

/1916 = 100/

=

	1916	1917	1918
Vezető tisztviselők	100	119	127
Kiemelt tisztviselők	100	119	127
Műszaki tisztviselők	100	119	112
Beosztott tisztviselők	100	111	117
Hivatalsegédek	100	106	108
Tisztviselőnők	100	96	104
Művezetők	100	106	106
Kiemelt munkások	100	112	118

Művezetők évi fizetése1914 - 1918

	3000 alatt	3001- 4000	4001- 5000	5001- 6000	6001- 7000	7001- 8000	8000 felett	Össz.	Átlag
1914	22,0	41,4	36,6	-	-	-	-	100	3.801
1915	7,1	50,0	40,5	2,4	-	-	-	100	3.887
1916	1,3	63,6	27,3	5,2	-	1,3	1,3	100	4.039
1917	3,7	38,2	41,9	13,3	0,7	1,5	0,7	100	4.270
1918	3,1	38,5	42,2	13,0	1,3	1,3	0,6	100	4.273

Tisztviselők évi fizetése 1914 - 1918

	1000 alatt	1001- 1500	1501- 2000	2001- 2500	2501- 3000	3000 felett	Összesen	Átlag
1916	6,1	27,3	52,4	12,1	9,1	3,0	100	1.782
1917	10,6	31,3	43,9	8,1	2,8	3,3	100	1.708
1918	8,5	17,9	48,5	16,9	2,3	5,9	100	1.859

Beosztott tisztviselők évi fizetése 1914-1918

	2000 alatt	2001- 3000	3001- 4000	4001- 5000	5001- 6000	6000 felett	Összesen	Átlag
1914	13,5	64,9	21,6	-	-	-	100	2.560
1915	-	70,6	29,4	-	-	-	100	2.721
1916	5,5	63,1	24,6	6,8	-	-	100	2.905
1917	5,8	40,7	40,0	10,3	2,6	0,6	100	3.222
1918	3,6	35,1	44,0	11,9	4,2	1,2	100	3.402

Kiemelt tisztviselők évi fizetése 1914-1918

	3000 alatt	3001- 4000	4001- 5000	5001- 6000	6001- 7000	7000 felett	Összesen	Átlag
1914	20,0	20,0	46,6	6,7	6,7	-	100	4.188
1915	18,8	18,8	50,0	6,2	6,2	-	100	4.196
1916	22,8	22,8	31,8	13,6	6,8	2,2	100	4.233
1917	8,9	17,8	21,4	32,2	8,9	10,8	100	5.021
1918	3,3	16,4	19,7	29,5	13,1	18,0	100	5.388

Vezető tisztviselők évi fizetése 1914 - 1918

	6000 alatt	6001- 7000	7001- 8000	8001- 9000	9001- 10000	10.001- 11.000	11.001- 12.000	12.001- 13.000	13.000 felett	Összesen	Átlag
1914	15,4	30,8	7,7	15,4	7,7	-	23,0	-	-	100	7.947
1915	20,0	20,0	13,3	6,7	6,7	13,3	20,0	-	-	100	8.147
1916	8,3	12,5	33,4	8,3	12,5	8,3	16,7	-	-	100	8.522
1917	-	4,3	17,4	26,1	17,4	8,7	8,7	-	17,4	100	10.179
1918	-	4,3	8,7	17,4	13,0	13,0	17,4	-	26,2	100	10.784

Művezetők és tisztviselők fizetése összehasonlítva
a tisztviselők fizetésével 1916 - 1918

	1916	1917	1918
Tisztviselők	100	100	100
Hivatalsegédek	106	117	110
Akkordfelírók	-	154	142
Bérelszámolók	-	170	160
Kiemelt munkások	146	170	165
Beosztott tisztv.	163	189	183
Raktárosok	-	207	191
Műszaki tisztv.	192	219	206
Művezetők	227	250	230
Kiemelt tisztviselők	238	294	290
Vezető tisztviselők	478	596	580